

317287

3.F

7/2003

6

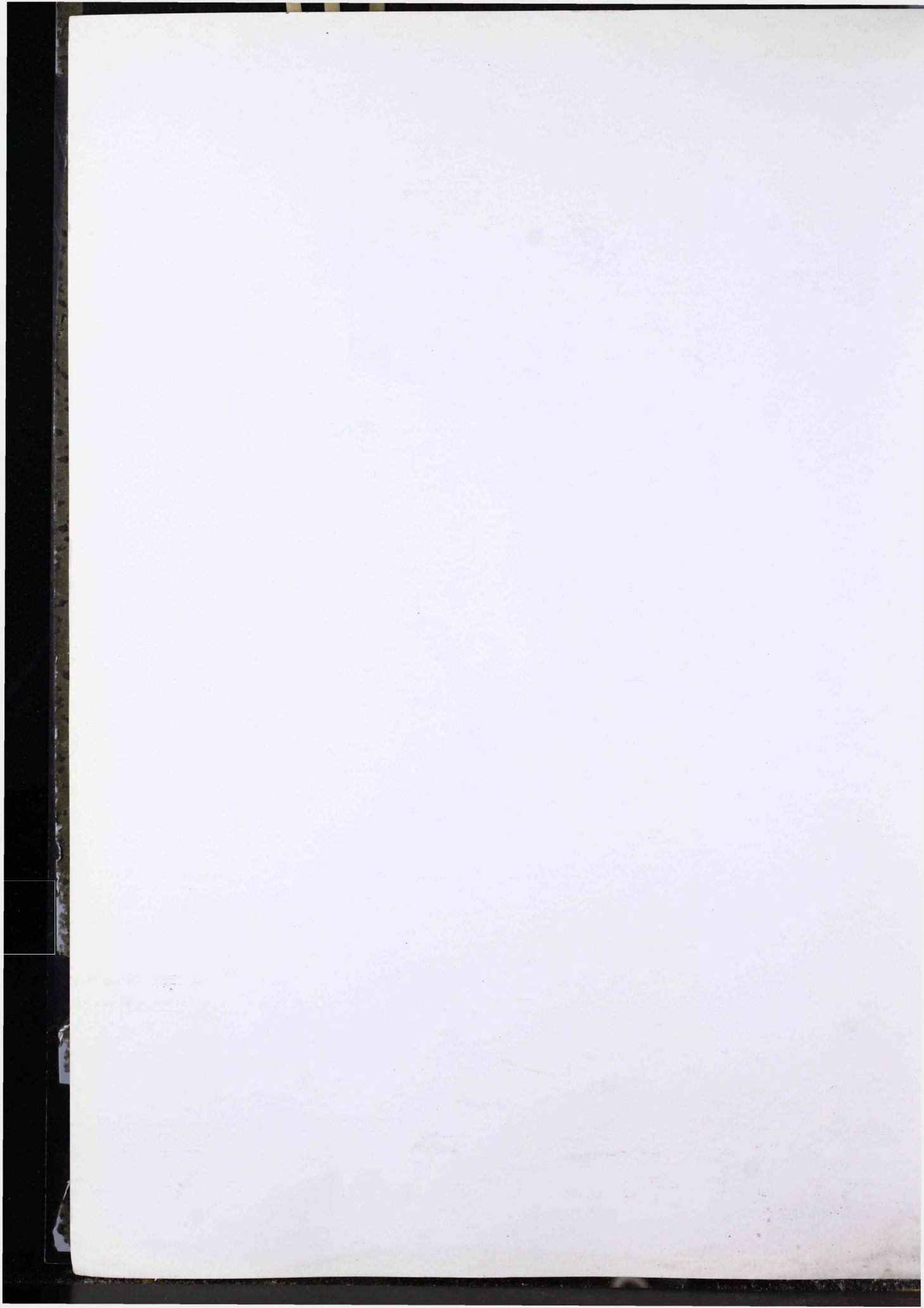
MÉDIAVALÓSÁG

Kultúra és Közösség

művelődéselméleti folyóirat

III. folyam VII. évfolyam 2003. I. szám Ára 800 Ft

3. folyam
7
2003

317287

Kultúra és Közösség

művelődéstudományi folyóirat

III. folyam VII. évfolyam 2003. I. szám Ára 800 Ft

Lapunk szerkesztősége:
az MTA Szociológiai Kutatóintézetének
Kultúrakutató Műhelyében működik

Alapító és a szerkesztőbizottság elnöke: Vitányi Iván
Főszerkesztő: Tibori Tímea
Főszerkesztő-helyettes: Németh István

Felelős kiadó: Németh István
A szerkesztőbizottság tagjai: Antalóczy Tímea, Farkas Mária,
A. Gergely András, Kraiciné dr. Szokoly Mária, Schneider Márta, Szirmai Viktória,
Tamási Péter, T. Kiss Tamás, Utasi Ágnes

Szerkesztőségünk címe:
MTA Szociológiai Kutatóintézet
1014 Budapest, Úri utca 49. Tel./fax: 224 0797

A kiadó címe:
Új Mandátum Lap- és Könyvkiadó
1145 Budapest, Torontál utca 24.

Nyomás, kötés: Dico nyomda
Felelős vezető: Korándi József

A 2003. évi négy szám 2000 Ft-os előfizetési díjáról szóló átutalásukat az alábbi bankszámla számon
kérjük teljesíteni: 10032000-01731172-00000000

A szám megjelenését
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,

a Nemzeti Kulturális Alapprogram Közművelődési Kollégiuma,
az IIZ/DVV Budapesti Bizottsága,
a Nemzeti Ifjúságkutató Intézet
és

Budapest Főváros Főpolgármesteri Hivatala támogatta.

ISSN 0133-2597

Tartalom

MÉDIAVALÓSÁG

Tardos Róbert: Média és valóság – valóság és média: Egy újfajta „médiavalóság” felé?	5
Tamás Pál: Mediatizált politika	9
Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor: A valóságshow szimbolikus üzenetei	17
Sas Tamás: Beszorítva a valóság és a fikció közé	31
Antalóczy Tímea–Füstös László: A valóságshow világa, avagy korunk arénája	35
Kamarás István: Média és etika	47
Kepes András: Lehet-e show a valóság?	53
Sükösd Miklós: Gladiátorok Rómában és a posztmodern médiában	59
Réz András: Tessék mondani, hol találok a valóságot?	65

FELNŐTTKÉPZÉS

Grigóriosz L. Pangákisz: Civilizáció és kultúra	71
Ács Péter–Béres Csaba–Filó Csilla: Az e-neighbourhood, azaz a hipertér lokális perspektívái	87

BUDAPEST

Demszky Alma-Mira: Életmód és társadalmi részvétel	89
--	----

SZEMLE

Nagy Péter Tibor: T. Kiss Tamás: <i>Fordulatok – folyamatok</i>	101
A. Gergely András: Rozsdált história	103

ÉSEMÉNYEK

Márkus Mária a Hegedűs András-díj 2003. évi kitüntetettje	107
---	-----

Szerzőink	113
-----------	-----

MEDICINA

Faint, illegible text in the top right section, likely a list of articles or a table of contents.

FIGYELMEZTETÉS

Faint text block below the 'FIGYELMEZTETÉS' header.

BELMAGASZAROLÁS

Faint text block below the 'BELMAGASZAROLÁS' header.

SEMIKÖZVETLEN

Faint text block below the 'SEMIKÖZVETLEN' header.

ESZEMÉNYEK

Faint text block below the 'ESZEMÉNYEK' header.

Faint text block in the middle of the page, possibly a continuation of the table of contents.

Large block of faint, illegible text in the lower middle section of the page.

Large block of faint, illegible text at the bottom of the page.

1. A konferencia szervezői szerencsés címet választottak: *Média és valóság, valóság és média* – tucatnyi kérdést vet fel és görgethet tovább. Hadd maradjak azonban most csupán két tónél, a címben foglalt fogalmak közvetlen értelmezésénél: Mit csinál a valóság a médiával, vagy (mára) nem éppen maga a média lett-e a valóság? Persze az összejövétel apropójául – ismét csak nagyon indokoltan – a valóságshow televíziós műfajának a hazai médiaterepet 2002 második

dasági ágazattá válása; s nem utolsósorban a média és politika viszonyának jelentős átalakulása, a politikának (a mediaszféra értelmében vett) erőteljes mediatiszálódása. E sort minden bizonnyal még folytathatnánk, de egyenként is nagy súllyal esnek latba, mikor a média mélyreható átalakulásáról, s a felé irányuló figyelem újbóli erősödéséről van szó.

3. Nem véletlen, hogy a kommunikációs szociológia negyvenes-ötvenes évekbeli fénykora után a média kér-

Tardos Róbert

Média és valóság – valóság és média: Egy újfajta „médiavalóság” felé?

– vitaexpozé¹ –

5

K É K

felére teljesen átrendező inváziója szolgált, de ha csak a fenti dilemmákhoz sikerül valamivel is közelebb jutnunk, már nem hiába jöttünk össze.

2. Ha e kérdések nem is egészen újak, az elmúlt évtizedben azonban ismét előtérbe kerültek. Azt, hogy ma ennyire élők, néhány átfogó folyamat – egymástól nem teljesen független – párhuzamos jelentkezése magyarázhatja. Mivel ezekről különböző vonatkozásokban másutt – publicisztikai és tudományos diskurzusban – részletesen hallhatunk, elegendő csak jelzésszerűen utalni rájuk: a média (a nyolcvanas-kilencvenes évektől az európai szinten is erőteljes) kommercializálódása; az új kommunikációs eszközök térhódítását magával hozó, nagyrészt ugyancsak a nyolcvanas-kilencvenes években kibontakozott technológiai forradalom (tartsuk az „információs társadalom” fogalmát találónak vagy sem), az információs-kommunikációs szektor vezető gaz-

désköre az elmúlt másfél-két évtizedben ismét előkelő helyre került a vezető teoretikusok – szociológusok, társadalomkutatók – napirendjén, Jeffrey Alexander után két olyan „nagyágyú”, mint Niklas Luhmann és Pierre Bourdieu is önálló kötetet szentelt a témának. E két – bármennyire is eltérő felfogású – kutató pályafutása számos közös motívumot tartalmaz, a szóban forgó kötetek is szinte egy időben jelentek meg.² Kimondatlanul is reflektálnak egymásra – bizonyos előfeltevéseik hasonlóknak is mondhatók, más pontokon szögesen eltérőek az álláspontjaik. Célszerű a konferencia címében felvetett problémákhoz e műveken keresztül közelíteni.

Kiindulásként idézzük fel egy pillanatra a tömegkommunikációs paradigmák elmúlt fél évszázadbeli változásait. Az elektronikus eszközök megjelenésének kezdeti időszakában domináns „mindenható média” koncepció után az ötvenes évektől a

(Lazarsfeld, Katz, Klapper által fémjelzett) kétlépcsős kommunikáció, szelektív befogadás, s az általuk megszűrt, beágyazott kommunikációs folyamat kerül előtérbe – egy olyan „gyenge média” modell vezérmotívumaiként, mely a tömegkommunikáció kellő társadalmi kontrollját sugallta. E talajról kevésbé magyarázható jelenségek azután újabb trendváltást eredményeztek a hatvanas-hetvenes évektől: a napirend-kijelölés programja (McCombs, Iyengar és mások), de még inkább a Gerbner-féle kultivációs elmélet ismét a hatékony média képzete felé közelített, jóllehet e para-

hatatlannak: a tudomány művelőit ismételen felszólítja a médiával szembeni hadállásaik megerősítésére, az objektivitás és kontextusba helyezés kritériumainak – az azonnali aktualitással, provokált figyelemkeltéssel szembeni – felmutatására.

Határozottabban konstruktivista alapállásának megfelelően, Luhmann e tekintetben jóval szkeptikusabb. A megfigyelt valóság nála alapjában véve a média által előállított valóság: amit a társadalomról tudunk, ahogy a társadalomról gondolkodunk, nála immanens módon a média produktuma. Objektivitás, a valóság eltorzítása, manipuláció: Luhmann értelmezésében az „ó-európai” (XIX–XX. századi) társadalom – a mai világban nehezen értelmezhető – relikviái.

5. E ponthoz érve – az eddigi parhuzamból immár kitekintve – néhány olyan kérdés fogalmazható meg, amelyek (egyik-másik esetben mindjárt a fenti megfogalmazásokat is megkérdőjelezve) akár a mostani konferencián is fontos vitapontok lehetnek:

– mennyiben beszélhetünk médiáról mint olyanról, ha olyan különböző tartalmi komponensekre gondolunk, mint hírek/információ, szórakoztatás és reklám (a Luhmann-nál alkalmazott hármas megkülönböztetéssel élve);

– mennyiben beszélhetünk egységes médiakritériumokról, szelektív kódokról, vagy kell esetleg ilyen szempontból különbséget tennünk kommerciális és nem kommerciális/közszolgálati eszközök között (s ha esetleg ez utóbbira igenlő a válaszuk, vajon ezt az empirikus valóság vagy inkább csak egy normatív igény diktálja);³

– mennyire alakítja át a mai média a privát és a nyilvános szféra hagyományos értelemben vett viszonyát; fenn tarthatók-e a privát szféra hagyományos határvonalai (egyáltalán: bármiféle határai) az expanzív (extenzív) nyilvánosság mai viszonyai közt;⁴

– (ismét legalábbis részben normatív módon fogalmazva) lehetséges-e arra gondolnunk: esetleg mégsem annyira erős a média, és a társadalom képes

Luhmann nézőpontjából e sajátos a tömegkommunikáció mint elkülönült részrendszer specifikus szelektív kódjából fakad, melynek látens funkciója – az újdonságérték kitüntetett szerepe révén – egyfelől a társadalom problémacentrikus „irritálása”, innovációra való „ingerlése”, másfelől a társadalmilag és időbelileg is normalizált témastruktúra – mint valamennyire is egységes háttérkontextus – megteremtésével és fenntartásával a társadalmi kommunikáció reprodukálása, önfenntartó jellegének (akár a mindennapi meglepetéseken keresztül) stabilizálása.

Bourdieu-nél ugyanez a sokszerűség, katasztrófaorientáltság egyfajta passzivizáló, elidegenítő tendenciát rejt magában (Merton és Lazarsfeld narkotikus diszfunkciójára emlékeztető módon).

Kettejük közt első megközelítésben sok a hasonlóság a média differenciációs szerepét (rendszerbeli, vagy Bourdieu-nél társadalmi mezőn belüli helyét) tekintve is.

Az e tekintetben sajátos fogalmi apparátussal operáló Luhmann a médiával kapcsolatban egyszerre tételezi egy – önreferenciális-autopoietikus értelemben – autonóm társadalmi szféra és a nyilvánosságot, közvéleményt reprezentáló, a társadalom különböző rendszerei között közvetítő közeg működését.

Bourdieu kritikusanabb tekint e nála is megjelenő kettősségre, mely a média egyfajta domináns pozícióját eredményezi más mezőkhöz, például a tudományos mezőhöz való viszonyában. Nem véletlenszerű illuztrációról van szó – Bourdieu pályája késői periódusában kitüntetetten foglalkozik a tudomány médiaközeli torzulásaival, a specifikus kód, vagy egyszerűen a szakmai hitel vesztesége értelmében vett korrumpálódásával. Egyfajta heroikus alapállást magáévá téve mindezt nem tekinti visszafordít-

digmatikus fordulat a kommunikációkutatás szűkebb közegében nem vált igazán egyértelművé.

Ehhez képest a média „erős” jellege (tekintsük akár a luhmanni, akár a bourdieu-i verziót) e tágabb társadalomelméleti megközelítésekben nem is kérdéses. Ebben az értelemben valójában mindegyik változatot a konstruktivizmus bizonyos foka jellemzi – legfeljebb annyi a különbség, hogy annak egy radikálisabb (mint Luhmann), vagy mérsékeltabb változatáról van szó (mint Bourdieu esetében).

4. A két diagnózis sok tekintetben hasonló, értelmezési kereteik és problémavonatköztatásaik már jobban eltérnek.

Mindketten adótnak veszik a média meglepetésre, sokkolásra orientáltságát, a botrányszerűség kiemelt tematizálását, a médiakommunikáció öngerjesztő jellegét. E jellegzetességek azonban a két modellben különböző összefüggésekbe ágyazódnak be.

6

K É K

megtanulni az új kommunikációval való együttélés újfajta módjait (és akkor visszatérhetünk az „erős” felől a „gyenge” – vagy „fékezett” – kommunikáció modelljei felé);

– végül: objektivitás, tényszerűség, manipuláció – valóban elavuló, elavult fogalmak-e; hogyan válaszolhatunk e kérdésekre a tudomány és média/médiakritika oldaláról?⁵

JEGYZETEK

1 Az azonos című konferencia anyagából válogatva. Rendezők: MTA Szociológiai Kutatóintézete és a Magyar Iparművészeti Egyetem, 2002. december 10. Bár a konferencia előadásai és az azt követő vita is számos tanulsággal szolgált e bevezető gondolatok esetleges to-

Médiavalóság

vábbvitéléhez, részletesebb kifejtéséhez – mint ahogy újabb fejlemények fényében is aktualizálhattam volna mondanómat –, stilszerűbbnek tartom, ha e folyóirat számban is lényegében az ottani expozéra, az elhangzottak szerkesztett változatára szorítkozom (és csak kivételképpen, egy-egy újabb reflexiónak lábjegyzetben adok helyet). Moderátori minőségemben a tanácskozást szervező MTA Szociológiai Kutatóintézetnek, mindenk előtt Kapitány Ágnesnek és

Kapitány Gábornak ezúton mondok köszönetet.

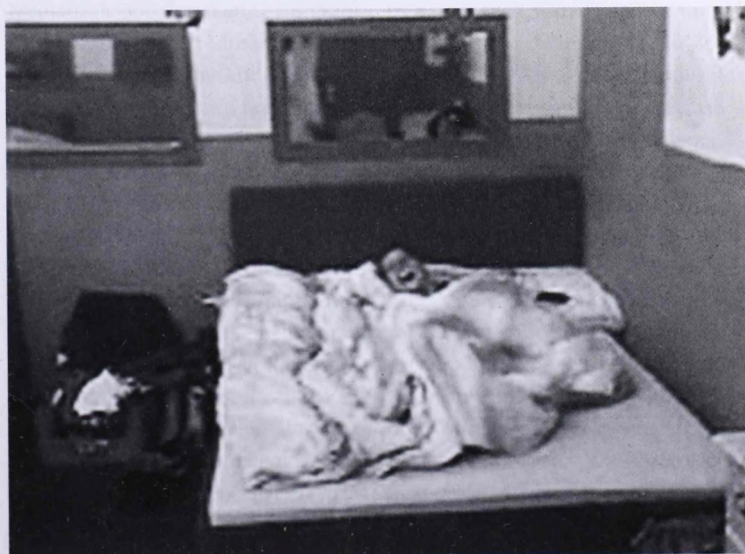
2 Lásd N. Luhmann: *Die Realität der Massenmedien*. Opladen, illetve P. Bourdieu: *Sur la Télévision – L'Emprise du Journalisme*. Hibaouq, 1996.

3 E kérdések talán elvontnak tűnnek, bizonyos rendkívüli esetekben – mint

például egy „túlادagolt sokkhatás” miatt frissen leváltott média-producer internet-interjúja, szokatlanul nyers kitárulkozása során – e kritériumbeli jellegzetességek nagyon is közvetlenül érhetőek tetten.

4 Csak pár nappal a konferencia után történt az a (szimpózium közvetlen témájával összefüggő) tragikus esemény – valamelyik (lényegtelen, melyik) valóságshow egy szereplője kislányának a halála –, melynek nyomán ezek az (ismét csak elvontnak tűnhetők) kérdések a lehető legélesebb, legdrasztikusabb módon vetődtek fel.

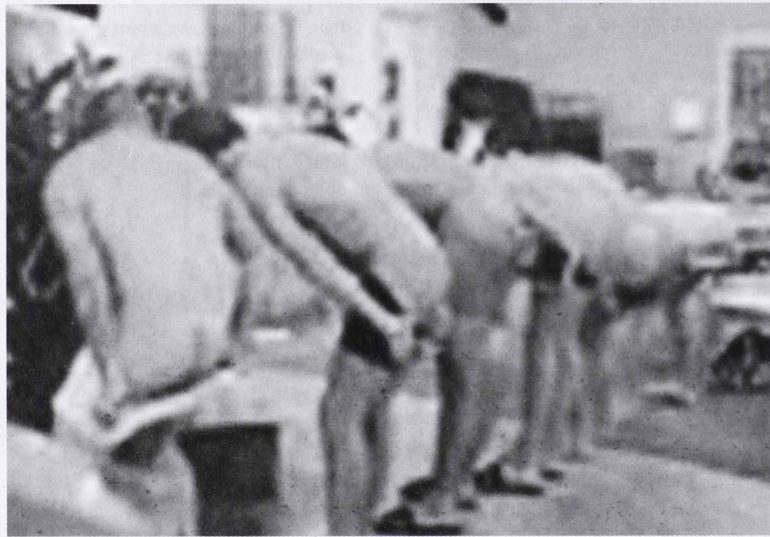
5 Maga a konferencia is közvetlen terepet nyújtott e különböző – a szociológia és más diszciplínák, valamint a média és médiakritika felől érkező – nézőpontok pregnáns ütközése számára; ha valamilyen művi szintézis igénye persze nem is lenne indokolt, a felek legalább betekintést nyerhettek egymás sajátos gondolkodásmódjába.

Faint, illegible text in the top left column.

Faint, illegible text in the top middle column.

Faint, illegible text in the top right column.

Faint, illegible text in the bottom left column.

Faint, illegible text in the bottom middle column.

Faint, illegible text in the bottom right column.

Faint, illegible text in the bottom right column, partially overlapping the large image.

A vitaindítók feladata hipotézisek megfogalmazása, dobozok felnyitogatása, kérdések felvetése, s nem, vagy csak igen ritkán állítások pontosítása, vagy tézisek igazolása. Én sem szeretnék most komolyabban eltérni ettől a hagyománytól.

Amiről itt beszélni szeretnék, azt az újabb társadalomkutatás mediatizált politikának nevezi. Bevezetóm három részre tagolható. Először, bemutatnám a politikai szociológia ezt az újabb sokat használt fogalmát, hiszen a jelenlevők zöme más területtel foglalkozik. Majd elővezetnék egy alaphipotézist a magyarországi media-

sítja, hanem maga is primer terméke a társadalom kommunikációs rendszerének.

A szakaszhatárok, azt hiszem, világosak. A klasszikus modellekben – már a görög kezdetektől – elkülönülten létezik politika és retorika. Az utóbbi a politikától elváló tudomány vagy művészet, amely nem okvetlen politikai, hanem mindenfajta hatalomközpontú döntést, elképzelést, elméletet – adott szabályokat követve – eljuttat a befogadóhoz. Ily módon a befogadóhoz továbbítás szabályai a tartalom létrehozásának mikéntjétől függetlenek.

Tamás Pál

Mediatizált politika

9

K É K

tizált politika megfigyelhető modelljeiről. Végül idekapcsolnék egy tipológiai ajánlatot is.

A politika a legrégebb idők óta magától értetődően használt kommunikációs eszközöket. Azonban önmagában nem volt kommunikációs termék. Mediatizált politikáról attól a ponttól, vagy inkább attól az időszaktól kezdve beszélhetünk, amikor a politika maga is kommunikációs termékké válik. Tehát létezik egy előtörténet, amelyben a politika számára eszköz – persze igen fontos eszköz – a kommunikáció. Majd a nyolcvanas évektől kezdődően az ipari országokban és nálunk is – itt persze másként – színre lép az a politika, amely önmagában és szubsztanciálisan kommunikációs termék. Tehát nem eszközként használja a kommunikációs fogalmakat, intézményeket és megoldásokat, azokat nem egyszerűen saját elképzelései és döntései kiszerelésére, forgalmazására, transzmissziójára mozgó-

A két párhuzamos és rengeteg ponton folyamatosan érintkező szféra (részleges) összenövésének történetét itt most aligha célszerű részletesen bemutatni. A XX. században azonban megjelennek a modern médiumok, és a politika szinte azonnal felismeri milyen eszközök jutnak, illetve juthatnak még a birtokába. Már a '20-as években – tehát a rádió innovációs ciklusának egy igen korai fázisában – az akkori Szovjet-Oroszországban és egy valamivel későbbi szakaszban, Németországban megjelenik a nemzetközi rádiopropaganda koncepciója. Persze akkor még nyilvánvalóan kész, befejezett ideológiák eljuttatásáról, kiszereléséről van szó, a médium egyszerűen eszköz. S ismét nagy ugrás, alapvető modellváltás, amikor az ötvenes-hetvenes évek Nyugat-Európájában színre lépnek a közszolgálati médiumok, és jelentős mértékben ennek hatására újrafogalmazódnak a politikai nyilvánosság határai. Ezekben a

modellekben azonban a politikai nyilvánosság még valahogy eszköztől független, s számára az eszközök mintegy sekunder módon kínálnak majd teret. Az üzenet bizonyos értelemben még a befogadó közegtől független. Azonban úgy tűnik, hogy a nyolcvanas években az erőtér részben társadalmi változások eredményeként, részben a médiatechnológiai változások eredményeként alapvetően átalakul. Az üzenet és a médium összesen. A korabeli teoretikusokat ennek elsősorban közléstechnikai vonatkozásai izgatják. Hamarosan kiderül azonban, hogy a közvetlen politikai hatások a

hasonlítsanak egymáshoz, s akkor a hosszabb távú meghatározottságok helyett felértékelődjenek a rövidebb távú esetlegességek, személyi rokonszenvek, megragadó jelszavak. Az utolsó néhány év mozgási iránya nálunk ezzel egyébként ellentétes. Ennek következményeit a mediatisált politikára, később szeretném érinteni. Részben mindebből következően, részben azonban mindettől függetlenül elindul az, amit jobb terminus híján a társadalom individualizációjának nevezünk. Lényegében felbomlanak azok a nagy tömbök, amelyek, legalábbis a nyolcvanas évekig a modern Nyugat-Európát jellemezték. És ebből következően a politika hagyományos technikai (valamilyen demokratikus politikai formációban születnek döntések, s ezeket négyévente koncentráltan felmutatom a közönségnek, amely egyébként érti kódjaimat), egyszerűen meghalnak. Az egységes és érzelmileg elkötelezett törzsközönség felbomlik, kódjai egyre többek számára önmagukban érthetetlenek. A négyévenkénti intenzív kommunikáció ciklusa már csak azért sem működik, mert közben megváltozik a politikai történések értelmezésének időtávja s ezzel a társadalmi párbeszéd erőtere is. Bizonyos értelemben már a nyolcvanas évek Nyugat-Európájában megjelenik e társadalmi milió azon harmadik eleme, amire azután később, a kilencvenes években Magyarországon úgy rácsodálkozunk. Nagyön nagy mértékben a választóproteszt-választóvá válik. Itthon mi erre az átmenet csodájaként, vagy az átmenet bűneként tekinttünk. Önmagában ez tévedés, hasonló mozgási irányok a korábbi társadalmi szerkezetek bomlásából következően már világosan látszanak a nyolcvanas évek ipari országokbeli mozgásokat vizsgáló kommunikációs dolgozataiban is.

Ezek a társadalmi milióbeli változások bizonyos értelemben a politika hagyományos eszköztárát, ha nem is

el lehetetlenítik, de bizonyos értelemben relativizálják.

Ugyanakkor a kommunikációs technológiákban és formákban, vagyis a másik oldalon, tehát az eszközök szintjén is megjelenik három olyan médiatechnikai, médiaszerkezetbeli, vagy intézménybeli elem, amely a nyolcvanas éveket a mi szempontjainkból átalakítja.

Először is igen fontosnak tűnik a kereskedelmi tévé megjelenéséből következően egy sokkal közvetlenebb, érzelmesebb és persze egyoldalúbb kommunikációs rendszer kiépülése. Ebben olyan ízlés-toposzok is megjelentek, amelyek eddig a felső középosztály, vagy a középosztály politizálásán, vagy egyáltalán kultúramegjelenítésén, valóságképén, kulturális reprezentációján kívül léteztek. Bizonyos értelemben a kereskedelmi televíziózás demokratiszálódik, vagy inkább plebejusabbá teszi a televíziózás eszköznyelvét. E két kulcselemmel – az érzelmességgel és a plebejus elemmel konfrontálódik azután a politikacsinalás és a politikai kommunikáció. Ebből következően szükségszerűen önmaga is plebejusabbá és érzelmesebbé válik. Ez lenne az első hatás.

A második hatás a marketing koncepcionális átalakulásából következik. A nyolcvanas években a kifinomult marketingtechnikák már nem egyes termékekre, hanem termékrendszerre, viselkedési kultúrára és bizonyos értelemben, még a politikától függetlenül, értékrendek befolyásolására is képesekké válnak. A nyolcvanas évekre a reklámkultúra már nem egyszerűen a közvetlen fogyasztást befolyásolja, hanem képessé válik arra, hogy rendszereket, ebből következően életviteli formákat is forgalmazzon. Ha úgy tetszik, a negyvenes-ötvenes évekhez képest, amikor ezek a technikák kialakultak, a nyolcvanas évekre (és itt még nincs is szó politikai kommunikációról) egy következő rendszerszintet érnek már el. Most már nem csak az individuális viselkedést, hanem csoportok, rétegek, nagyobb

klasszikus értelemben vett médiateoretikus következményeknél nem kisebbek. Hiszen ezekből a nyolcvanas évekbeli változásból bújik ki a mediatisált politika: az új termék – a kommunikációs szintér, üzenet és forma új szintézise.

Milyen társadalmi változások idézik elő ezt a helyzetet? Itt most három elemet emelnék ki. Az első a hagyományos társadalmi-politikai szerkezet bomlása. Korábban elég világosan lehetett tudni, hogy ha valakinek az apja szocdem volt, vagy valamilyen keresztény pártra szavazott, akkor ennek az ő politikai ízlésére is nagy hatása volt. Nyugat-Európában teljesen nyilvánvalóan a nyolcvanas években a politikai hűség ilyen generációközi, de egyúttal sokszor még generáción belüli alapmodelljei is felbomlanak. Az utóbbin azt értem, hogy leépülnek az automatizmusok, a hosszabb távú politikai lojalitások. Ehhez persze, az kell, hogy a politikai pártok egyre inkább

közösségek ilyen reakcióit, valamint ehhez kapcsolódó kulturális értékeket is befolyásolni tudnak. Ezzel ismét valamilyen módon a nyolcvanas években szembesül a politika. E rendszerek, intézményi megoldások, eszközök – értelemszerűen – nagy hatással vannak a politika világhérzékeltetésére.

Végül a harmadik elem, amely az eszköz oldalról ezt a mediatizált politikát létrehozta, felfogásom szerint, maga az a közvélemény-kutatás, amely mint minden vállalkozás, növekvő mértékben saját belső logikáját kezdi követni. S bizonyos értelemben önjáróvá válik. Számos közvélemény-kutató cégnek eleme gazdasági érdeke, hogy társadalmi súlyának növelésére, sőt egyáltalán kiépítésére gyakran, akár havonta produkáljon politikai tetszési indexeket. Ezeket egyébként viszonylag egyszerűen s meglehetősen olcsón elő lehet állítani. És választásokra végül is többnyire négyévente kerül sor. Ha mint közvélemény-kutató cég, önként nem jelentkezünk, és versenytársainkkal együtt minden hónapban nem közöljük, hogy elvben ki hány ponton áll, akkor egyáltalán nem biztos, hogy ezekre a virtuális befutói helyekre a politikusok – főleg ilyen nyilvánosság előtti (ál)versenyben – így kíváncsiak lennének, vagy hogy magát a mérést finanszírozni kívánnák. A mérővállalkozásokat, amelyek bevételeiket egyébként más szférákból szerzik be, a *mérői-pártjelzői* szerep ugyanakkor felértékeli s közvetetten gazdaságilag is megerősíti. De ha már van olyan egyszerű módszer, amivel állandóan mérhetem a vérnyomásomat, akkor egy életkor fölött foglalkozni kezdek a dologgal. Sőt, a vérnyomásmérés beépül az életmódomba is. S persze közben, szinte mellékesen, a vérnyomásmérő laborrészlegek és a vérnyomásmérőket előállító vállalatok megteremtik a maguk piacát. Hasonló módon működött, érvényesült a közvélemény-kutató ipar is. E tényezők együtt alakítják a politikai kereslet-kínálat történeteit. Ezek az ugyanabban az év-

tizedben jelentkező médiabeli változások a társadalmi-környezeti átalakulással együttes erejű hatásokat fejtettek ki s alakították azt, amit együttesen itt most mediatizált politikának nevezünk.

A mediatizált politikának azonban van egy puhább, soft és egy keményebb, hard meghatározása is. Kezdjük a hard értelmezéssel. Eszerint ez a mediatizált politika, ez a kommunikációs termék a politikacsinalás logikáját is befolyásolja. Tehát szubsztanciális változásokat idéz elő a politika szerkezetében és megváltoztatja a döntések belső logikáját is.

És létezik egy lágyabb, kevesebbre kötelező megközelítés, amelyik beéri azzal, hogy a politikai döntés logikája, tehát a hatalmi logika itt mégsem változik, csak a kiszereelés módja, a stílus alakul át. Az eladhatóság felértékelődik, új termékek jelennek meg, de a gyártás, a technológia maga azért majdnem azonos. Tehát a soft és a hard felfogás közötti különbségek a politika logikájának értelmezésében lennének megragadhatóak.

Na és mit is jelent ez a mediatizált politika? Ennek itt négy elemét emelném ki.

Az első: folyamatossá válik a kampány. Nincsenek ciklusok a kampányban, mindennap kampány van. Ezért teljesen felesleges, Magyarországon egyik vagy másik politikai partnert, politikai oldalt vádolni, mert ez a folyamatosság egyszerűen mindenfajta mediatizált politikának alapismérve. Normális esetben, közvetlenül a választások előtt alig van kampány, vagy az legtöbbször igen vérszegény, mert a meggyőzés már úgyis négy éve tart – megállás nélkül.

A második: a politika nyilvánvalóan szórakoztatóipari produktummá válik. Ha úgy tetszik, a belpolitika érdekes szappanoperává alakul. Nagyjából a szappanoperák dramaturgiájának megfelelően helyettesíti ebbe magát ellenzék és a kormánypártok. A törté-

net adott: korrupció és lelkiismeret, apák és fiúk, színre lépő generációk és az állásaikat védő csoportok, vidék és főváros. Mindazok a minidramák, amelyek a modern ipari társadalmak hétköznapjait meghatározzák, furcsán felngyitva, alapszerepekre redukálva jelennek meg itt és a politikusok nagy lelkesedéssel vetik rá magukat a szerepekre. Eljártsszák az apák és fiúk drámáját, előadják a fővárosi centrum és a vidéki periféria drámáját. Az elmentmondásokat nem ők találják ki, azok bent vannak a társadalomban, de ahogy eljártsszák, amilyen szavakat használnak hozzá, annak a mikéntjét

a szappanoperákból kölcsönzik. Végül is egy gyilkosságról lehet Dosztojevskij és a *Blikk* fogalomrendszerében értekezni. S persze a politikáról is. S amikor a politika a *Blikket* választja, nem egyszerűen média-tanácsadóira hallgat, hanem a már bemutatott erőterre reagál. A politikai dramaturgia alapszerkezete változik.

A harmadik ismérve ennek a dolognak, hogy igazi „képernyős személyiségek” a politikusok válnak. Bár persze, nekik sincs nagyobb, vagy több „személyiségük”, mint azoknak, akiket a tömegújságírás ilyen címkével forgalmaz. De a történet, az eladási aktus közvetlenné válik. A premediatizált politikai helyzetben az újságíró közvetíti a politikát a közönséghez. Itt már nem az újságíró közvetít, az újságíró itt legfeljebb olyan szakács, aki bemutatja, hogyan lehet, vagy illik főzni, valamiképpen inkább a televíziós főzési show-k munkatársává válik. Imitálja a valódi főzési aktust, megkísérli elhi-

tetni a nézőkkel, hogy ott öt perc alatt valóban étel készül. S közben azon fádadozik, hogy a snidling zoldje jól érvényesüljön. Bizonyos értelemben a jól fotózható étel, s nem a szakács a főszereplő. Az újságíró talán nem is szakácsa, inkább úriszabóvá válik. Az első mégiscsak nyersanyagból ételt állít elő, az utóbbi pedig korrekciókat végez, tokát, zsirpárnát bújtat, nyúlankabbá, áramvonalasabbá tesz anélkül, hogy a kliens állapotát komolyabban befolyásolná. Fel kell erősítenie egyes személyiségjegyeket, retusálnia kell másokat. Majd utközvetni kell e modellált személyiséget más média

12 K É K

(ál)személyiségekkel. Azt a politikust, akit ezekben az öntőformákba könnyen lehet illeszteni, általában „médiaszemélyiségnek” tartják, aki azokból kilóg, azt pedig nem. A dolgot nálunk bonyolítja a politikusok önképe, személyes ellenállása e szereppel kapcsolatban. A készülő ruhákat, a berendezett villát mindig különleges fogásokkal kell eladni a megrendelőnek. Az, ami tetszik a ruhatervezőnek, a lakberendezőnek – gyakran első pillantásra kibírhatalannak tűnik az azt használni hivatott számára. De azután megegyeznek. A politikus azonban nálunk legtöbbször a házat rendelő újgazdagnál akaratosabb. Nem akar úgy beszélni, olyan ruhát hordani, amilyent, és ahogyan tanácsadói ajánlják neki. S ha nagyon önféjű e vonatkozásban, akkor gyakran a „mediatizált” politikához nehezen illeszkedőnek kezdik tartani (vagy ami még rosszabb, a nyilvánosság előtt is nevezni).

A mediatizált politikáról általában szinte kizárólag e leegyszerűsített; *képernyőbarát* – *nem képernyőbarát* bontásban szoktak beszélni. Pedig, ha meg akarjuk érteni, hogy az nálunk miért, milyen keretek között és milyen dramaturgiai szabályok szerint működik, vagy nem működik, magyarázatként a korábbi időszakban kiépült keretek és intézményesülési formák is szerephez jutnak.

Hipotézisem szerint ebben az összefüggésben igen fontos, és általában kevésbé értékelt módon ma is hat a '89 előtti Ancien Régime „korai mediatizáltsága”. 1989 előtt természetesen a magyarországi késő-államszocializmus politikai rendszerében nem működtek azok a politikai intézmények, amelyek egyébként jelen voltak Nyugat-Európában, és amelyek aztán később mediatizálódtak. Abból következően, hogy politikai rendszerben a nyilvánosság parlamenti nyilvánosság formájában nem működött, furcsa módon a mediatizált nyilvánosság Nyugat-Európában nem ismert változatai és működésmódjai jöttek létre. Ha más formákban és típusokban is, de a mediatizált politika Kelet-Közép-Európában koraszülött formái már a demokratikus politikai intézményrendszer előtt megjelentek. Tehát az importált médiatechnikák, értelemszerűen, a '90-es években ezekkel keveredtek, és végül a mediatizált politika a mintaként felmutatott országokban általában nem ismert változatainak kiépüléséhez vezettek. E modellek az 1989 utáni mediatizált politika kiépülését azután nagymértékben befolyásolták.

Ezt illusztrálendő, egy tipológiai kísérletet szeretnék bemutatni.

A mediatizált politizálásnak, vagy a mediatizált politikának 1989 előtt, a magyar politikai rendszerben három fő típusa jelent meg: az agitprop, a nyugati rádión keresztül közvetített disszidens diskurzus és a harmadik a

sajátságos, ilyen premodern, mozgalmi elemekhez, plebejus elemekhez kötődő népi-nemzeti kommunikációs stílus. Mind a három politikamodell mediatizált és eltérő modellű volt, és mind a három azért jelenhetett meg a nyolcvanas években ilyen határozott formában, mert nálunk akkor nem működött a nyugat-európaihoz hasonló politikai nyilvánosság, amely ezeknek a megjelenését korlátozta, illetve valamilyen reálfolyamatokhoz illesztette volna. A valós politikai rendszer tagoltsága felerősítette, ugyanakkor szinte kizárólagosan a virtualitás szférájára korlátozta a „politika” mediatizált megjelenését.

A következőkben vizsgáljuk meg a három modellt, és nézzük meg, hogy mi történt velük 1989 után. Azt gondolom, hogy az alapvető politikai kultúra, mely itt bizonyos értelemben egy korai mediatizált politikai világot is jelentett, maga az agitprop volt. Abból következően, hogy a külső függő állapotában lévő Magyarországon a politikai elit, alapvető döntéseit szigorú korlátok közé szorította, de viszonylag nagy volt a játéktér ennek az erőternek a kulturális értelmezésében. Így a viták a valóság modellézéséről szükségszerűen felértékelődnek. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az agitprop, az akkori politikai rendszer kiszolgáló, transzmissziós apparátusa elszabadul, függetlenné válik, saját útját kezdi járni. Bizonyos értelemben az agitprop logika – és ezért nevezem ezt premodern vagy koraszülött mediatizált politikának – hamarabb válik az egész politikai rendszert meghatározó logikává, az ellenségek és a barátok kijelölésénél, a politikai cselekvések scenáriójának meghatározásánál, mint ahogyan ez a valóban funkcionális hierarchiába rendezett államszocializmusban egyébként lehetséges lehetett volna.

Az hogy az agitprop a rendszer sajátos meghatározottságából következően elszabadul, máris kialakítja a politikai rendszerben egy olyan árnyékvilág modelljét, ami a mediatizált politika egyik változata lesz.

Ettől szögesen eltérő, másmilyen mediatisztált politikai kultúrát jelent a magyarországi kritikai értelmiség „ellenálló” világa, amely kizárólag, de legalább is igen nagymértékben az első perctől kezdve mediatisztált volt. Ha két bölcsész megfogalmaz egy, a rendszert erősen bíráló dolgozatot, majd erről telefonon tájékoztatja a hírszolgálatot Münchenben, s ott azt a rádióban ismertetik, s itthon már százezrek, talán milliók hallgatják, az önmagában is politikai esemény. A „második nyilvánosság” ebben az értelemben igazán csak a külső politikai csatornákat használva válhatott politikai nyilvánossággá.

Miután egy ipari társadalomban tartósan – rövid forradalmi helyzeteket leszámítva – nem létezik országos kommunikációs struktúra a média nyilvánosságon kívül, a kritikai millió mikrotörténeiséből nemzetközi médiaeseményeket a globális politikai szembenállás generált. Érdekes módon, később ezek a megélt lehetőségek a konfrontáció elmúltával, a „hétköznapi” politikai erőterbe kerülő politikai értelmiségiakat gyakran tragikusan elkényelmesítik. Korábban hihetetlenül könnyen, gyorsan és hatékonyan óriási nyilvánosságot kaptak, anélkül, hogy ennek használatánál vállalkozniuk kellene arra a „fordító munkára”, amely az üzenetek „kiszabadításához” az értelmiségi erőteréből elengedhetetlen lenne. Vagyis, hogy vállalkoznának lépéseik értelmezésére a tömegnyilvánosságban. S amikor a politikai életben maradás e nélkül elképzelhetetlen, végül is ehhez a munkához nincsenek begyakorolt skilljeik. A mediatisztált politika tipologizálásánál itt igen érdekes esetet vizsgálhatunk. Nem a lengyel modelltől van szó, amikor is létezik egy tömegmozgalom, egy meghatározó nemzeti politikai erő, amelyet az állami hatalom kiszorít a nyilvánosságból, azután az az egész országot átszövő földalatti hálózata mellé, még megkapja a nemzetközi média támogatását is. A magyar esetben egy pár száz

fős, külső támogatói övezetet is ide számolva, egy-kétezres értelmiségi milióról beszélhetünk, amelynek nincsenek igazi kommunikációs technikái a szélesebb tömegek tartós megszólítására (az ezzel kapcsolatos remények '89 után egyébként hamar eloszlottak). Ez egy másik mediatisztált politika-változat. Nagyon sajátos, hasonló formában igen ritkán előforduló.

Végül, létezik ezekben az években egy harmadik mediatisztált politikaforma is. Az, amelyet a „népi-nemzeti” értelmiségi körök működtetnek a nyolcvanas években, amely sajátos módon egy premodern rendszer továbbélése. Egy olyan mozgalmi forma, amely értelmiségi hálózatokra, író-olvasó találkozók networkjére, kis példányszámú irodalmi lapok által összehorgolt nyilvánosságra épül.

Összefoglalva, a nyolcvanas évek végén a lassan egyébként is diszperzáló államhatalmi szocialista politikai szférával szemben áll két mediatisztált politikai forma. Tehát a politikai rendszer bizonyos értelemben – hiszen valódi akaratos, reálfolyamatokhoz kapcsolódó politikai mozgás nemcsak az értelmiségi mozgalmakból, hanem a hivatalosság hatalmi szférájából is hiányzik – érdekes módon sokkal inkább mediatisztált, mint ahogyan azt a valódi politikai döntésekre és mozgásra képes Nyugat-Európában látjuk ebben az időben.

1989 után lényegében most már e három-négy típus lesz. A posztagitprop mediatisztált kultúra fennmarad, és úgy gondolom, hogy elemeiben az MSZP kommunikációs felfogásából még mindig nem tűnt el, bár sok más szintéren, „politikai valóságfelfogásban” ennél lényegesen szélesebb körben is megragadható. Úgy tűnik, ezeken a helyeken megmarad a hangsúlyos médiaakció és egy sajátos merev politikai makrodöntési-struktúra összekapcsolódása. A rendszer feldűsült

modern mediatisztált technikákkal, de azok igazán a korábbi agitprop filozófokkal még nem szervesültek.

Létezik, tovább el egy másik modell, ez bizonyos értelemben a liberális értelmiség mediatisztált politikamodellje. Néhány elemében a korábbi disszidens politikai kommunikációs formák leágazásának tűnik. Két elemet hangsúlyoznék. Az első nem modellértékű, inkább a helyi gyakorlatból következik. Olyannyira magától értetődőnek, természetesnek tartja, hogy jelentős újságíró tömegek támogatják, hogy amikor azok a médiarendszer átszervezésénél bajba kerülnek, végül

13
K É K

is nem védi meg őket. És ebből következően belső, médiabeli támogatói köre gyorsan fogyni kezd. A második elem sokkal fontosabb. A modern mediatisztált politika az elit politikai kommunikációból kilép a tömegpolitikai kommunikációba. Tehát a kétlépcsősből (a véleményvezérekre összpontosítóktól, akik azután majd a környezetükre hatnak) átlép az egylépcsős közvetlen kommunikáció rendszerébe. Ez a sajátos értelmiségi politikai kultúra, amit én itt talán pontatlanul liberálisnak nevezek, ezt nem, vagy csak igen kismértékben teszi meg.

Megmarad kétlépcsősnek. Felvilágosítaná az elitet. S akinek azután az elit tagjai ezt el tudják mondani, elmondják, akinek nem, hát nem. Ez a modern politikai tömegkultúra meggyőző és politikai szerepfelfogásaival ellentétes modell, azt hiszem, nagy értékben hozzájárult a liberális politikai pólus támogatottságának megp-

Médiavalóság

panásához is. A kommunikációs görcs valamilyen mértékben összefügg, azt hiszem, egyébként még a pre-'89-es idők *Szabad Európás* kapcsolatából következő, már említett „elkényelmesedéssel” is. Ha nem kell lefordítanom a magam értelmiségi nyelvéről a nem értelmiségiek számára is érthető üzenetet, hogy eljuttassam a megfelelő tömegekhez, hanem abban a formában, ahogy azt én egy értelmiségi röplapon megmutattam barátainak, máris beolvasható, s azonnal legalább fél millió ember hallja, akkor később is nehezen ve-

kerrel e technikákat most már a többi párt is kóstolgatja. Mindenesetre a '90-es évek elejének politikai dokumentumaiból jól látszik, hogy a még nem konzervatív FIDESZ az összes többi magyar politikai erőnél tudatosabban gondolkozott a mediatisált politikáról. És ez volt akkor az egyedüli olyan párt Magyarországon, amely nem a '89 előtti koraszülött mediatisált politikát, hanem a frissen átvett és importált mediatisált politikamodellt akarta kipróbálni.

Az alábbi táblán összefoglalom a pre-'89-es és poszt-'89-es modelleket, és igyekszem e mediatisált politika néhány alapparaméterét fölrajzolni. Az +-ok azt mutatják, hogy milyen intenzíven van az egyes időszakban az egyes paraméter jelen, az adott politikai típusban. Néhány szó ezekről a paraméterekről.

Először is, ezekben a modellekben megítélhető, hogy mekkora a *szerepkonzisztencia*, tehát hogy benne a politikusszerepek mennyire konzisztensek önmagukkal, és mennyire konzisztensek egymással mint rendszerrel. A mediatisált politika érett rendszereiben magas szerepkonzisztenciát tapasztalunk, vagyis a szerepek önmagukkal és a többiekkel együtt zárt rendszert alkotnak. Lényegében egy jól működő országos politikai mediatisált rendszerben a felbukkanó szerepek többsége ilyen zárt jellegű, fő elemeiben illeszkedik a rendszerhez.

A második elemmel, amit fontosnak tartok, s amelyet a rendszerépítés, vagy *funkcionalitás* szempontjának nevezek, azt próbálom bemérni, hogy az adott politikatípus mediatisált képe, illetve mediatisált kommunikációs termék változata milyen hatással van a döntéshozatalra, pontosabban a döntéshozatalon belül a különböző érdekek megjelenítésére.

A harmadik a *retorika autonómiáját* jelenti, ami lényegében a politika, mint kommunikátum autonómiája azokkal a társadalmi erővel, csoportokkal, intézményekkel szemben, amelyek bizonyos értelemben hasonlóképpen, például kommunikatív aktsókban, megkísérlik a politika kommunikációs stílusát befolyásolni.

A negyedik az *egy-, illetve kétlépcsős váltás* jelenléte, vagy hiánya lesz.

Végül vizsgáljuk meg, milyenek a *visszacsatolási lehetőségek*, mennyire mozgósítanak *akcióra*, és mennyire tudnak hosszú távon hatást kiváltani? A kérdés itt az lesz, mennyire tud ez a kommunikációs rendszer kulturális erőforrásokat akkumulálni, mennyire képes ilyeneket felhalmozni, és azokból rendszer alkotni.

Következtetésem egyszerűek:

Először is igen sokfajta mediatisált politikával találkoztunk, tehát nem érdemes „a mediatisált politikáról” egyes számban beszélni.

Másodszor, az itt forgalomban levő technikák és szerepek nagy része „hazai fejlesztés” és nem áru. Azt a politikai erőt, amely itt kizárólag standard nyugati importtal próbálkozott, a közönség ambivalensen fogadta. S végül

14 KÉK

szem rá magam a kommunikációs „aprómunkára”.

Végül itt van az utolsó négy évben annyit szidott technikai elem. Megjelenik a politikai marketing, ennek először viszonylag egyszerű formái, de azok a technikák is, amelyekkel nem árut, hanem életérzést, fogyasztói magatartást, márkát adunk el. E modellt, főleg iskolás, kezdeti meghonosítási fázisában korábban, lelkesedve, vagy elborzadva leggyakrabban a FIDESZ-hez kapcsoltuk. De több-kevesebb si-

	Pre-1989			Poszt-1989			
	Agitprop.	Liberalis réteggomm. (disszidens)	Népi politizálás	Poszt-agitprop.	Liberalis réteggomm.	Polit. marketing	Keresked. mediastílus
Szerepkonzisztencia	+++	++	+	+	+/-	+++	+/-
Funkcionalitás (rendszerépítés)	++	+/-	+	++	+	++	+
Retorika autonómiája	Ø	++	++	+	+	Ø	+/-
Egy-, kétlépcsős váltás	Ø	Ø	+	++	+/-	+++	+++
Visszacsatolási lehetőségek	+	+/- (min)	+/- (min)	+/-	+/-	+/-	-
Akciócentrikusság (mozgósítás)	++	+++	+	+	+/-	+++	+/-
Puffer-effektus (resource felhalmozás)	+	+/-	+	++	+	++	+

Médiavalóság

is azt a hazai kommunikációs kultúra rendszeridegennek tekintette, s egy idő után nem is tudott vele mit kezdeni. A kezdeti sikerek után a politikai marketing „tisza formáit” sikeresen ki lehetett pukkanítani. Ez mintha azt jelentené, hogy az alapvetően hagyományos, a '80-as évekre kialakult mediatisztult politikai szerkezetek (nem a konkrét technikák) lassan immunissá váltak a direkt politikaeszköz-importtal szemben. És éppen abból következően, hogy itt már volt egy '89 előtti mediatisztult politika, amelyet az importált szerkezetek egyszerűen nem léteznek

tekintettek, végül is a behozott technikák hatásfoka gyorsan csökkent.

Lényegében a hazai, '89 előtt kialakult mediatisztult politikai szerepkészlet némi bizonytalanság után, végül is kilökte magából ezt a rendszert, és valamilyen módon stabilizálódott, ezt a kommunikációs típust marginalizálva. Ez jelentős részben azért abból következett, hogy a bevezetett technikák még kevésbé életérzést, stílust, hanem inkább egy terméket: az akkori miniszterelnököt és pártot kívánták

eladni. A forgalmazott látványosságokhoz nagy ritkán kapcsolódott konkrét üzenet. Vagy ha meg is fogalmazódott, ideológiai töltését túl sokan már az első pillanattól elutasították. Hogy ez így marad-e, vagy megjelennek új politikai technikák, amelyet most már mind több és több aktor használni fog, és ebből következően átalakul a mediatisztult politika szerkezete is Magyarországon, nem tudjuk. De a jelenlegi helyzetet egyelőre a közvetlen politikai marketing marginalizálása és a '89 előtti kulturális formák politikai stabilizálódása jellemezi.

Faded text in the top left column, likely bleed-through from the reverse side of the page.

Faded text in the top middle column, likely bleed-through from the reverse side of the page.

Faded text in the top right column, likely bleed-through from the reverse side of the page.

Faded text in the middle right column, likely bleed-through from the reverse side of the page.

Faded text in the bottom right corner, likely bleed-through from the reverse side of the page.

Kapitány Ágnes–
Kapitány Gábor

A valóságshow szimbolikus üzenetei

(néhány szempont egy újabb médiajelenség
elemzéséhez)

A konferencia aktualitását nyilván nem kell hosszan bizonygatni. Egy új, milliós nézőszámot vonzó televíziós műfaj megjelenése Magyarországon már önmagában is elemzésre méltó jelenség. E műfaj ugyanakkor szembe-tűnően erős világkép-közvetítő szerepe, sajátos társadalomképe és emberképe, az emberi viszonyokról sugallt képe, mindezzel összefüggő szimbolikus- és értéküzenetei, modell adó és szocializációs hatásai, manipulációs eszközei, és a társadalmi nyilvánosságról sugallt képe miatt szinte megkerülhetetlenné válik a saját társadalom szociológiai-kulturális antro-

pillanatban leghatásosabbnak tűnő – megjelenésformája.¹

1. Valóság és „valóság”

Függetlenül attól, hogy valójában mi köze a „valóság”-hoz, a „valóságshow” műfaja már nevében is jelzi, hogy „egy darab valóságként” és/vagy „valóságmodell”-ként igyekszik magát elfogadtatni,² s bár nézőinek jelentős része számára ez csupán egy televíziós játék vevőcsalogató varázsszava, a „civil” szereplők, valamint a történetek és párbeszédnek bizonyos mértékig

pológiai elemzésének feladatait magukra vállaló társadalomtudósok és a szellemi közélet alakítói számára. Ráadásul ez az egyébként nyilvánvalóan efemer műsortípus nem egyenagában jelent meg a médiában: több, „új típusú” beszélgetőműsorral, magazinműsorral, kvázidokumentarista műsortípussal és egyéb show-műsorokkal együtt képvisel egy olyan új irányzatot, amelynek szemlélete, világképe a média egész társadalmi szerepében végbemenő gyökeres változásokat jelez. E látványos stílusváltás egyfelől heves érdeklődést, másfelől ugyancsak heves ellenreakciókat vált ki, s a média szórakoztató funkcióját messze meghaladó jelentőséggel avatkozik be a társadalom életébe. A jelenségcsoport együttese tehát az, amire a társadalomtudományoknak mindenképpen reagálniuk kell; az a jelenségcsoport, aminek a „valóságshow” csak egyik legmarkánsabb – és az adott

spontán alakulása miatt, a nézők többsége mégis sok televíziós műfajnál „valóságosabbnak” érzi, és ekként is reagál rá.

Természetesen egy meghatározott nézőpontból minden valóság, ami történik. A legfiktivebb film cselekményét is valóságos diszletek vagy tájak között, valóságos emberek játsszák el, s jöllehet a „virtuális valóság”-technikák megjelenése tovább bizonytalánította a „valóság” fogalmát, ebben az értelemben az animált elemek is valóságosak. Másfelől, amióta mimézis létezik, az ember elkülöníti a „valóságot” annak „csalfa másától”, mely viszont éppen abból a feszültségből nyeri hatása jelentős részét, hogy mimelt volta csak a beavatott, a jelrendszer ismerője számára egyértelmű; s még aki pontosan tudja is, hogy most az életvalóságból egy másik valóságba lépett át, a szemlélték gondolati és emocionális leképezése során mégis

17
K É K

ide-oda jár a két valóság között. És ebben az értelemben csak fokozati a különbség a színpadra felkiabáló pásztor, vagy az Isaurának pénzt küldő néző, és az olvasottak fikciós jellegével teljesen tisztában lévő, de Anna Kareninával vagy Aureliano Buendíával lelkileg azonosuló tudatos olvasó között. A „virtuális valóság”-technikák megjelenése azonban nem csak egy új ábrázolási lehetőséget jelent. Egy olyan kor új műfaja (műfajcsoportja) ez, amelyben az életvalóságot is átjárja a virtualitás: a valóságos gazdasági életet virtuális tőkék mozgatják, a valóságos politikai küzdelmeknek mind

hetünk.⁵ A nézők nagy része persze nem pszichológus szemmel figyeli az eseményeket (bár ne becsljük le egymást, igenis valamilyen szinten, szinte mindenki nézi azzal a szemmel is);⁶ az azonosulás, a szurkolás a nézői attitűdök más rétegeit is mozgósítja, és azok az erősebbek. Azzal azonban többé-kevésbé mindenki tisztában van, hogy a „valóság”, amit szemlél, egy *laboratóriumi kísérlet* valósága.⁷ A laboratóriumi kísérlet azonban már egy meghatározott fajta, valamilyen szempontból szemlélt valóság: nem a valóság egészét, hanem a kísérlet kérdésfelvetését tükrözi. Eleve *mond, sugall* valamit a valóságról. A valóságshow-k eddig elének került változatai többek között először is azt sugallják, hogy „Az élet harc a túlélésért (s e harcban a cél szentesíti az eszközöket)!” A műsor szerkezete, dramaturgiája, tétje: a végső bennmaradásért folytatott, szinte minden eszközt igénybe vevő küzdelem, harc köré épül. Minden résztvevő potenciális ellenfél, legyőzendő, kiszavazandó vetélytárs, a szövetségek, „barátságok” is csak ideiglenesek, és ezt a célt szolgálják, az érdekek változásával pillanatok alatt átalakulnak. (Különösen a műfaj magyar változata sulykolta erősen ezt a szemléletet; a holland licenc alapján működtetettben jóval több volt a kooperációra épülő, kooperációt kívánó feladat és ennek következtében a szereplők közti viszonyokban is jobban megjelentek a szolidaritás, a „barátság”, a hűség, kitartás, kiállás elemei). A harc közben a szereplők többszörösen is függő helyzetben vannak, függenek egymás itéletétől és a nézők végső döntésétől. Így viselkedésüket igyekeznek úgy alakítani, olyan taktikákat alkalmazni, amelyek mindkét irányban kedvezően befolyásolják megítélésüket. Egyes szereplők tudatosan meg is fogalmazták a saját, vagy a többi szereplő által gyakorolt *türelési taktikákat, stratégiákat*: erős szövetségekre szert tenni, minél jobban beleolvadni a környezetbe, minél kevesebb konfliktusba belekerülni,

18

K É K

fiktivebb alanyai vannak; az egyik uralkodó korélmény az, hogy mindenki bábuva válhat meghatározhatatlan irányítók kezében, *minden jelenség valami egészen mást takar, mint amit látszólag képvisel*. Ilyen korokban virágoznak az összeesküvés-elméletek, és barokkosan burjánoznak az „élet egy álom, amit valaki más álmodik”, a „világ egy mátrix, egy program, amit mások írtak be a komputerbe”, és az ezekhez hasonló toposzok; és igencsak felértékelődik minden, ami azt ígéri, hogy a valóság egy mélyebb, valóságosabb szintjére nyit ablakot. Ahol feltételezzük, hogy minden manipuláció, ott már az is nyereségnek számít, ha valamiről feltételezhetjük, hogy nem *teljesen* az. Sokan pedig „újszülöttként” nem is érzékelik, vagy nem is akarják érzékelni a manipulációt.

A fentiek bizonyára szerepet játszanak a vizsgált műfajok divatossá válásában. Az elemző számára mindez azonban további kérdéseket jelöl ki.

Az első kérdés, hogy a „non-fiction” és „pszeudo-non-fiction” műfajok valóban kevesebb, vagy éppen *több manipulációt* jelentenek-e? (Ehhez meg kell vizsgálni, hogy milyen manipulációs eszközök működnek a műsor alakulásában és a köré épülő média üzenetekben?) Amennyiben e műsorok közelebb vannak az emberek mindennapi valóságához, mint a különböző fikciós történetek, s így – más műfajokkal együtt³ – valóban kielégítik a megnövekedett „valóságéhséget”, ha ezenközben ugyanakkor mégsem a „valóságot”, hanem annak valamilyen irányban módosított-manipulált metszetét mutatják, ezzel nem ahhoz járulnak-e hozzá, hogy az emberek még jobban elbizonytalanodjanak a valóság és a fikció határait illetően?⁴ Másfelől, ha elfogadjuk, hogy nézőik (vagy legalábbis nézőik nagy része) számára mindent egybevetve mégiscsak valamilyen „valóságról” közvetítenek képet, akkor azt is érdemes közelebbről szemügyre venni, hogy milyen ez a közvetített valóságkép, és miben van köze a valósághoz?

2. Az élet: harc

A valóságshow-kat leginkább a laboratóriumi csoportpszichológiai kísérletekhez szokták hasonlítani, és valóban lehet őket úgy nézni, mint egy ilyen kísérletet: ebben az esetben az „emberi természet” az a valóság, ami bennük megjelenik. Még ha feltételezzük is egy mögöttes foratókönyvet, a kommunikáció, a verseny, a rokon-, és ellenszenvet alakulása az alapszituáció természetellenességét leszámítva „olyan, mint az életben”, s így – akárcsak egy sportverseny, vagy vízműsor szemlélése közben – sok minden megfigyelhető a jellemekről, a viselkedésekről, s a kiszavazások körüli küzdelmek kapcsán még a *politikai választások* modelljében is elmélyed-

szórakoztatóvá válni, az egyediséget hangsúlyozni, valami extrémítással előállni, saját szerepkört kialakítani, gondoskodni másokról, segíteni másoknak, domináns pozícióba kerülni akár erőszakos módon is – mások pedig különösebb tervszerűség nélkül egyszerűen csak próbálkoztak alkalmazkodni a felmerülő helyzetekhez. A „segíteni másoknak”, „gondoskodni másokról” altruista attitűdöt sugall, de a verseny közegében ez is elsősorban „taktika”; a magyar valóságshow, amely leplezetlenül a konfliktusok élezését tekintette legfőbb dramaturgiai eszközként, még terelte is versenyzőit ebbe az irányba, s mint „valóságmodell” azt a világméretű sugározta, hogy az életben mindent a győzelemnek kell alárendelni, az altruizmus is csak arra, és csak akkor jó, hogyha erősíti az egyén pozícióit; a sikeres versenyző egyébként nem az, aki valóságosan is altruista, hanem aki – amikor kell – azt a *látzatot* tudja kelteni, hogy az.

3. Az élet egy nagy buli

A szereplők élete folyamatosan a kamerák, a „nyilvánosság” előtt zajlik, s a mindennapi tevékenységekből (illetve azok bemutatásra összevágott anyagából) kialakuló arányok kiemelnek egyes életterületeket: mi is az, ami fontos az életben, miért és hogyan élnek az emberek, milyennek kell lenni az életben, hogyan kell viselkedni, hogyan lehet eredményesnek lenni, hogyan lehet konfliktusokat kirobantani, megoldani, elkerülni. A szereplőknek, minthogy létfenntartáshoz szükséges eszközeikről (lakás, élelem, szolgáltatások, egészség stb.) a műsor gondoskodik (ráadásul sokak esetében a kinti, eredeti körülményeiknél jóval magasabb színvonalon); nem kell szinte semmiféle munkát végezniük.⁸ Az intellektuális tevékenységekhez kapcsolódó eszközök többsége pedig „tiltott” a műsorban (könyv, információs eszközök, íróeszközök, napló). Így

fő célja a „Házban” az idő minél szórakoztatóbb (és szórakozóbb) eltöltése válik, de a leghangsúlyosabb a vegetáló hedonizmus: a heverészás, evés-ivás, a jakuzzi-ban való relaxálás, a testápolás, egymás kurkászása és az alvás (ráadásul a szereplők eltolódott – műsoridőhöz igazított – életmódja következtében számukra a nap dél körül kezdődik, s így az alvással eltöltött idő még a ténylegesnél is nagyobb arányúnak tűnik a néző számára). Az élvezetre orientált élet fő eleme az „ünnepi” szórakozás; az „életélvezetre” összegyűlt, esetleges összetételű társaság jellegzetes életvilágbeli színtere: a „buli” itt (a harc mellett a másikkal) valóságmodellé válik.⁹

4. Lakás- és életmód-modell

Nem véletlen a jakuzzi – a jelen pillanatban talán egyik legegységesebb lakberendezési státusszimbólum¹⁰ – kötelező jelenléte sem mindkét műsorban. Érdemes lenne egyébként részletesebben is elemezni, hogy a műsorban megjelenített életmód/lakásmód elemek hogyan válnak követendő mintává, s mennyiben működnek műsoron belüli reklámokként – (lásd jakuzzi, kondigépek, fogyasztógép, csocsó, hajfestékek, kozmetikumok, konyhafelszerelési eszközök, ételek és italok, kutya és macskaeledek, maga a lakáson belüli állattartás stb). Kiemelt szerepe van a kamrának, ahová a külvilágból – egy terjedő felső-középosztályi modellnek (és persze a fogyasztói társadalom fejleményeinek) megfelelően – *rendelésre* érkeznek a javak, a meglepetések. Fontos elem a zárt (átrium) udvar, amely itt a külvilágtól való elzártságot hivatott biztosítani, de a magyarországi kertmodellekben ettől függetlenül is vágyott mintává (és szintén egyfajta státusszimbólummá) vált. A kondigépek nagy szerepe a fürdőszobai jele-

netek és a testápolás hosszú bemutatásával együtt hangsúlyozottan kiemeli a *test*, a testi működések jelentőségét az ember életében (a szellemi tevékenységek és az egyéb alakító, alkotó tevékenységek rovására).¹¹ Mivel a „lakás” ez esetben egymástól idegen emberek közös terét jelenti, az intimitásnak, a személyes téralakításnak csak nagyon minimális lehetőségei vannak. A „lakás” díszlet, amelyet a lakók használnak, de nem hatják át személyiségükkel; ebben a tekintetben a sugárzott valóságkép lényege a passzivitás, a környezet-kínálat (és az

ez által lehetővé tett életmód kínálatának) passzív elfogadása.

5. Az egyén-kép, emberkép

A műsorok valóságképének szempontjából igen fontos tényező, hogy a feladatok *kívülről* kapott feladatok, a szereplők a több hónapos műsorfolyam alatt (egy-egy kivételtől eltekintve) szinte egyáltalán nem találtak ki értelmes alkotótevékenységet a maguk és társaik számára. A *kívülről irányított* itt nem pusztán a műsor jellegéből adódó tény, hanem szintén a közvetített modell fontos eleme. (A nemzetközi műsor címe még némileg önleplező-önironikus módon utal is a szereplők és a műsor irányítói közötti viszony despotikus jellegére). Az egyén ebben a világban (mindkét műsorban) egy láthatatlan hatalom lényegében *passzív feladat*-, sőt, *parancsvégrehajtója*, ahol ráadásul nincs is mód

és lehetőség az utasításokkal szembeni vitára, kritikára (a néhány kivételnek számító esetet már csak ezért is érdemes lenne külön is elemezni); a résztvevőnek azt kell elfogadni, amit kínálnak neki. Mivel mindez nem egy „negatív utópia” nyomasztó légkörében, hanem az állandósított (mesterséges) derű közegében kerül bemutatásra, a kívülről irányítotttság, a *kritikai magatartás* hiánya, a végtelenen passzív szerepkör itt nem mint valami rossz merül fel, amely ellen a személyiségét és szabadságát védő embernek lázadnia kell, hanem a világ normális rendjeként (minden

téréseket, a főtípusok variánsait, illetve a folytatásokban tapasztalható ismétlődő típusokat. Mindig jelen van azonban (a megcélzott korosztályok képviselőjében) egy-egy fiatal, félig kamasz szereplő, egy-egy érettebb, apa-típus (ha nincs idősebb szereplő, akkor ezt a szerepkört a fiatalok közül vállalja magára valaki); egy-egy érettebb, tapasztaltabb anya-figura; jelen kell legyen a külsejével vonzó férfi (a „nők kedvence”), a külsejével vonzó nő (a „férfiak kedvence”), a vagány, és női megfelelője az emancipált nő; a „perlekedő, kötözködő intrikus”; a mindenki kedvét kereső „jogyerek” férfi és női változatban; és van olyan szereplő is, aki szabadnak, függetlennek, öntörvényűnek tűnik, olykor extrém, „exhibicionista” formában is. Néha egy szereplő többet is képvisel e kötelező tulajdonságok közül. Az emberkép összességében az *életkor, a külső megjelenés és a konformitás–(relatív)nonkonformitás, szelidség–agresszió* tengelyei körül szerveződik. Más tulajdonságok is megjelennek, de a közönség szavazatait, szimpátiáit ezeken a tengelyeken rendezik el, ezek meghatározó szerepét sugározzák.

instruálják a szereplőket ilyen vagy olyan – a képernyőn aztán spontánnak tűnő – akciók végrehajtására); hanem abban is, hogy az alapviszonyok mögötti, a nézői azonosulást kiváltani képes „erkölcsi” értékek (jószág, hűség, szolidaritás, okosság, lelki finomság, bátorság stb.) közül melyik, mikor és hogyan kap jelentőséget. Az emberek igen különbözőek abban is, hogy ki melyik értéket fogadja el, s melyikben nem tud hinni, de az erkölcsi értékek valamelyike (egyike-másika) mindig szerepet játszik a mindennapi emberi kapcsolatok alakulásában, az ezek modelljeként fellépő műsor sem kerülheti meg, hogy építsen ezekre. Nagy különbség van azonban a „belülről” és a „kívülről” irányított ember viszonyulásában ezekhez az alapértékekhez. A „belülről irányított” ember emberképének ezek az alappillérei, önnön viselkedését és embertársait alapvetően ezek szerint igyekeznek megítélni és értelmezni; a „kívülről irányított ember” (akire a fogyasztói diktatúrának szüksége van) azonban a fent említett (és azokhoz hasonló) *külső jegyek* (megjelenés, életkor, konformitás, agresszió stb.) alapján ítél, és az általa is igényelt erkölcsi értékek meglétét vagy hiányát is elsősorban ezekből igyekeznek levezetni. E külsődleges beállítódás többé-kevésbé kiszolgáltatottá teszi a nézők nagy részét nem csak a műsorvezetői manipuláció, hanem a szereplők manipulációs technikáinak is: nem azt (illetve nem feltétlenül azt) fogadják el jónak, hünek, tisztességesnek, bátorak stb., aki valóban az, hanem aki külső jelekkel ezt mutatja (vagy szóban ezt állítja) magáról, és akivel szemben a külső jegyek általi besorolás pozitív beállítódást alakít ki a nézőkben. (A meghatározó külső jegyek közé kellene sorolni azt a tulajdonságot is, ami egy szórakoztató műsor szempontjából alapfontosságúnak tekinthető: a szereplő képességét a nézői figyelem lekötésére. Ez valóban azon tényezők közé tartozik, amelyek erősen hatnak a nézőkre, de

20 K É K

egyéb különbözőség dacára, jobban hasonlítva ebben a diktatúrák – lévén ez is egyfajta furcsa, ezredvégi konzum-totalitarizmus – világképére, mint a demokráciákéra).¹²

A passzív, végrehajtásra készített (s cserébe fogyasztási igényeiben kielégített) alattvalóvá degradált egyének nem személyiségekként,¹³ hanem szerepekként, „karakterekként”¹⁴ jelennek meg ebben a nem véletlenül „szappanoperának” is nevezett műsorszortípusban. Egy-egy epitheton oransszal illetik őket, s attól fogva a nézők is ezt az egy(két) vonást ismételtetik az adott szereplő kapcsán, s bármit csinál, ezt az egy(két) vonást látják igazolódni. Nem mindegy perze az sem, hogy milyen karaktervonalokkal találkozhatunk. Láthatólag már a szereplő-válogatásnál meghatározó volt, hogy bizonyos típusok megjelenjenek a műsorokban. Érdekes lenne elemezni a kétféle műsorban megjelenő hasonlóságokat és el-

6. A műsor mint emberi kapcsolatok, emberi viszonyok modellje

Később még lesz szó az alkalmazott manipuláció jellegéről, az emberi viszonyok bemutatásában mindenesetre meghatározó a manipuláció. Nemcsak abban a sokak számára nyilvánvaló tényben, hogy a képernyőn megjelenő alapviszonyokat (vonzalom, ellenségesség, barátság) a bejátszási arányokkal, műsorvezetői „tereléssel” kiemelik, és körük építik a „szappanoperát” (elterjedt nézői gyanú szerint az ilyen, fontosnak tartott történetek egy részét forgatókönyvszerűen előre meg is írják, illetve a háttérből

a műsorok alakulása azt bizonyítja, hogy még ezt is – vagyis, hogy az igazi „showman” mennyire válhat közönségkedvencé – alárendelik a többi, még külsődlegesebb szempontnak.)

7. Szexualitás

A műsorokban kiemelt szerephez jutott a szexualitás és annak bemutatása. A szereplők kiválasztásában is érvényesült már ez a szempont (mit hajlandó „megmutatni” e tekintetben az adott szereplőjelölt); a műsört övező vitákban is kiemelt hangsúlyt kapott, a műsorok nézettségi versenyében is nagy volt a jelentősége, s a szereplők bennmaradásért folytatott küzdelemben is megfigyelhető volt, mint taktikai, figyelemfelkeltő, izgalomfokozó eszköznek az alkalmazása. E tényező szerepét időnként mesterségesen is igyekeztek továbbfokozni; gondoljunk az egyik műsorba beköltöztetett „pornóasztár” szerepére, az alakuló emberi kapcsolatokat befolyásoló hatására, a meztelen tévés szerepléseiről elhíresült televíziós „személyiség” bevitelére, vagy ugyane műsorban az egyik szereplő szabályos szexuális szolgáltatással való kiszolgálására. A szex mindkét műsorban egyértelműen mint a fizikai szükséglet levezetésére szolgáló eszköz jelent meg, hosszú diskurzusokkal a nemi élet vagy az önkielégítés technikáiról és a szereplők ezzel kapcsolatos szokásairól (hogy ez mennyiben szolgálja a nemi felvilágosítás szerepét, illetve tabuk feloldását, a test természetesebb elfogadását – mindez meghaladja írásunk kereteit, de az egyértelmű, hogy a műsorok a szexualitást nemcsak, mint a szerelemtől, az érzelmeiktől teljesen független szükségletet mutatták be, hanem a sugallt értékrendben magasabbra is helyezték a szerelmi érzésnél). A szexualitással kapcsolatos tabuk rombolása nem új jelenség a huszadik században, és a prudéria elleni harcra még bizonyosan szükség van továbbra is, itt azonban a másik

ártalmas végtel eluralkodása figyelhető meg, és az egyik végtel elutasítását sosem lehet a másikkal igazolni. Mint bármivel kapcsolatban, itt is érdemes felvetni a *cui prodest* kérdését: ezzel az értékrend-sugallattal kinek az érdekeit szolgálják ezek a műsorok, kiknek az érdekeit szolgálja a prostitúció, az iparszerű szexuális szolgáltatások, a nemi érdeklődés lélektelen tárgyiásításának teljes legitimizálása? (Ha valamilyen határt áttörtek ezek a műsorok, akkor ezt a határt törték át: a szex-, és pornóipar a modern társadalmakban régóta jelen van, de a közvélekedés a call-girlök és chippendale fiúk, prostituáltak és pornósínészek, a perverziók és az egész szexuális piac helyét eddig a „félvilágban”, a törvényen kívüli alvilág és a szórakoztatóipar határán jelölte ki; a valóságshow-k viszont azt sugallták, hogy az a „normális” (és nem feledhetjük el, hogy a „normális” szó a „norma” fogalmán alapul!), ha valaki ezekre a szolgáltatásokra építi, illetve ezek szellemében éli nemi életét; az értékrend-átrendezési törekvést jól jelezte, hogy a kommentáló esti műsorokban a meghívott pornóasztárok a pszichológusokkal, katonatisztekkel és szórakoztatóipari csillagokkal együtt „szakértőként” szerepeltek.

A szerelem és a szexualitás viszonya alapkérdés. Mindig léteztek egymás nélkül is, az emberkép szempontjából azonban korántsem mindegy, hogy egy korszakban mi és hogyan kerül előtérbe. Az érzelem nélküli szexualitás kultusza megint csak a „kívülről irányított” emberről szól; a belső integritás nélküli emberről, a primer (és külsődleges jegyekkel meghatározható) szükségletei kielégítésére törekvő, testi emberről, a fogyasztóról, akinek számára a másik ember és önmaga is pusztán a fizikai értelemben vett (és árukínálattal kielégíthető) fogyasztás tárgya. Ehhez kapcsolódik e műsorok egyik legfőbb jellemzője, az intimitás

hiánya is. A fogyasztói tudatcenzor előretörésének egyik kulcskérdése, hogy lehetséges-e megszüntetni, elvenni az embertől az intimitáshoz (legalább annak minimumához) való jogot, természetesnek lehet-e ezt tekinteni, ad-e lehetőséget a műsor, mint „valóságnak” hirdetett modell erre, milyen módon szankcionálja a szereplők ilyen irányú törekvését (például büntetés a mikroport levételéért, amikor az egyik szereplő tisztáznai szeretne valamilyen intim kérdést a társával). A negatív utópia rémálma: a „nagy testvér figyel, és mindenütt lát téged” itt teljesen meg-

21
K É K

valóssul, s minthogy egy kedélyes játékok keretei között valóssul meg, ez nagy mértékben segíti a modell önkéntes elfogadását. Az, hogy a szexualitás kikerül az intimszférából, a „kívülről irányítottsággal” szembeni ellenállás egyik erős oszlopát ingatja meg, s bár az természetesen nem állítható, hogy e műsorok hatására a nézők értékrendje teljesen átalakul, hiszen, mint a közvélemény szondázásából kiderül, a nézők többsége önmaga nem vállalná az ilyen viszonyok közötti létezést, mégis, főként a fiatalabb nemzedékekre a vizsgált műfaj igen erős hatást fejt ki annak érdekében, hogy az értékrend az efféle irányítottság elfogadásának irányában mozduljon el.

8. A szereplők átértékelődése – a normarendszer módosulása

A közvélemény alakulásának-alakításának folyamata igen jól nyomon

volt követhető az előbb csak rendszeresen meztelenkedő, majd nyilvános szeretkezésre is vállalkozó egyik nő szereplő megítélésének változásában. (Nem véletlen, hogy a másik műsor is felvonultatott egy meglehetősen hasonló szerepkört betöltő figurát, aki szintén a verseny végéig bent tudott maradni). A kiindulópont az volt, hogy az illető szereplőt az SMS-ező és betelefonáló „közvélemény”, legalábbis annak nagyobb része elítélte, útszéli jelzőkkel illetve, produkcióit színvonalatlan és szégyellnivaló próbálkozásoknak nyilvánította.¹⁵ Az ellenvélemények megjelenése és a műsorvezetés

is. (Hiszen a hősnő végső „mennybenetele” visszahat mindannak megítélésére, amit képvisel.)

9. Vissza a „természetességhez”

Amiért a fent említett hős(öke)t a műsor sugallata szerint a nézőknek kedvelniük kell, az a „természetesség”. A „valóságshow”, ez az izzig-vérig mesterséges műsor éppen arra a nézői attitűdre igyekszik építeni, amely, minthogy megcsömörlött vagy megcsömörlőben van a fogyasztói társadalom kínálatáradatától, a politika, a gazdaság és általában az életvilág mesterséges civilizációjától, s (az ipari társadalom megszületése óta újra meg újra) erős nosztalgját érez a „természeti”, „őseredeti”, „érintetlen” létformák irányában. A civilizáció ebben az alapélményben azonosítódik a mesterségességgel. A megiratlan kommunikációs helyzetekre épülő műfaj eleve azt az illúziót igyekszik felkelteni, hogy előrelépést jelent a mesterkéletlenebb valóság felé, s ezt a hatást igyekeznek fokozni az olyan szereplők középpontba állításával, akiknek legfőbb tulajdonságául éppen a mesterkéletlenséget, természetességet kiáltják ki. Mindkét műsorban kiemelt hangsúlyt kapott a „természetes” viselkedés fontossága (a szereplők egymásról alkotott ítéleteiben, a nézők és a műsorvezetők véleményalkotásában) – nem mindegy azonban, hogy ez a „természetesség” pontosan mit is jelent, milyen értelmezési körben jelenik meg (őszinteség, nyíltság, egyenesség, romlatlanság, zabolátlanság, kíméletlenség stb.): az értelmezések finoman jelzik a civilizációról, annak szerepéről való felfogást, s a vizsgált műsorokban igen gyakran a természetesség mint a civilizáció, a civilizációs szokások (gátlások? erkölcsök?) tagadása kapott hangsúlyt – s nem ritkán elismerést. (A testi működések sza-

badjára engedése, meztelen, felmeztelen, „alsógatyás” jelenetek, a beszédmód lecsupaszítása, az iskolázottabb beszéd felesleges okoskodásnak minősítése, az indulati elemek fölénye az érveléssel szemben.) Mindennek van egy szociális metszete is: az ily módon „természetesnek” nyilvánított stílus lényegében a társadalmi hierarchia alsó szegmenseiben helyet foglaló csoportok nyelvhasználati szokásaihoz kapcsolódik, s az ezt képviselő szereplők magukat ilyen szociálisan hátrányosabb helyzetű csoportok öntudatos képviselőiként is jelenítették meg. Ez több szalon is alkalmas arra, hogy rokonszenvet keltsen. Az egyik tényező a szociális *lelkiismeret* (*furdalás*), melynek jegyében sok néző igazságérzete arra hajlik, hogy a nehezebb körülmények közül indulók jobban megérdemlik a nyereséget, a felemelkedést (ez a tényező nem kizárólagos: az SMS-ekben meglepően sok olyan vélemény is megjelenik, ami éppen ellenkezőleg, az ilyen helyzetű emberek lenézésére, lekezelésére hajlik; – az efféle intolerancia egyébként gyakran a „vidékiiség” durva elutasításában, a „parasztzásban” nyilvánult meg, ami a másik oldalon viszont a vidékiek összefogását váltotta ki egyes, hátrányos helyzetűnek érzett szereplők támogatására). A szociális lelkifurdalásnál erősebb tényezőnek tűnik a *szociális irigység*: a populista politika által is gyakran felkarolt, a jobb módúakkal szembeni indulatok a valóságshow-k egyes szereplőinél is megfigyelhetők voltak, és jelentős nézői azonosulást is váltottak ki. Egy harmadik tényező (s a mesterkéletlenség fogalmának egy másik összetevőjét képviseli) az a tapasztalat, hogy a civilizáció és a mesterkéltég egymással való összefonódása folytán, sokszor valóban több „mesterkéletlenséggel” találkozhatni a társadalom alsóbb helyzetű csoportjaiban; a megújító törekvések ezért is fordulnak „tiszta forrásért” (néha éppen a civilizáció továbbfejlődése érdekében) oly gyakran éppen ezekhez a rétegekhez. Ez a

beavatkozása (kommentárokkal és a bejátszások átstrukturálásával) ezt a képet fokról fokra átalakította, míg nem az adott hősnő a műsor végére a természetesség megtestesítőjévé, s ráadásul a műsor első győztesévé vált, ami még inkább kiemelt szerephez juttatta az általa képviselt emberi magatartásformát, viselkedésmódot, életstratégiát. Az inga, átlendülve a túlsó oldalra nem tudott megállni: a műsor „sztárképző”, mitizáló hatása az illető hősnőt valóban „hősnővé” emelte, akire igazán groteszk túlzással már Szűz Mária vonásait („abszolút tiszta ember”, „parasztmadonna” stb.) aggatták. A mesterséges hősképzés folyamata jól ismert a huszadik századi tömegkommunikáció-történetből; itt csak azt hangsúlyoznánk, hogy – a szereplő egyéb, a hőssé válást elősegítő, és az alábbiakban még megemlítendő – tulajdonságai mellett nagyon fontos mozzanat volt a műsor céljai szerinti „tabutörő” szerep átértékelése

„természetesség” azonban olykor csatlóka, olykor pedig korántsem csak pozitív tendencia. A valóságshow-k legtermészetesebbnek, legőszintébbnek tartott szereplői is nem egyszer folytattak eléggé egyértelmű aknamunkát társaik háta mögött a „titokszobában”, vagy olyan beszélgetésekben, amelyekről természetesen tudták, hogy „kimegy” (vagy legalábbis kimehet) a nézőkhöz: ahhoz, hogy természetesnek, nyíltnak tartsák őket, nem arra volt elsősorban szükség, hogy valóban egyenesek legyenek, hanem arra, hogy véleményüket bizonyos szituációkban nyersen (civilizációs körmönfonságoktól mentesen) nyilvánítsák ki. Ebben a civilizációellenes értékrendben szétválaszthatatlanok a civilizáció elidegenedése elleni jogos lázadás elemei az értéknélküliség romboló hatásaitól, így a „természetesség” középpontba állítása is egyszerre fejez ki egy tisztább élet iránti igényt és azt az értékvárat, amely már nem tudja igazán, hogy mi „tisztá”, mi természetes, és mi nem az; mi az, ami azért van „lent”, mert a fölé épült civilizáció még nem építette, nem rontotta magába, s mi az, ami éppen e civilizáció „megrágott”, eltorzított áldozataként került alulra. A „természetesség” fogalmának elbizonytalanodására utal, hogy a nézők jelentős része számára az érzelmek közül is szinte csak a primer, hangsúlyozottan láttatott és harsányan kifejezett érzelmek tűnnek „természetesnek”, őszintének, s ez nagy előnyhöz juttatja e tekintetben a kevésbé iskolázott, illetve az érzelmkifejezésben kevésbé szofisztikált versenyzőket. Ugyancsak előnyt jelent az *eszmények tagadása*: egy olyan világban, amely sokszorosan visszaélt és visszaél minden eszménnyel; őszintébbnek, igazabbnak tűnhetnek az olyan illúziótlan vélemények, amelyek a társadalom legalávetettebb rétegeinek sötét élettapasztalatai jegyében tagadják az eszményeket követő életformák lehetőségét. Mindez jellemző

volt a műsorok népszerű „plebejus” szereplőire.

10. Aki az állatot szereti, rossz ember nem lehet

Mindkét műsorban igen fontos szerepet kaptak az állatok (macska, kutya, madár, tyúk, malac). A Big Brotherben a macska szinte az emberi szereplőkkel egyenlő fontosságú résztvevővé vált. Ezt a kiemelt szerepet megint több minden indokolja: az állat lehet szeretetpótlék, kommunikációs eszköz, a stresszoldás eszköze; ő biztosan nem konkurencia, őt nem befolyásolja, nem készíti szerepjátszásra a kamera jelenléte. És talán a legfontosabb, hogy gondoskodás tárgya: az állatokkal való szeretetteljes bánásmód az állatbarát nézők széles táborát megnyerő „jóság”-bizonyíték (és egyúttal megint csak a „természetesség”, a természetközelség bizonyítéka is). Az értékrend kifordultságát, elbizonytalanodását mutatja az is, hogy az állatokkal kedveskedő szereplő (az állatok babusgatása megint primer és láttatott érzelmkifejezés) meggyőzőbben „jó” a nézők nagy része szemében, mint az, aki emberi társaival szemben tanúsít emberi figyelmet, empátiát. (Az utóbbit hajlamosak taktikázásnak tekinteni, még akkor is, ha nem az; az állatok iránti kedvességet pedig valódi érzelmnek – pedig ezt éppúgy meg lehet játszani.) Ez feltehetőleg azért van így, mert a nézők között is sokan vannak, akik az emberekben csalódván maguk is már csak (az erre rendszerint hálásan reagáló) állatokkal szemben mernek őszinte érzelmeket tanúsítani. A műsor készítői oly módon is építenek erre az érzelmre (és a műsor minden elemére rásugárzó presztízshatásra), hogy a karitatívást bekapcsolják a programba: a játék része lesz az a cél-

kitűzés, hogy gazdát szerezzenek a menhelyen lévő állatoknak.

11. Nyelvi viselkedés

A televízió nyelvzete jelentős átalakuláson ment keresztül az elmúlt évtizedben, az újabb generációk és különböző típusú televíziós személyiségek megjelenésével változott a televízió által közvetített beszédmód (a beszéd sebessége, a köznyelvi formák szélesebb körben történő alkalmazása, a szleng beépülése, a spontaneitás hangsúlyozása stb.) – mindez ismét

23

K É K

külön tanulmány tárgya lehetne, s tendenciájában szintén a „természetesség”-eszmény – egy „demokratikusabb” nyelvhasználat – előtérbe kerülése felé mutat. Sokak szerint a valóságshow-k a televízió nyelvének alakulásában újabb állomást jelentenek – az előbeszéd szelektálás, szerkesztés nélkül kerül műsorba, képernyőre, s hogy ez milyen erősen hat a nézők nyelvhasználati szokásaira, azt mi sem jelzi jobban, mint a szereplők által gyakran használt kifejezések, fordulatok széles körű elterjedése, szlogenné válása. A trágárság eluralkodása – amelyet olykor a műsor irányítói tréfás „büntetésekkel” igyekeztek látszólag korlátozni – a jelzett tendenciák közé illeszkednek: általában a „természetesség” megnyilvánulásaként könyvelik el őket, de az odasorolt egyéb megnyilvánulásokkal együtt ezek is persze nagymértékben az értékvárról szólnak; egy olyan világról,

amely „őszinte és természetes” akar lenni, de nem tűnik érzékenynek az érzelmi és intellektuális eldurvulás negatív hatásaival szemben. A másik negatív hatás a megfogalmazási klisék terjedése-terjesztése. Ez nem egyértelmű tendencia: egyes szereplők és a bejátszott SMS-ek olykor kreatív, szellemes nyelvi ötletekkel lepik meg a nézőt, és bizonyos, hogy ezek is hatnak. Gyakoribb azonban (az SMS-ekben is) egyes nyelvi megoldások szolgai ismételtetése, és az említett szellemes ötletek egy része is gyorsan közhelyessé kopik ezen ismételtetések nyomán. A műfaj (a szappanopera

niuk kell mindennek megfelelő adagolásáról. Az ismétlődő és változatos elemek „kikeverése” azonban csak egy az irányítás beavatkozásai közül. A szerkesztő szerepe csak akkor szorúna háttérbe, ha 24 órán át, vágatlanul menne a „műsor”,¹⁶ és egyszerre lehetne szemlélni valamennyi kamera látószögéből, mihelyt ugyanis valaki kiválasztja, hogy mikor mit mutasson a kamera, ezzel már tereli a nézőt valamilyen irányban. Nagyon is befolyásolja a rokonszenv alakulását, hogy melyik szereplőnek mely cselekedeteit, beszédeit, milyen megnyilvánulásait emelik ki (mi kerül ezek közül adásba, és hányszor ismételik meg): ugyanazt az embert kedves, együttműködő barátnek és agresszív örültnek is be lehet mutatni, attól függően, hogy milyen arányban, és milyen hangsúllyal szerepeltetnek olyan jeleket, amelyekben ez vagy az az arca kerül előtérbe. Ráadásul a műsorvezetők még rá is segítenek a látottak által sugallt hatásra: egy-egy jelzővel – a műsorirányítók szándékainak érdekeinek megfelelően – értelmezik, értékelik a szereplők viselkedését. Mindkét valóságshow-ban megfigyelhető volt, hogy miképpen lehetett az egyes szereplőkről alkotott képet ilyképpen módosítani. Közvetett és közvetlenebb eszközök egyaránt rendelkezésre állnak. Egyes feladatok, külső szereplők belépésével jelentősen módosulhatnak az erőviszonyok a csoporton belül. (Annak függvényében, hogy melyik versenyző képességei milyen típusú – kooperációt vagy küzdelmet, szellemi képességet vagy testi ügyességet kívánó – feladatok végzésével, milyen típusú partnerek közreműködésével tudnak inkább érvényesülni.) Az ilyen beavatkozások a közvetettebb-rafináltabb hatások közé tartoznak. Közvetlenebb beavatkozás (bár ezt sem mindenki veszi észre) a műsorvezetők rokonszenv-nyilvánítása egyes szereplők oldalán (mások

esetében pedig az eltávolító, lefokozó megjegyzések). Ez nagyon erős hatás: szinte minden ilyen esetben megfigyelhető volt a nézői reakciók igazodása a műsorvezető által sugalltakra. (Ha a szavazati arányokat egyáltalán valóságosnak tekinthetjük.) A műsorok propagálóinak egyik érve az, hogy a nézők bevonásával e műsorok a döntéshozás iskoláivá is válnak: kérdés azonban, hogy mire nevel, mire szocializál az olyan döntés, amit egyrészt terelnek, másrészt – feloldódván egy ellenőrizhetetlen „többségi véleményben” – az egyén számára nincs kontrollálható kapcsolat a döntés és az eredmény között. A nézők viszonyulása persze nem teljesen konformista: bizonyos esetekben – legalábbis a nézők egy részében – rokonszenvet keltenek az irányítás elleni lázadások is, ezeket azonban ellenkező véleményekkel, ha szükségesnek látják, ellensúlyozni lehet. Kívülről nehéz megállapítani, hogy a „lázdók” (illetve másfelől a „streberék”) kiváltotta rokonszenvet és ellenszenvet milyen mértékben használta föl, illetve milyen mértékben irányította a műsor stábját; mindenesetre tudatos taktikával ezt is nagymértékben lehet irányítani. A legfőbb kérdés azonban nem az, hogy hogyan befolyásolják a vélemények alakulását, hanem hogy milyen irányban.

13. Etikai kérdések a műsor kapcsán

A valóságshow-k több szempontból is kiváltották a nézők és elemzők morális kritikáját, s úgy véljük, éppen az *etikai sík* az, amelyen leginkább érdemes elgondolkodni e műsorok kapcsán.

Felmerült – és egyáltalán nem bagatellizálható mozzanat – a műsor gyerekekre gyakorolt hatása. A lélektelen szexualitás, a trágárság, s amiről kevesebb szó esett (mert összetett, sokszor közvetett, de nagyon erős hatás): a gyakran sugallt erkölcsi nihilizmus ártalmait nem csökkentik azok a for-

24 K É K

hagyományos változatával együtt) eleve az ismételtetés és a klisévé-válás mechanizmusainak kedvez.

12. Az irányított spontaneitás

Miként a szappanoperáknál, e műfaj esetében is az ismertté váló elemek, a klisék sulykolása biztosítja elsősorban a tartós kötődést. A valóságban is arról van szó, hogy az élet folyton változó mozzanatait rögzített sémáink keretei közé próbáljuk berendezni (amíg lehet), csak míg az életben a sémák egyensúlya folyvást felborul, e műfajok megnyugtatóan (mint mondani szokták: elandalítóan) gondoskodnak arról, hogy a változások ne feszítsék szét a játék szabályozott kereteit. (És így azt sugallják, hogy „minden rendben van”.) Ugyanakkor a meglepetést, a váratlan mozzanatot szükségessé teszi az elemi kíváncsiság: a műsor irányítóinak gondoskod-

mális megoldások, hogy kiírják a korhatárt, vagy hogy bizonyos jeleneteket késő esti adásba helyeznek: ha egy műsor ilyen népszerűsége tesz szert, számolni lehet azzal, hogy a gyerekek nézni fogják.

A másik általános aggály a szereplők személyiségi jogainak védelmében merül fel. Bár önként vállalták a feltételeket, egyrészt a műsor alakulásának számos mozzanatát nem láthatták (tehát nem is vállalhatták) előre, másrészt, ahogy – remélhetőleg – gladiátorviadatok, vagy embervadászatok sem rendezhetők a résztvevők önkéntes vállalkozására hivatkozva, kérdés, hogy mi az a határ, amelyen túl a szereplők (lelki) veszélyeztetése sem lehet (önkénteseknek sem) megengedett.¹⁷ Az emberi kapcsolatokba való beavatkozás, a megbélyegzés egy életre meghatározhatja egyes szereplők lehetőségeit; a nem ritkán súlyosan becsületsértő SMS-ek nyilvánossága éppúgy kevéssé felmérhető következményekkel jár, mint a szereplőkre rázúduló, a tényleges teljesítménytől független, és mértéktelenül felnagyított ismertség, népszerűség, majd egy részük esetében a rövid siker után szükségképpen bekövetkező elfeledettség, érdektelenné válás. A műsorok minderre szükség esetén segítő pszichológusokkal készültek fel, a hatások azonban gyakran igen közvetettek és nem biztosan kezelhetőek.

Morális kritika éri a műsorokban megjelenő burkolt reklámok módszerét is, de minthogy a reklámetika kérdéseinek taglalása más irányba vinne el, ezzel most részletesebben nem foglalkozunk.

Annál súlyosabbak azok az etikai problémák, amelyeket a műsorokban alkalmazott „szociálpszichológiai” módszerek és ezek hatásai vetnek fel. A feladatok egy része pozitív értékeket sugall (kooperáció, kreativitás, szolidaritás stb.), vannak azonban olyanok is, amelyek kifejezetten megalázóaknak tekinthetők – ebben főleg a hazai fejlesztésű műsor jeleskedik. A szereplők összehilencselése, a közös fű-

dőszoba- és WC-használat, az intimitás lehetőségének teljes felszámolása olyan mértékben gázol a személyiség szabadságába, amit ugyan egy játékos önként elviselhet, és jópofa játéknak minősíthet, a szimbolikus üzenet azonban egyáltalán nem „jópofa”: az önkéntesség itt a személyes szabadságról való önkéntes lemondást jelenti, s a „játék” a személyes szabadság értékének (és a szemérem érték voltának) lefokozásáról is szól. Különösen durva formát öltött ez a módszer akkor, amikor férfi-nő párokat – éjszakára is – közös ruhába zártak. A „játék” pszichodramai megoldásnak is tűnhetett, hiszen ezt az összezárást a férfiak és nők éles szembenállása előzte meg: az egymásrautaltság békítő hatását pedig sokszor és eredményesen alkalmazták. Csakhogy ez a fajta egymásrautaltság, a velejáráó szexuális elem miatt, kétszeresen is romboló hatású: egyrészt (ez is) azt sugallja, hogy a személyek közötti érzelmi viszony nem érdekes, az (állati) vágy mindezt anulálhatja; másrészt az adott esetben a lázadó (és az ilyen összezártság ellen is elemi szeméremérzetük nevében tiltakozó) nőket mintegy alárendeli az erősebb (és a szituációt inkább elfogadó) hímek erejének, s ezzel (a „lázadókat” ily módon legázolva) egy meglehetősen szexista (macho) „megoldást” sulykol; nem véletlen, hogy a három, ily módon megleckéztetett nő közül kettő „kiborult”, amit a műsor (sikerrel) igyekezett az ő gyengeségüknek nyilvánítani.

Erkölcsi szempontból hasonlóan – vagy még inkább – botrányosnak tekinthető eset volt az, amikor az egyik szereplő régóta beteg gyermeke meghalt a műsor közben, I(!) napos gyász után folytatódnia kellett mindennek, mintha mi sem történt volna, hiszen a műsor nem a gyászolásról szól, a nézők szórakozni szeretnének és nem szomorkodó embereket nézni, a szereplőnek, ha továbbra is a műsorban –

versenyben – akar maradni, szórakoztatónak kell lennie, hoznia kell eredeti formáját. Nem derült ki, értesítették-e egyáltalán a szereplőt a végső stádiumról, adtak-e neki esélyt, hogy elbűcsüzzék haldokló gyerekétől (miközben – néhány nappal korábban – arra mindenképpen kapott lehetőséget, hogy szexuális igényét „végre” kielégíthesse a számára bevitt vendéggel). S megint nem az a legsúlyosabb kérdés, hogy mindez mit jelentett az adott szereplő számára (a képek azt mutatták, hogy nem érintette annyira mélyen a tragédia, bár mint a bemutatott „valóság” megannyi eleme, ez

25

K É K

sem bizonyos); hanem hogy mindez mit, milyen értékrendet, milyen fontossági sorrendet sugall.

Mert a legfőbb erkölcsi probléma a (média által befolyásolható) nézőkre gyakorolt romboló hatás. A sugallt értékrend, amelyben szinte minden leértékelődik, ami nem a testi élvezetről, az anyagi javakról és a felülkerekedésről szól; egy értékrend, amelyben az a beleváló férfi, aki egy állítólagos szerelme dacára belemegy a kamera előtti játékba egy pornósztárral, és az a gyáva, aki erre nem hajlandó; az az igaz barát, aki ezt harsány gesztusokkal minél többször elmondja, s nem az, aki segíteni próbál másokon; amelyben a nem erőszakos érzelmi közeledés tutyimutyiságnak minősül; amelyben azok a (műsorban el is hangzó) vélemények igazolódnak vissza, hogy az életben a legtermészetesebb dolog csalni, hazudni, s amelyben a legfőbb törekvés végrehajtani bármit, amit egy arctalan „hatalom” diktál; egy érték-

rend, amelyben a belülről irányított személyiségnek nincsen helye. A szociális és kulturális normák átrendezése – a szerelem nélküli szexualitás, a szexuális szolgáltatás, mint üzletág elfogadtatása, a privacy hosszú évszázadok küzdelmei során kialakított kulturális és szociális védettségének, jogainak átértelmezése, az abba való behatolás „természetessé, bevetté, elfogadottá” tétele – ezek a pillérei ennek az „értékrendnek”. És ezt az értékrendet a népszerűség rendkívüli mértékben felerősíti. A gyerekek nem csak azoknak a szexuális és egyéb hatásoknak vannak kiszolgáltatva, ame-

előtt kell várakoznia az újra-belépésre; a rítust az őt mint győztest fogadók heves érzelmnyilvánítása (öröme vagy elkeseredése) zárja. Maga a párbaj is lényeges különbségforrás: azzal, hogy a kiszavazott versenyző kiválaszthat egy magánál gyengébbet, megnövelheti győzelmi esélyeit, s minthogy a műsorvezetés erre a taktikára buzdítja is a versenyzőket, az egész azt sugallja, hogy a győzelemhez a gyöngébb „hátán” lehet felkapaszkodni. A Big Brother-ben is szimbolikus szerepet kap a kapu, amelyen át a kiszavazott szereplő távozik, majd az utcából, autóból, alagútból kiérve az őt fogadó fényözön. Nem mindegy azonban, mi felé terelik a nézők figyelmét a kiszavazás után: a holland licenc alapján készült műsorban a kiszavazott játékos nézők, rokonok, barátok általi fogadtatása, újra-befogadása, ünnepelése, illetve a házban maradtak „elárulása”, a távozó szereplő „elvesztése” miatti szomorúsága sokkal nagyobb szerephez jut. A hazai változat ebből a szempontból jóval kegyetlenebbül érzékelteti a túlélésért folytatott harc kíméletlenségét: ott a vereséget szenvedett játékos megajándékozása után már nem kap akkora figyelmet, nem látjuk az ő „visszafogadását” szerettei körébe: egyértelműbben jelzik, hogy ő az, aki vereséget szenvedett, gyengébbnek bizonyult. (S ugyanígy emeli ki a győztest a visszatérés ritusa; a Big Brother-ben ilyen győztes nincs: a megmaradtak a kiszavazás után együtt bizonyulnak „túlélőnek”).²⁰

14. Hangsúlykülönbségek

Az igazsághoz tartozik, hogy a két műsor, mint említettük, – a fenti szempontból sem – egyforma. A hazai változatban a konfliktusok állítódnak a középpontba, valamint a szlogenjében is jelzett szemlélet: „a lét a tét”; a játék (és az általa tükrözni kívánt „valóság”) lényege a kíméletlen harc a fennmaradásért. A Big Brother-ben a szembenállás nem kapott ekkora hangsúlyt; az ott is meglévő konfliktuselemeket a szereplők közötti kooperáció valamelyest egyensúlyban tartotta.¹⁸ Eltérések voltak a kiszavazás módszereiben is: a küzdelemreorientált hazai változatban a kiszavazás szemtől-szemben történt (ennek hatására egyes szereplők a műsor végéig, heteken keresztül törlesztettek megjelenőikkel szemben),¹⁹ illetve eléggé nehezen tudták feldolgozni a közben ország-világ előtt elhangzó, és ezért persze jelentős súlyt kapó „indoklásokat”, érveket. A nemzetközi műsorban a titkos szavazás elrejtette egymás elöl a résztvevők érzéseit, csak a kiszavazás, a házból való kikerülés után mutatták meg a kiesett szereplőnek, hogy kik voltak azok, akik őt megjelölték.

A „Való Világban” a kiszavazás erős hatásokkal ritussá fokozott, szimbolikus cselekvéssor, kezdődik a többiek-től való jelképesen megbélyegző elkülönítéssel, aztán a szereplő kikerül a házból is (ahová sikeres párbaj esetén vissza is térhet, vereség esetén azonban a degradáló „utca”-felirat – lásd az „utcára kerül” kifejezés asszociációkórét – irányában kell távoznia). A párbaj a nézők kegyeiért, szavazataiért két ember összecsapása-összeméretése (bár az önreklámon kívül nem kíván különösebb összemérhető képességeket), amelyet szimbolikus „halál” és feltámadás kísér. A párbajozónak ki kell lépnie a sötét utcára, illetve a visszatéréskor sötét kapu

26 K É K

lyek azért (és elsősorban azért) károsak, mert olyan életkorban érik őket, amikor még nem tudják rendesen feldolgozni, hanem ennek az értékrend-sugallatnak is. És ezt nem lehet nem rombolónak tekinteni. Játék az egész persze, de nem mindegy, hogy mit játszunk. A játék is egyfajta valóságot sugall.

Persze az egész műsornak létezik egy olyan olvasata is, miszerint tekintésük olyannak, mint egy realista művészeti alkotás: bemutatja, és ezáltal leleplezi a valóság embertelenségét, a személyiség alávetettségét; a cím ironikus; a „nagy testvért” nem kell komolyan venni; a műsor éppen hogy nem alattvalókat nevel, hanem felkészít az alattvaló-léttel szembeni lázadásra. Ennek az olvasatnak azonban csak akkor lenne létjogosultsága, ha a műsor hatásán valóban ez lenne lemérhető. Erről azonban – egyelőre sajnos – nincsen szó.

15. A győzelem

A győzelem az, amely felé mindkét műsor hónapokon át vezeti szereplőit. Bár minden résztvevő részese a fogyasztói társadalom és a médiavilág jutalmaiból, végül „csak egy maradhat”. Ez a fajta talponmaradás, a struggle for life-ban elérhető győzelem a piaci versenyre épülő társadalom mindenkori alapüzene, eszménye, célkijelölése.

A „self made man”-mitosz mai változata ez: az „amerikai álom”, a „sarki szatócsboltból” induló milliomos, a garázsból kinőtt Microsoft-birodalom legújabb változata; amely a „Hős”-szükségletet összekapcsolja a „felemelkedés mindenki lehetősége” ígéretével. A „névtelen senki” hetek alatt médiasztárrá és milliomossá válhat, ráadásul nem is azon, a többség számára követhetetlen módon, ahogyan popdivák és filmszillagok születnek a tehetség, a menedzselés és az áttekinthetetlenül bonyolult „feljutás” erdőjében (s nem is a szellemi vetélkedők győzteseinek átlagfeletti tudása és/vagy szerencséje révén) hanem „pusztán a részvétel és a média jótékony segítségével” által. Az új mitosz hősenek már nem kell tehetségesnek, vagy műveltnek lennie. Elég, ha engedelmes fogyasztó, akinek – legyen eladósodott, és keserű tapasztalatokban edződött, bármire hajlandó leányzó, vagy jóképű, elszánt yuppie – sikerül elfogadtatnia magát.

16. A valóságshow műfaja mint a mediatizált politika hatóeszközeinek kísérleti terepe

A piaci versenytársadalom valóságának a „győzelem” legalább három síkon lényege. Amit a társadalom mítoszai sugallnak, az az *egén* győzelme (ami a valóságban mindig csak relatív, időleges, és ami vajmi kevésbé érdekli a társadalmat, de ez az a sík, amelyen keresztül a társadalom minden tagja mozgósítható arra, hogy részt vegyen a rendszer játékszabályai szerinti valóság versenyében. A valóságshow-k az ambíciók ilyenén mozgósításának igen hatékony eszközei). Egy másik sík a *politika* síkja, ahol a rendszer szimbolikus küzdelmei zajlanak: a győzelemnek ezen a síkon igen nagy a tétje, a társadalmat ez a fajta győzelem foglalkoztatja a leginkább (s úgy is terelik, hogy ez foglalkoztassa). A valóságshow-k e téren is „hasznot hajthatnak”: a politikai küz-

delmeket (is) imitáló szerkezetük révén igen sok adalékkal szolgálhatnak arról, hogy mire fogékony, mire vevő a közönség, milyen eszközökkel befolyásolhatók a döntései. A bemutatkozó filmekről kezdve a nézőket meggyőzni szándékozó kortesbeszédeken át a szereplők által forgatott kampányfilmekig a politikai önprezentáció megannyi ismert eszközeivel találkozunk; a telefonos, SMS-küldő vagy internetes szavazás, mint új véleménynyilvánítási formák a választásokon is megjelentek; a jótékonyági akciók, az együttérzést keltő információk közzéte, a nézői SMS-vélemények – persze szelektált – bejátszása, mint a közvéleményt befolyásoló eszközök; a népszerűségi indexek, százalékok rendszeres ismertetése, a népszerűségi indexek megugrása egy-egy hatóeszköz „bevetése” után, az utcai járőrökkel készített rövid riportok az egyes szereplők megítéléséről, esélyeiről – mindezek ismeretese a politikai kampányokból. És nemcsak arról van szó, hogy e műsorok kicsiben utánozzák a nagypolitikát; az összefüggés fordítva is érvényesül: mint említettük, ez a műfaj alkalmas arra, hogy benne (árgus szemekkel figyelő ellenzékek nélkül) kipróbálják a befolyásoló eszközeit, elérve a szavazásba bevont nézők számának rendkívüli mértékű felpörgetését – akár néhány hét alatt – a kezdeti pár ezer szavazattól a végső szavazás milliót meghaladó számáig. S bár a valóságshow tapasztalatai nyilván nem vihetők át közvetlenül a politikába, mint kísérleti terep, közvetve igen sok lehet a felhasználható tanulság. A harmadik sík, ahol a győzelem a lényeg (s amely a másik két síkot a maga képviselésének, szimbolikus leképezésének tekintik, akként használja) a *gazdaság* (a *piaci versengés*) síkja. A legvalóságosabb győztesek ezen a síkon kerülnek a többiek fölé, ugyanakkor ennek a működése látszik a legkevésbé. A való-

ságshow-k ehhez a síkhoz azáltal kapcsolódnak, hogy ami működésüket, szerkezetüket és értéksugallatukat meghatározza (az a valóság, aminek a modelljei), az igazából *ennek a síknak* a valósága.²¹

17. Mi tehát a valóságshow-k valósága?

A fentiek alapján állítjuk: amit a valóságshow-k valóságosan leképeznek, az nem a mindennapi életvilág, hanem a mögötte álló társadalmi rendszert: a versenytársadalom és

különösen a kései fogyasztói társadalom (diktatórikus mozzanatokkal kacérkodó) valósága.²² A valóságshow csak egy azok közül az eszközök közül, amelyek ezt a rendszert leképezik és az ambíciók felkeltésével, továbbvitelével és célra-irányításával újratermelik. Ugyanakkor a valóságshow-k elsősorban show-k, szórakoztatóipari termékek. Bár hatásukat alapvetően ártalmasnak tekintjük, a szórakoztatóipar egyik hamar elmúló divatjaként semmiképpen sem érdemesek arra, hogy holmi főellenségként kezeljük őket. Nem lehet azonban bagatellizálni sem azt a hatást, amit gyakorolnak, minthogy (más műsorokkal együtt) egyrészt igen aktívan részt vesznek egy, az önnön jelentőségük-nél sokkal szélesebb hatókörű manipulációban (amely azt sugallja, hogy valóságnak azt – és tulajdonképpen csak azt – kell és érdemes elfogadni, amit – többek között – e műsorok világgépe, értékrendje tükröz), másrészt

igen veszélyes irányban befolyásolják a befolyásolható és különösen az ilyen „szórakoztatóipari termékeken” felnövekvő nemzedékek világképét és értékrendjét. (És hatnak egyébként más műsorok szemléletének alakulására is). A valóságshow-k apologetái ezt az érvelést persze elutasítják. Arra hivatkoznak, hogy az ilyenfajta kritika értelmiségi fanyalgás, amit különben sem lehet komolyan venni, mert akik hangoztatják, azok szídják, de persze ők is nézik e műsorokat; a „tömegeknek” viszont erre van igényük, és a piactársadalom éppen azért működik normálisan, mert kielégíti az

jához igazítjuk, ezzel degradáljuk az összes összetettebb szükségletet, az embereket pedig tényleges lehetőségeik szintje alá regredáltatjuk, és egyre alacsonyabb szinten hozzuk létre az alacsonyfokú igények és kielégítésük circulus vitiosusát. (A nézettségre való hivatkozás is gyenge lábakon áll: egészen más típusú műsorok is produkálnak igen magas nézettséget – akár komoly kulturális értékeket képviselő műsorok is –, arról nem is beszélve, hogy milyen mértékben játszik szerepet a nézettségben egy-egy ügyes szenciokeltő bevezető kampány.) Hogy ennek a hibás körnek a kárhóztatása egyfajta („felemelő” ambíciójú) értelmiségi attitűdöt tükröz: igaz. De ezt nem kellene negatívnak tekinteni. (S különösen értelmiségieknek nem). Mert valójában két értékrendszer összeütközéséről van szó: az egyik a keresletre hivatkozó, de mennyiségi szemlélete folytán legnagyobb mértékben mindig annak legtömegesebb, tehát legalacsonyabb szintjét preferáló piaci mentalitás, a másik, az „értelmiségi” értékrend: egy eszmények-célok irányította világ. Minthogy az eszmények-célok jegyében szerveződő társadalmi mozgalmak (is) igen veszélyeseknek bizonyultak, érthető, ha megkérdőjeleződik az a lehetőség, hogy a világot eszmények, célok irányítsák.²³ De legalább ilyen veszélyes – és az értelmiségi hivatás feladását jelenti – a lemondás arról az emberképről, amelyben a „magasabb” értékek nem kerülnek alulra a „karakterek” versenyében. A valóságshow-kal nem az a legfőbb baj, hogy „alacsony színvonalúak” (persze az is); hanem hogy más eszközökkel együtt, részt vesznek egy olyan értékrend terjesztésében, amely csökkenti az egyén autonómiáját, gyengíti belső tartásának erkölcsi-szellemi tartalékait, s amely a létező, korántsem ideális valóságot a lehetséges legjobb valósággént igyekszik elfogadtatni.

Ezért is érdemes, ezért is szükséges ezt a jelenséget – mint egy szélesebb jelenségsoport egyik megjelenési formáját – minél több oldalról körüljárni és értelmezni.

JEGYZETEK

- 1 Az alábbi példákat a konferenciánk témájául szolgáló valóságshow-k köréből merítjük, de jellegzetességeik nagy részét megtalálhatjuk a többi említett műsortípusban is.
- 2 A szó, még ha az esetek nagy részében arra szolgál is, hogy elleplezenek vele valamit, ugyanakkor óhatatlanul jelenti is azt, amit értünk rajta: nem volt véletlen például, amikor a hatvanas években „Valóság”, „Kritika”, „Élet és...” címmel jöttek létre folyóiratok: az akkori reformkurzus ily módon is igyekezett kifejezésre juttatni, hogy a korábbiakhoz képest az ideológiával szemben inkább a realitást tekinti mérvadónak. S bár ez a „valóság felé fordulás” sem volt teljes, – amit aztán a közvélemény többek között úgy fejezett ki, hogy az „Élet és Irodalmat”: „ÉS”-nek kezdte becézni (utalva arra, hogy a benne megjelenő élet nem valóságos élet, az irodalom meg nem igazi irodalom) – a megnevezés gesztusa mégis a „valóság” nagyobb szerepét (és legalább az ennek érvényesítésére irányuló igény fokozottabb jelenlétét) jelezte.
- 3 Külön *csatornák* is létrejönnek, amelyek erre az igényre építenek, akár a kizárólag hírközlésre szakosodó csatornákra, akár a „Reality-tv” szerepére gondolunk.
- 4 Egyfajta demokratizációként értékelhető, ha az Isaurák, Ewingok és Onedinek világa helyett saját kultúránk képviselői jelennek meg a képernyőn, de kérdés, hogy *mennyiben* és *mennyire* reprezentálják ezt a kultúrát?
- 5 Minél mediatizáltabb a politika, annál több kapcsolat jön létre közte és az efféle show-műsorok között. Ahogy a rakétakilóvó légierődök háborúinak igen jó előiskolái a számítógépes lövöldözős játékok, a politika is egyre inkább igazodik, igazodni kénytelen a show-műsorok technikáihoz. Ekképpen a show-k olykor politikai modellkísérletként is működnek, maskor meg közvetlenül is hatnak a politikára. Ha a politikában megnyerendő subkulturát jelenthetnek futballszurkoló-táborok, hogyne lenne jelentősége a milliós támogatott-

igényeket. Ez a logika több ponton is sántít. Egyrészt legfeljebb azt lehet állítani, hogy *erre* is van igény, de a fogyasztói társadalom jó néhány évtizede után azért ma már eléggé egyértelmű, hogy az igényeket nem csak hogy termelik, de a fogyasztói társadalom éppen azt jelenti, hogy – időleges kisiklásoktól eltekintve – a kínálat nagymértékben átvette az irányítást a kereslet felett. Tehát a valóságshow-kra való „igény” is csaknem teljes mértékben *megtermelt igény*. Nagyon jól nyomon is lehetett követni, ahogy ezt az árut „bevezették a piacra”, majd „eladták” a közönségnek. Az, hogy a valóban minden emberben bennelévő primer késztetéseket, amire ezek a show-k is építenek (szex, kényelemvágy, indulatok stb.) *dominans* igényeknek tekintik, ez viszont olcsó csúsztatás: természetes, hogy abból van a legtöbb, ami minden emberben adva van, de ha a szükségletek kielégítését a szükségletpiramis al-

ságú valóságshow-hősöknek? (Aki-
ily roppant mértékű támogatottságát
viszont a média csekély erőfeszítéssel
képes kialakítani). Szimptomatikus volt
(és jól kifejezte az értekek tótágasba
fordulását), hogy már a valóságshow-k
első heteiben Magyarország volt mi-
niszterelnöke úgy érezte, nyilvánosan
(rádióinterjúban) is reagálnia kell az
egyik valóságshow-szereplő ellene inté-
zett támadására.

- 6 A modell szükséglete erős szükséglet,
és ezeket a műsorokat lehet úgy nézni,
hogy az ember viselkedésmintákat tan-
uljon belőlük; de nem kerülhetjük
meg a kérdést, hogy milyenek (mit sug-
allnak, hogy vezetnek) ezek a viselke-
désminták?
- 7 Hasonló ez is a sportversenyhez, ott is
tudjuk, hogy a sportolók vetelkedése
más, mint a harc, amelyet imitál; tud-
juk, hogy a küzdősportok résztvevői
feltehetőleg nem fogják megolni egy-
mását, mert küzdelmük egy másik való-
ságban, a „sportnak” nevezett közegben
folyik, amelyben a harc csak áttételes.
Ám ha a hasonlatot továbbvisszük, az
is világos, hogy – a valóságok közti ki-
bejárás folytán – a küzdelem szemléli
gyakran mégis „vért” kívánnak, „öld
meg” – üvöltik az ökölvívónak, a pank-
rátornak, és a szurkolás gyakran azért
éri el tetőpontját, hogy ha a küzdő fe-
lek között valódi gyűlöletet feltétele-
zünk (nemzetek összecsapását, szemé-
lyes rivalizációt) –, amit gyakran a
szurkolótáborok összecsapása is kísér.
- 8 Ebből a szempontból „A Farm” című
műsor egy fokkal létszerűbb (illetve az
sem létszerű, csak e tekintetben próbál
a „hétköznapi emberi élethez” ha-
sonlóbb hatást kelteni). A két nagy va-
lóságshow-ban, a Big Brother-ben és a
Való Világban valamiféle „munkavég-
zés”, feladatjellelű erőfeszítés csak a
szereplők és a nézők unalmának enyhíté-
sére, és a „naplopás”-keltette nézői
indulatok lecsillapítására kerül adásba;
ezeknek a „munkafeladatoknak” azon-
ban szintén semmi közük a valóságos
„életbeli” munkavégzéshez; ha a bemuta-
tott körülmények a „léhűtő milliomosok”
elképzelte világát imitálják, e feladatvég-
zések ugyanezen „milliomosok” hobby-
tevékenységeinek feleltethetők meg.
- 9 Minthogy a szereplők többsége számá-
ra az itt biztosított luxuskörülmények
mérhetetlen (időleges) státusemelke-
dést jelentenek, e versenyzők áhítatos
odaadással vesznek részt a műsorban,
amely viszont általuk (és a nyeremény
által) azt sugallja (amit egyébként az
áreklámok és a média egyéb műfajai

is), hogy 1. a valóság gazdagok általi él-
vezete bárki számára elérhető lehető-
ség, 2. ez a legfőbb jó, amire az ember-
nek törekednie kell és érdemes.

- 10 A lakberendezési státuszszimbólumok
hol a kényelem fokozását, hol valamely
hatalmi pozíció szimbolikus képviselét
jelentik; minden esetben értékrend-
orientáló szerepet is betöltenek. Itt most
a test kényeztetése, a testi élvezet kap
hangsúlyt, s kerül – néhány más értek-
kel együtt – az értékrend centrumába.
- 11 A test, lélek, szellem, intellektus, érze-
lem, akarat aránya mindig utal egy kor-
szak emberképére: miben látják az
adott közegben az egyes ember szere-
pét, milyen társadalmi szerepet, milyen
típusú lehetőségeket kínálnak neki.
- 12 A „totalitarizmus” kifejezés, ha nem
azonosítjuk annak huszadik század kö-
zepe változataival, és pusztán hasonlat-
nak tekintjük, annyiban talán nem túl-
zás, hogy – mint erről még szó lesz –
egyes pontokon a személyi szabadság
rendkívül drasztikus mértékű korláto-
zására is sor kerül. Mindez persze játék,
amiből – szemben a valóságos diktatú-
rákkal, és ez a különbség igazán nem el-
hanyagolható – bármikor szabadon ki-
lehet szállni. A veszély nem is ebben
van, hanem abban, amire ezek a játékok
(különösen a tudat alatti szférában)
kondicionálnak: lefegyverzik az egyént
a személyi szabadságát a *valóságban*
korlátozó törekvések hatalmával és dik-
tátumaival szemben.
- 13 Ezt a személyiségből „karakterre” való
lefokozódást olyan formai jegyek is ki-
fejezésre juttatják, hogy a szereplőket
nem teljes nevük, hanem kereszt-, sőt
becenevük – vagy egyszerűen egy fel-
vett „karakternév” – jelöli (a kereszt-
névvel való megszólítás mellesleg egy-
szerre alkalmas a bensőségesség és az
alárendelt helyzet kifejezésére is).
- 14 Hogy az embernek nem személyisége-
nek, hanem „karakternek” kell lennie,
ezt a jelen világ számos más eleme is
sugallja, hogy csak a játékok világában
maradjunk: a számítógépes játékok,
vagy a szerepjátékok választható karak-
terei; vagy az a lehetőség, ahogy az In-
ternetes kapcsolatteremtés különböző
váltfajaiban felépíti valaki a maga (oly-
kor csak a „hálón” létező) „karakterét”.
- 15 Hogy az SMS-ek valóságos nézői véle-
ményt tükröznek-e, vagy a műsorszer-
kesztő szándékai szerint kerülnek ki-
emelésre, ebből a szempontból mindegy:

a kiindulópont mindenképpen az volt,
hogy (a valóságos vagy feltételezett)
közvélemény negatívan viszonyult a
„tabuk áthágásához”.

- 16 Az internetes megjelenítés kérdéseire
most nem térünk ki.
- 17 Az aláírt szerződésre hivatkozás ebben
az esetben csak azt tükrözi, hogy a szer-
ződés, a kontraktus a korlátozatlan piac-
társadalomban az az eszköz, amivel (er-
kölcsei megfontolásokat is felülülve)
legitimálni lehet az egyén akár megalázó
alávetetését is.
- 18 A különbségek az azóta megkezdődött
második sorozatban minimálisra csök-
kentek, minthogy mindkét műsor el-
kezdte átvenni a másik egyes – az irá-
nyítók által nyilván hatásosnak látott –
módszereit.

- 19 S az alig leplezett bosszúállás, mint fő
motiváció ebben a műsorban egyáltalán
nem kapott negatív megítélést.
- 20 Talán nem túlzás megállapítani, hogy a
Való Világ a „vadabb” újkapitalizmus, a
Big Brother egy konszolidáltabb ver-
senytársadalom tükrözője.
- 21 Az egyének szabad versenyére épített
világkép minden ízében áthatja ezeket
a műsorokat. Egyrészt az említett „min-
denki harca mindenki ellen”-szemlélet,
másképp az is, amit e műsorok egyik
pozitívumaként szoktak hangsúlyozni,
hogy ugyanis toleranciára nevel a „mas-
ság” iránt (lásd a második sorozatba
behelyezett homoszexuális, leszbikus
és roma szereplőket). A liberális filozófia
éppen azért látta az egyének verse-
nyét a világ legfőbb mozgatóerejeként,
hogy minden más meghatározottság je-
lentőségét tagadja, legalábbis csökkenti.
Ezzel egyfelől nyomasztó előítéleteket
rombol – hiszen az előítéletek méltatlan-
ul kényszerítik az egyént különböző
csoport-meghatározottságok Prokrusz-
tész-ágyába – ugyanakkor azonban az
egyén (és az egyén önérvényesítése) ab-
szolutizálásával egyszerűen annullálja
azokat értékeket, amelyek nem a (má-

sokkal szemben kifejtett) individualitás értékei. A (közösségi) tolerancia sugallata ezért e műsorokban is elválaszthatatlan egy igen erős (individuais) intolerancia – a másik ezért vagy azért elviselhetetlen, ezért vagy azért eltávolítandó – sugallatától.

22 A műsoroknak az „alattvalói magartás” kialakításában játszott szerepe a („kivülről irányított”) egyén önállóságán kívül a műsor egyik fő „újdonságában”, a *megfigyeltség, ellenőrzöttség* orwelli, Bradbury-i *totalizáltságában* is megmutatkozik. A *megfigyeltség, ellenőrzöttség* ma eléggé meghatározó közös élménynek tekinthető. A munkahelyeken és másutt is szaporodó biztonsági kamerák, a munkahelyi számítógépes kontroll, egyáltalán a számítógépes (központi) nyilvántartások mindenre

Médiavalóság

tósága, nyomon követése (maga az a tény is beszédes, hogy amikor elérjük az országhatárt, a Nagy Testvér udvariasan elköszön tőlünk, jelezvén, hogy tud rólunk), a népességösszeírás szaporodó (s olykor szintén vitákat kiváltó) szempontjai stb., stb. Ez az ellenőrzöttség egyfelől a mindegyre bonyolódó civilizáció természetes fejleménye; pozitív funkciója a biztonságigény mind magasabb fokú kielégítése, a társadalom és az egyén megvédése a devianciáktól. (Mindig is volt ilyen kontroll a társadalomban, gondoljunk a középkori falu vagy város világára, amelyben mindenki mindig „szem előtt” érezhette magát). Másfelől azonban a 20. század diktatúrái fokozták ezen ellenőrzöttség negatívumainak – a vele való hatalmi visszaélés lehetőségének – tudatát, hiszen „sosem tudhatjuk, mikor lesz elég ok előkotorni azt a kartotékot, mely jogom sérti meg”. A játékos „bigbrotheresdik” egyrészt reagálnak erre a koralapélményre, másrészt oldják is az ebből adódó feszültséget, hiszen a játék szférájába emelvén azt sugallják, hogy nem kell ettől annyira félni, ki lehet ezt bírni, hozzá lehet szokni. (És normális esetben semmi baj sem származik belőle.) E funkciójukat valóban pozitívnak is lehetne tekinteni, egy szükséges társadalmi mechanizmussal szemben nem kell mindenáron gyanakvónak lenni; a baj csak az, hogy a való világban semmi biztosíték sincs arra, hogy a visszaélés lehetősége nem fog realizálódni. Azért nincs ilyen garancia – és ez nagy különbség a középkori faluval és város-

sal szemben – mert ott az egyén nem csak megfigyelt volt, hanem a megfigyelő közösség részeként *aktív alanya is a kontrollnak*. (A valóságshow a *nézőnek* éppen e hatalom látszatát biztosítja – és vonzerejének ez valóban igen fontos komponense – csak éppen valóságosan nem tudja felruházni vele: a való életben az egyes ember – a gazdasági vagy politikai hierarchiában elfoglalt magasabb pozíciók adta relatív információs és hatalmi előnyöket leszámítva – nem rendelkezik ezzel a hatalommal). A műsor, szereplői példájával azt mutatja, hogy vígan vesd alá magad a kontrollnak, légy nyugodtan kontrollált; a nezői kukkolással pedig azt a látszatot kelti, hogy mindenki részt vehet a kontrollban, kontrolláló is lehet. Am – miként a jelen valóságában – ez utóbbi legfeljebb illúzió, hiszen a néző nem látja át azt a mechanizmust, ami a műsorokat mozgatja, így kontrollt nem a valóság felett gyakorol, hanem csak fogyasztja azt, amit (valakik, akikről azt sem tudja, hogy kik, valahogyan, amiről nem tudja, hogy miért úgy) életalálnak.

23 Itt az a félrevezető (és sok értelmiségit maga értekeiben elbizonytalanító tény) hogy olyan eszmények nevében is lehetett szélsőséges embertelenségeket és igazságtalanságokat elkövetni, mint a humanizmus, a szeretet vagy az igazságosság. Nyilvánvaló azonban, hogy ezekben az esetekben nem az *eszmények* irányították a világot, hanem az azokat zászlajukra tűző mozgalmak, amelyek viszont a politikai hatalom birtokában már egyáltalán nem ezeknek az eszményeknek a jegyében cselekedtek. Ebből viszont (nem az eszmények feladásának szükségessége) csak az a tanulság kö-

30
K É K

kiterjedése, a személyes költségek kártyákon keresztül, tehát ellenőrzés alá vehető forgalma (és banki számlákon nyilvántartása), az APEH kontrolljának kiterjedése (autóvásárlás, utazás stb.) – nem véletlen az e körül kitört szenvedélyes politikusi vita –, az internet-használat beépített chippel való azonosítási lehetősége, a mobiltelefon lehallgathat-

„Amikor elkezdünk gondolkodni a média felől, soha nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a világ legnagyobb iparágáról beszélünk. Nagyobb, mint a fegyvergyártás, és nagyobb, mint a járműipar.

Ha a valóságshow-ról beszélünk, akkor a médián belül egy újfajta jelenséggel állunk szemben. A média azt mondja, most este nyolc és kilenc között a valódi valóság lesz műsoron. Megkülönbözteti magát a fiktív szériáktól, annyiban, hogy nem fiktív, de megkülönbözteti magát a valóságtól is, hiszen show. Mindkettő, de egyik sem. Ma, azt hiszem, arra keressük a

Szóval keresem a kulcsszavakat. Ma éjszaka még belenéztem valamelyik műsor internetes oldalába, és 4 perc 20 másodpercig figyeltem két szereplő asztalifici időtöltését. Hallgattam a beszélgetésüket. Nem illik itt ironizálni, nem is teszem, de nehéz erről a dialógusról komolyan beszélni. A játék alapeszközével, a labdával, illetve a golyóval esett meg, hogy meglehetősen szabad asszociáció áldozataként szexuális töltetet kapott, és ebben a minőségében gurult fel alá.

Bemegyek egy benzinkúthoz és az újságtartóból Zsanett néz le rám. Hírlapok harsány betűkkel hirdetik Zsanett

Sas Tamás

Beszorítva a valóság és a fikció közé

választ, hogyan lehetséges az, hogy egy meglehetősen unalmas, struktúrálatlan mű, 4 millió nézőt vonz esténként.

Próbálkoztam rájönni arra, hogy mi lehet ennek az ördöglakatnak a kulcsa. Mi lehet az az egy szó, vagy egy gondolat, aminek a megtalálása felfedi a rejtélyt. Természetesen nem lettem rá, bár nem kizárt, hogy a következő előadásokban valaki előáll a megoldással. Elsősorban kérdéseket tudtam feltenni, de a válaszokkal nagyrészt adós maradtam.

Be kell vallanom, egyáltalán nem kísértem figyelemmel ezeket a műsorokat, szerintem az itt ülők többsége is így van ezzel, ha csak tudományos érdeklődésük nem kötelezte erre őket. De saját jogon nem hiszem, hogy bárki is lenne itt, aki rohan a készülék elé, hogy lássa, miként csocszózik Zsanett Pongóval. Most abban nem vagyok biztos, hogy ők egy műsorban vannak, de ez most nem érinti a lényegét.

dolgait. Jellemzően, szintén szexuális jellegűeket. De azt hiszem, csupán a szexualitásra kihegyezni a jelenséget kevés lenne. Sokkal összetettebb jelenséggel van dolgunk.

Első megállapítás: A média *hirt general önmaga számára*. Úgyes. Olyan hírt general, ami abszolúte kockázatmentes, nem kell utánajárni, nem kell kommentálni, nem kell állást foglalni, mégis megtölthetőek azok a felületek, melyek arra szolgálnak – ahogy mostanában mondani szokás –, hogy kitöltse az űrt két hirdetés között. Ezek a hírek – erősen idézőjelben –, ezután végigszáguldják a teljes médiakinálatot, nyomtatottat, elektronikusát, virtuálist és megfogható egyaránt. Nem kell e híreket várva tartanunk a másnaptól, hiszen maximum, ami történhet, hogy Zsanettnek jó, vagy sem. Ezt a „valóságos” világot messze elkerülik a valóságos világ szürke hétköznapijai, a terrorizmus, a recesszió, egyéb unalmas dolgok.

31
K É K

Ha valami véletlenül mégis beszivárog, úgy a Nagy Testvér azonnal az orunkra koppint, lásd az első napok Orbán-reflexiója.

És 4 millióan nézik rendületlenül ezt a tömény unalmat.

Második megállapítás: a Televízió rég nem az, ami szeretnénk, ha lenne. A televízió nem felemel, nem közvetít kultúrát, nem akar több lenni, mint a nézője. A televízió a néző szeretne lenni maga. A televíziózás valaha küldetés volt, ma a nézőszám maximálás, azaz a vásárlóerővel rendelkező tömegek képernyő elé ültetésének ádáz küzdelme.

32
K É K

Ha egy ilyen méretű jelenségről van szó, akkor óhatatlanul nagyléptékű kérdések vetődnek fel. Nem használhatóak az ismert kategóriák. Első kérdés: Nem arról van-e szó, hogy az emberiség szerencsésebb része, aki a napi nélkülözéstől mentesül, valamilyen öngyógyító aktusként veszi magához napi háromszor ezt a szert. Valami pszichére ható gyógyszerrel lehet szó, hiszen a függőség ugyanúgy alakul ki, de a rászoktatás menetrendje is hasonló. Gyógyítja magát, mert valahol életveszélyes sérüléseket szenvedett, és ezzel a medicinával igyekszik kezelni a bajt. Felteszem, a sérüléseket ugyanebből a médiából szenvedti.

Most pedig megpróbálnék saját hivatásomba vágó dolgokról beszélni. Egy olyan foglalkozást úzok, amiben napi elfoglaltságom, hogy történeteket találok ki, és próbáljak megvalósítani. Olyan történeteket, melyek jellemzik embertársaink állapotát, felteszik

azokat a kérdéseket, melyeket felténeének, és válaszolni próbál ezekre kisebb-nagyobb sikerrel. A megvalósításhoz pedig meg kell találnom a forrásokat. A források nagy része az adófizetők pénze. Nehezen adják. Nehez kicsalni tőlük, el kell hitetnem velük, hogy az a történet, amit el akarok mesélni, az ő épülésüket szolgálja. Ezt ma átlagosan 10 ezer ember veszi be. De van úgy, hogy csak néhány száz. Most persze a nézőszámról beszélünk. De 4 millió kíváncsi arra, mit csinált aznap este Zsanett. A nézők jellemzően nem szándékoznak épülni.

Úgy tűnik, a nézők megszerették a strukturálatlan történeteket, a komponálatlan képeket, magát a rendszerneküliséget. Lehet, hogy a szabadságot. Legalábbis ezt a fajta szabadságot, melyben semmiféle alkotói akarat nem kényszerít semmit a nézőre.

A nézők visszaszerezték a televíziót maguknak. A kulturális elit szomorúságának dacára. És a cirkuszban nem olvasnak fél verseket, nem hallgatnak kortárs zenét, és egyáltalán nem vevők az okoskodásra.

Miért tűnik úgy, hogy a valóság hiteltelen és a fikció hiteles. Miért van az, hogy ha Zsanettet eljátszaná Fulajtár Andrea, akkor az hitelesnek tűnik, de ha Zsanettet Zsanett játssza, minden ízében hiteltelen. Miért hiteltelen a valóság, és miért hiteles a fikció mégis?

Zsanett, mikor Zsanettet alakít, a magáról alkotott képet jeleníti meg saját eszközeivel. Most mondhatnánk, hogy nem, de lehet-e attól eltekinteni, hogy 30 kamera vigyázza minden léptedet. Lehet-e úgy létezni, hogy ne próbálja a szereplő minduntalan saját önképéhez alakítani a létét, valószínűleg lehetetlen. A színész ellenben összegzi a figura jellemzőit, strukturálja, adagolja, szóval játszik a befogadóval, de ez a játék, mindkét részről tudatos és elfogadott, sőt maga a lényeg.

A műsor internetes honlapján a következőképpen definiálja magát: 650 m², 30 kamera, 350 m kamerasin, 111 nap, 12 szereplő, 15 millió forint.

Lehet hogy ezzel az adatsorral a végére lehetne járni ennek a jelenségnek. 650 m² kezdetben 12 embernek, ez azt jelenti, hogy fejenként közel 60 m² élettér jut. Ma a legnagyobb luxus a tér. Hát ezzel bőségesen el vannak érezve a fiatalok. Főleg mostanában, mikor már csak 4-en vannak odabenn. Hát hogyan állunk a valósággal? Nem ismerem az adatokat, de jó ha a tizede jut ma egy átlagpolgárnak.

30 kamera, amiről mindenki tud, a bennlévők éppen úgy, mint a nézők. A szereplők pontosan ismerik a helyüket, hiszen egy részük látható helyen van, a többi olyan tükrök mögött, amiről az óvodás is tudja már miként működik és mit rejthet.

350 m kamerasin. Na ez elég talányos. Itt a műsor gazdái valószínűleg kvantitatíve akarják elkapráztatni a nézőt. Mert ha valami semmit nem jelent, akkor ez biztosan az.

111 nap. Ebben némi számmisztikát fedezek fel, de ez nem az én területem, de nem csodálkoznék, ha a sorozat vége 666 nap lenne. Utolsó előttiként említi a szereplőket. A felsorolás végén gyakorlatilag, mert a legutolsó szám a lényeg persze valahol, ezért próbálták rafináltan a legvégére tenni, hátha nem szúr szemet, pontosabban, hogy szúrjon csak szemet, de hát tudjuk... Szóval 12 kiválasztott, akit nem publikus szempontok szerint állítóg több ezer jelentkezőből válogattak ki. Ez a tizenkét ember reprezentál minket, nézőket. A kritikai sajtó mindent elmondott ezekről az emberekről, ruházatukról, szokincsuokról, viselkedési kultúrájukról. Meglehetősen gúnyos hangnemben.

És a vége a 16 millió forint. A győztesnek járó díj. A száztizenny napos elzárás, és szerepjátszás gázsija. Nem rossz pénz. Egy átlagpolgár tízévi teljes bruttó jövedelme. A kereskedelmi

csatorna 5 percnyi reklámbevétele. Nincs kedvem utána számolni. Biztosan remek üzlet. Ha nem az lenne, nem csinálnák. Tizenhat milliót kap, aki utolsóként bennmarad. És az marad benn, aki leginkább reprezentálja a nézőt. A „legátlagabb” polgárt. Kíváncsi lennék, mit gondol erről a köz, ki az, akiben leginkább magára ismer.

És végül a képekről. Mozgóképet ez ideig két kategóriába lehetett sorolni. A komponált kép, és a „nemkomponált” kép. A komponált a fikciós film és a reklám, a „nemkomponált” a dokumentum és a hírkép. A komponált attól az ami, mert a képalkotó elemeket a kép alkotói szabadon rendezhetik, megválogatják a szemszöveget, a világítási konstrukciót, egyszóval gondosan járnak el, tudatában minden rész egészre gyakorolt hatásával. A dokumentum kép arra törekszik,

Médiavalóság

hogy az esemény, illetve a szereplők minél inkább érthetőek, felismerhetőek legyenek. Ennél többre rendszerint nincs lehetőség, de igény sem. Egy harmadik kategóriát teremtett meg a valóságshow. A komponált dokumentumot a komponálatlan fikcióval vegyíti. Komponálásra nincs lehetőség, hiszen nem avatkozhat a képalkotó részek mozgásába, a kamerát igen korlátozottan mozgathatja, a fényekkel nem festhet.

Ugyanakkor váratlan esemény nem következhet be, hiszen a tér pontosan behatárolt, a kamerák elhelyezkedése kizár minden meglepetésszerű mozzanatot.

A kép szempontjából pedig minden épp az ellenkezője, mint a reklámkép.

Ami itt végtelenül redundáns, az a reklámképben steril. Ami a reklámban az utolsó kockáig megtervezett, itt véletlenszerű és esetlen. A reklámképben minden túlzás, itt minden átlagos.

És egy szó még a főcímről. Mindent leleplez. A közmegegyezést leplezi le. A valóság szereplői szereplők. Diszletháttér előtt pózolnak. Igyekeznek megtalálni a számukra legelőnyösebbnek gondolt pózt. Lámpák kereszttűzében forgolódnak. A filmezés alapvető attribútumai veszik körbe őket. Lámpák, statívok, kamerák.

Nem kárhoztatom, hiszen mi vagyunk. De szembe kell nézni azzal a ténnyel, hogy prostituálódtunk valahányan. Akik szerepelnek azért, akik nézik azért, akik beszélnek róla azért. Csapdába kerültünk. Beszorítva a valóság és a fikció közé.

Faded, illegible text in the top left column.

Faded, illegible text in the top middle column.

Faded, illegible text in the top right column.

Faded, illegible text below the photograph, likely a caption.

Faded, illegible text in the right column, continuing from the top right.

Antalóczy Tímea–
Füstös László

A valóságshow világa, avagy korunk arénája

A lovakat lelövik, ugye?

Az, hogy Magyarországon is nagy nézettséget produkál a valóságshow műfaja, várható volt, hiszen jóval korábban, Európa-szerte, nézők millióit hódította meg. Maga az elnevezés, pár hónappal ezelőtt még – a már rendszeres nézők körében is – idegenül csengett hazánkban. A már megszokott műsorfolyamokba – a szappanoperák és akciófilmek világába – azonban jól illeszkedett az új műsor-típus. Naponta kétmillió ember kíváncsi a magyar premier előtt több mint húsz országban bemutatott „Big

többnyire arra hívnak fel, hogy „Élvezd a Show-t!” (Pongó), tehát ne gondolkodj, lazítsd el magad és fogyassz minél több élvezeti cikket. Az összes olyan termék, amely összefüggésbe hozható a műfajjal lényegében fogyasztásra ösztönöz (mobiltelefon, emelt díjas sms, berendezési tárgyak stb.) A magukat való világgként definiáló műsorokban a munka, mint hétköznapi tevékenység nincs jelen. A megoldandó feladatok előre megkonstruáltak, a szereplőknek nem kell kreativitásra törekedniük.

A valóságshow-t egyesek az orwelli rémálom megvalósulásának, a magán-

35
K É K

Brother”-re, és hasonlóan magas a „Való Világ” nézettsége is.

2002 októberében középiskolások véleményét kérdeztük arról a műfajról, amelynek forgatókönyve – a gyártók megfogalmazása szerint – maga az élet, a spontán viselkedés. Az MTA Szociológiai Kutatóintézetben végzett ún. Pilot Study, azaz kísérleti vizsgálat egy későbbi, reprezentatív mintán végzett kutatás hipotéziseinek megfogalmazásához nyújt segítséget.

Mitoszok és Való Világok

A médiumok a társadalmi trendet pozicionáló erők érdekében olyan mítoszokat teremtettek nézőik számára, amelyek a fogyasztói társadalom érdekeit szolgálják. E műsorok nem öncélúak, hanem orientálnak, mégpedig a globalizáció trendjeihez alakítják és szoktatják hozzá a társadalmunkat. Olyan szlogeneket hangoztatnak, amelyek

élet szentségét felforgató, mindent ellenőrzése alatt tartó média előhírnökének tartják. A „Big Brother” (Nagy Testvér) Orwell 1984 című, nyomasztó antiutópiájának jelmondatáról kapta nevét. A regénybeli totális diktatúrában többször elhangzó „A Nagy Testvér figyel Téged!” szlogen a műfaj tartalmára utal. Elemzők véleménye szerint a magánélethez való alapvető jogokról szerződésben lemondó szereplők társadalmilag veszélyes precedenst teremtenek. Hack Péter (2002) megfogalmazása szerint a szereplők hiába akarnak lemondani alapvető jogaikról, ezt senki – adott esetben a kereskedelmi csatornák – sem engedhetik meg számukra.

A holland Endemol tartalomszolgáltató cég nevéhez fűződik a valóságshow prototípusa, a „Big Brother”, amely licencét a váratlan siker után több európai csatornának adta el. Ezután sorban születtek a valóság bemutatását hirdető vetélkedők, amelyek

között egyre népszerűbbek az úgynevezett túlélő show-k is.

Spanyolországban és Nagy-Britanniában már a második „Big Brother” széria fut. Ausztrália, Belgium, Görögország két, Portugália három sorozaton van túl.

A valóságshow (reality show) elnevezése furcsa kettősséget jelez. A reality a valóságra, a dokumentatív jellegre, a show pedig a látványt kiszolgáló, könnyedebb műfajra utal. Az európai hirdetőik nem is jósoltak nagy jövőt a műfajnak, ezért volt szenzáció, amikor Skandináviában hirtelen nagy érdeklődést okozott. Németországban

Médiavalóság

tiltakozásul kukákat borítottak a stúdió bejárata elé.

Az Endemol 1999 októberében készítette az első „Big Brother” show-t, azóta huszonkét ország vásárolta meg tőlük a műsor licencét. Magyarországon először a Tv2 sugárzott „Balatoni napló” címmel egy valóság show-szerű sorozatot, majd a Viasat3 „Bár” című produkciója aratott sikert.

A „Big Brother” eredeti verziójában a résztvevők mindentől elzártan, huszonnégy órás kamera felügyelet alatt élnek. A játékosok közül minden héten kiszavaznak egyet a műsor nézői, a legutolsó, a nyertes magas jutalmat kap. A műsorkészítők naponta feladatokat adnak a játékosoknak, de az igazán érdekes részeknek – a nézők véleménye szerint – a teljesen idegen emberek összezártságából fakadó konfliktusok bizonyulnak, ahol eltűnik az intimitás, a magánélet tisztelete. Az internet segítségével napi huszonnégy órán keresztül nyomon követhetőek az események, az érdeklődők virtuális túrát tehetnek a helyszíneken. A televíziós csatornák pedig rövid összefoglalókban tájékoztatják a nézőket a helyszínen történetekről.

Televíziónézési szokásainkban nem különbözünk különösebben azoktól a környező európai országoktól, ahol az effajta műsor már évekkel ezelőtt befejeződött, ezért nem véletlen, hogy a Tv2 ezt a műsörtípust éppen akkor tűzte műsorára, amikor arculatváltásra készült. Az itthoni gyakorlat abban tért el a megszokottól – különösen az amerikai példától –, hogy nálunk olyan témák vetődtek fel a „Big Brother” első adásaiban, melyek más országokban csak később válnak aktuálissá. Más országok műsoraiban késleltetik a kényes témák képernyőre kerülését, Magyarországon azonban például a szexualitás központi téma lett már az első napokban. Az ilyen és ehhez hasonló, szenzációt és

izgalmat okozó elemekkel képesek szerte a világon a néző kíváncsiságát hosszabb távon fenntartani.

A magyar nézők körében Évi (Big Brother) – aki szinte azonnal levetkőzött a kamerák előtt, és ágyba bújta az első útjába kerülő férfival – hamar népszerű lett. Természetesen valószínűsíthető, hogy nem is az intellektuális teljesítménytől függött kiválasztása, hanem a hajlandóság mértékétől.

Európa más országaiiban komoly tudományos módszerekkel, és folyamtosan tesztelik a műsorokat, és körültekintőbben választják ki a szereplőket. A jó műsor egyik alapfeltétele ugyanis az, hogy eltérő adottságú és sok konfliktushelyzetet hordozó, okozó emberek kerüljenek a játékba.

A „Big Brother”-be több, közel azonos karaktert képviselő személyt sikerült beválogatni, öt lány (Tara, Zsannett, Évi, Judit, Angéla) mindenesetre nagyon hasonló karakter. A hasonló gondolkodásmód, életfelfogás különösen az erkölcsi normák kapcsán nyilvánult meg. Hamar kiderült, hogy nincsenek bennük olyan „lehetőségek”, mint azt elsőre gondolták a válogatást végző szakemberek. Egyre inkább fogytak azok a tartalékok, amelyekkel izgalmassá lehet tenni a játékot.

A „Való Világ” esetében a válogatásnál jobban figyeltek arra, hogy a játékba kerülő emberek minél több konfliktushelyzetet generáljanak, és hogy attraktív, kreatív személyek legyenek. Mindezek ellenére a Tv2 műsora átlagát tekintve jelenleg mégis nézetesebb, bizonyos estéken még az RTL Klub sztársorozatát, a „Barátok közt” című sorozatot is túlszárnyalta. Ráadásul az RTL Klub egyhetes lemaradással indította valóságshow-ját. Több elemző jóslata az volt, hogy az emberek nem kapcsolnak majd át a legnézettebb sorozat, a „Barátok közt” után a „Big Brotherre”, hanem maradnak a csatornánál, és a „Való Világot” nézik majd. Ez a hipotézis azonban máig nem igazolódott be.

36

K É K

nem volt ilyen osztatlan a siker, hiszen a műsört ellenzők is erősen éreztették hangjukat. Különösen a politikai elit bizonyos csoportjai tiltakoztak a műfaj ellen. Ők a magánszféra és az intimitás alapvető jogainak megsértését vélték felfedezni a műsorokban. A Tv2-n futó „Big Brother” kameráit napi egy órára kikapcsoltatták a műsor gyártói. Az azonban tény, hogy az amerikaiak után a németek tudtak a leginkább azonosulni a valóságshowkat megelőző élő talkshow-kkal is, melyekben rendszeresen társadalmi problémákat tártak a nagyközönség elé úgy, hogy mindenki beleszólhatott a vitába. A valóságshow ebben a közegben gyorsan otthonra talált, és szinte trenddé nőtte ki magát. Franciaországban leginkább az emberjogi csoportok és radikális szervezetek léptek fel a valóság show ellen. A „Loft Story” (Padlás sztori) című műsor óriási botrányt kavart, az ellenzők

Barátok

– a valóságshow-k – közt

A „Barátok közt” a szórakoztató tévéműsorok közül jelenleg a legsikeresebb. A magyar gyártású szappanopera átlagos nézettsége, az AGB Hungary adatai szerint, a teljes lakosság körében október 14-e és 20-a között 2 165 000. fős volt. A Berényi család története gyakran felülmúlja a show mutatóit. A két rivális televíziós csatorna esetében pedig komoly tétje van a nézők megszerzésének. A nézettségi mutatók produkálása a legfontosabb szempont számukra, így a jól bevált, sikerorientált műsorba nagy energiákat és pénzüsségeket fektetnek. A palettán új, biztos sikert, azaz még több nézőt produkáló magyar valóságshow-k – a „Big Brother”, a „Való Világ”, „A Farm” – indulását ezért széleskörű reklámkampány előzte meg, lényegében az összes médium foglalkozott és foglalkozik velük. Az RTL Klub saját gyártmányú show-ként hirdette vetélkedőjét, bár az MTV zenei csatorna már 1991-ben újtárra indított „Real World” címmel egy valóságshow-t, amelynek alaptémája az volt, hogy hét pályakezdő fiatal mit kezd egy nagyvárosban, ahol magukra vannak utalva. A producerek csak a lakást adják, az élethez szükséges dolgokat – azaz a munkát, a kapcsolatokat – a szereplőknek kell megszerezniük.

Magyarországon mindhárom, szinte egy időben bemutatott show magas nézettségi mutatókat mondhatott magáénak már néhány nap után. Kérdés, hogy az emberek ennyire érdeklődnek-e a „valóság” iránt, vagy az újdonság ereje hat így rájuk? Legtöbben természetesen vágnak arra, hogy valami új, érdekes dolog történjen életükben, de ez esetben inkább arról lehet szó, hogy a médiumoknak sikerült elhitetniük: ezt a műfajt érdemes nézni, jó dolog benne részt venni. A válogatásra jelentkezők közül például többen nem is tudták, mire is vállalkoznak...

Mivel a cél az, hogy kiejtsék, kiszavazzák egymást a szereplők, a jellemek erősségén és gyengeségén múlik, hogy a Nagy Testvér mennyire képes manipulálni „áldozatait”. A műsorok etikailag gyenge pontja ott van, ahol a kieséstől féltő szereplők egymás előtt, vagy éppen a titokszobában sorolják el egymás hibáit. Ezek az élethelyzetek erősen hasonlítanak egy csoportterápiás foglalkozásra, és magukban hordozhatják a csoportdinamika összes kérdését. Két-három hét elteltével például elkezdődik a „klikkesedés”. Feltűntek olyan vezéregyéniségek, akik erősen befolyásolják az erőviszonyok alakulását, és a felszínre kerülő problémák megoldásában nagy szerepük lehet. Ha ők figyelnek arra, hogy ne bántsák, sértsék meg egymást, nem durvulnak el a kapcsolatok. A kielezett versenyhelyzetben a résztvevők azonban – a nyugati tapasztalatok szerint – gyakran hajlanak a problémák agresszív megoldására.

A sorozatos megmérgettetések során az idegen emberekből a szemünk látára válnak kisközösségek. Egymással harcolnak a bennmaradásért, túlélési technikákat alkalmaznak, próbálgatják magukat és egymást. Sokszor nem tudni, mi a jó taktika: az, ha valaki – mint például Györgyi a „Való Világban” vezéregyéniségként – megmondja, mi a helyes és helytelen, vagy – mint Hajni ugyanabban a műsorban – a háttérben marad, és keveset szerepel. Kapcsolatépítés nélkül elvesznének a szereplők, hiszen önmagukat, helyüket legkönnyebben másokhoz viszonyítva tudják meghatározni. Kénytelenek bizonyos alkalmazkodásra, hiszen a kiszabott feladatokat is csak közösen tudják elvégezni.

A rendszeres nézők a szereplőket szinte saját családtagjukként kezelik. A munkahelyeken, az iskolákban, baráti összejöveteleken beszédtema a műsor. Mindannyiunk ismerősévé válhat Györgyi, Ági, Oki, Zsanett, Bálint

stb. Gondjaik, konfliktusaik, örömeik átélhetők, a néző hálás azért, mert lehetővé tették, hogy könnyen tudjon azonosulni a számára szimpatikus szereplővel. Ugyanezzel a jelenséggel találkozhatunk a szappanoperák világában is. A valóságshow hatását tekintve lényegében *interaktív szappanoperának* is tekinthető, azzal a különbséggel, hogy a szappanopera csakis az élethelyzetek legelvontabb szintjén, azaz a műfaji fikció szabályai között vonja be a nézőt a saját terébe. Teszi ezt úgy, hogy nem szűnik meg hangsúlyozni: ez egy kitalált világ. A „Barátok közt” című sorozat esetében

37
K É K

például egyértelműen tudjuk, hogy fikcióval állunk szemben.

A reality show-k azt hirdetik magukról, hogy a való világot közvetítik. Egy szappanoperához képest ez valóban maga a valóság, de ha azt mondjuk, hogy ez a való élet, az már veszélyes tartalmakat hordozhat. A túltengő verbalitás, az interaktivitás, az erőszakmentesség, a szereplők hihetetlen népszerűsége és nézőkre gyakorolt hatás azonban ugyanúgy igaz lehet a valóság show-ra, mint a szappanoperára.

A felsoroltak közül az interaktivitás meglepte a valóság show számára létkérdés, hiszen az emelt díjas SMS-ek („Ági egy hisztérika!”, „Györgyi menjen haza!”, „Zsané menjen haza, egy buta liba!” stb.), és telefonhívások emelik a nézőszámokat és a bevételt, illetve életben tartják a nem ritkán elapadó műsorfolyamokat. Ezt a kelleket főként az amerikai szappanoperák bizonyos altípusainál alkalmazták a gyártók. Ilyen a nálunk még nem

honos a *sit-com** – egymással össze nem függő epizódokból álló film –, amelynek szereplői azonosak. Az egyes részek egy-egy szituáció köré szerveződnek, és valamilyen időserű eseményt dolgoznak fel. Ugyancsak az interaktivitásra épít a *pilot*, amely olyan kísérleti film, melyet próbaközönségnek vetítenek le először. A megfelelő szempontok alapján összevalogatott közönség reakcióit figyelembe véve alakítják aztán a következő részeket. A publikum folyamatos párbeszédet folytat a szereplőkkel, akik számára a show-business a szereplésnek nagyon sok lehetőségét kínálja,

társnője nyakához. A férfit pszichiátriai vizsgálat alá vetették, és másnap kizárták a műsorból. A tíz-tizenkét ember összezártságából fakadó pszichés feszültségek és az ebből adódó konfliktusok azonban inkább „ember-specifikusak”.

Különösen a fiatalokat, közülük is a 14 és 18 év közöttieket féltik a szakemberek ezektől a műsoroktól. Nem lehet jó hatással rájuk, ha a televízióban, az interneten bemutatott úgynevezett „való életben” a szereplők alkoholi-zálnak, dohányoznak, erőszakoskodnak egymással. A kreált és manipulált valóság ellen több neves művész is fel-emelte már szavát Lengyelországban. Andrzej Wajda, Jerzy Kawalerowicz hivatalos nyilatkozatban fejtették ki, hogy az ilyen műsorok torz viselkedést, beteges magatartásmintákat népszerűsítenek, és mind fiatalabb tömegeket tesznek erkölcsileg tönkre.

bak a Big Brother és Való Világ esetében. A Farm sajátos helyet foglal el a sorban, inkább az amerikai túlélelő-show-kra emlékeztet. A műsorvezetők stílusa mindhárom program esetében meghatározó, öltözködésük, beszédstílusuk, kompetenciájuk más-más célokat szolgál.

Itt az a sztár, „akinek a kiszolgáltatott lét az egyetlen alkotása”?

A valóságshow-k a szappanoperákhoz, teleregényekhez, kvízműsorokhoz hasonlóan megteremtik saját sztárjaikat. A szereplők a műsor hatására ismertté válnak a műsort nézők körében, illetve sokszor a programot nem preferálók is kénytelenek információkat szerezni a show szereplőiről. A médiumok híradásai át- meg átiszóvik életünket, sokszor az válik kirekesztetté az információáramlás során, aki nem fogyasztja a népszerű programokat. Sok esetben kerülhetünk olyan helyzetbe, hogy nem értjük a sajtótermékek szalagcímeit, ha nem ismerjük Okit, Sziszit vagy Majkát... Az elhíresült sztárok az interaktív műsorok közben felfokozott értékű jelzéseket kaphatnak, akár idegen személyektől is. Ez – ha valakiről környezete a fel-színes megismerés alapján vélemény

38 K É K

mert ezzel önmaga hírnevét és pénzben mérhető értékét is gyarapítja.

Az erőszakmentesség különösen az elmúlt egy évben vált kérdésessé, hiszen a „Big Brother 2” című show-ban – Európa legnézettebb műsorában – az egyik szereplő kést szorított lakó-

A jól működő üzletág

Az alábbi táblázatban olvashatók a három, egymással párhuzamosan futó Valóság Show-k alapinformációi. A nyeremények, a helyszínek és a nézettségi mutatók lényegesen vonzóbb-

* „sit-com” – szituációs komédia

Valóság-show	Szereplők	Nyeremények	Helyszínek	Műsorvezetők	Internet, SMS, telefon	Médium
Való Világ	Ági, Oki, Nóri, Györgyi, Hajni, Lorenzo, Leslie, Majka, Szabolcs, Niki	Autó (Audi A2) lakás 12 000 000 Kenya, Portugália	Villa	Stohl András (Buci), Czifra Noémi (Nóci)	24 óra, emeltdíjas SMS 210 Ft. videóelőfizetés	RTL Klub
Big Brother	Andi, Judit, Angéla, Zsanett, Bálint, Iti, Tara Renato, Pongó, Évi, Szabi, Popeye	16 000 000	Villa	Till Attila, Liptai Claudia	24 óra, emeltdíjas, SMS-kvíz, 300 -Ft, video, tv	Tv2
A Farm	Evelin, Mary, Karva, Viki, Móni, Edit, Dani, Nagyfenyő, Attila, Laci, Buba, Balázs	8 000 000	Erdei házikó	László M. Miksa	24 óra	Viasat3

Médiavalóság

mond – könnyen irreálisan magas önértékelést alakíthat ki az egyénben. Addig nincs gond, amíg a szereplő abban a környezetben tartózkodik, amely sokszor irreális visszajelzésekkel látja el. A probléma akkor kezdődik, amikor a szereplő visszakényszerül az eredeti, saját környezetébe, ahol a megszokott jelzéseket, üzeneteket közvetítik felé. Andy Warhol elhíresült mondása szerint 15 percre bárki világhírűvé válhat, a sztárolt személyeknek azonban szembesülniük kell a show végén a „kinti” „való világgal”. Amennyiben környezetük nem kezeli őket sztárként, akkor komoly szerepkonfliktusba kerülhetnek és komoly csalódások érhetik őket, amelyek frusztrációt okozhatnak (Zsanett).

A valóságshow külsőségeiben bemutatja az igazi sztároknak kijáró materiális javakat, ezeket azonban csak akkor és ott élvezheti a szereplő, amikor ez a műsorszolgáltató érdekeit szolgálja. A luxuskörülmények (villa), a luxusautó (Audi), testőrök, fotózás, magazinok címlapjain való szereplés bármikor megvonható a show résztvevőitől. Kiszolgáltatottságukat kevés néző akarja észrevenni.

A fentiekben vázolt folyamat komoly veszélyt jelenthet a nézőkre is, hiszen a sztárrá váló személyek mögött semmiféle komoly teljesítmény nincs, így hamisan emelkednek sokak példaképévé. A nézőkben téves elképzelések, vélekedések, magatartási reflexek alakulhatnak ki.

A műsorok másik veszélye, hogy eltorzíthatják a szereplők önképét. A szereplés alatti megfelelési kényszer, a stresszhelyzetek, az állandó megfigyelés a megszokott természetes környezettől merőben eltérő helyzetet produkál számukra. A szereplők azzal sincsenek tisztában, hogy valójában milyen részletek, összevágott anyagok kerülnek a nagyközönség elé. A közvéleménye pedig fontos a számukra. Erre jó példa az, amikor lázasan keresték a velük foglalkozó sorokat a bulvárlapokban, és az érdekes részeket hangosan felolvasták egymásnak.

Megnő annak a veszélye is, hogy a nézők identitását a valóságshow határozza meg. A nézők felfokozódott identifikációs – azonosságkereső – igénye azt is jelzi, hogy az emberek kevésbé tudják, hova tartoznak, mint korábban. Külső kontrollra van szükségük, mely orientálja őket és a média ebből a szempontból az utóbbi években egyébként is nagy presztízst tett szert, spirituális jellege fokozatosan felerősödött. Az elemzett műfaj így még könnyebben a médiumokhoz tudja láncolni a nézőit.

A műsort rendszeresen nézők morális, erkölcsi felfogását erősen alakíthatja ez a műsortípus. Vannak olyan célcsoportok, amelyeknek nincs sem képzettségük, sem jól megtanult vagy szerzett eszközrendszerük arra, hogy elvonatkoztassanak, és ezért egy az egyben leképeznek bizonyos mintákat. Így sok dolog, mely a műsorban megjelenik – kezdve a szobabelsőtől a szereplők ruháján át egészen a fogyasztott itelig – státusszimbólummá, példává válhat. A nézők gyakran pozitív tartalommal töltenek meg negatív jelenségeket is. Jó példa erre Évi esete, akit a „Jó-jó, vetkőzik, de leg-

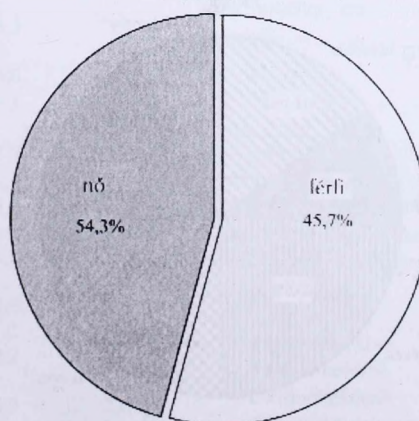
alább őszinte” – mondattal védett egy interjúalany.

A műsorok veszélye abban is keresendő, hogy a valóságot hirdelve, bizonyos magatartásformák egy az egyben leképezhetővé válhatnak, és mércét jelenthetnek bizonyos célcsoportok számára. A képernyőn bemutatott szexuális együttlét például sokszor neveltség tárgyává válik a kényszer megoldások és manipuláció révén. Nem biztos, hogy a felnövekvő generációk számára ezek megnyugtató mintákat, értékeket közvetítenek. A megalázottságot, az intimitás esztétikumá vesztet el ebben a kreált valóságban.

39
K É K

Reality Show

Nem

Kérdőíves kísérleti vizsgálatot (*pilot study*) végeztünk egy zempléni kisváros, Sátoraljaújhely gimnáziumában és szakközépiskolájában, valamint Budapest két gimnáziumában 2002 októberében. A kutatás eredményeinek csak részleteit közöljük. A minták többsége a 14 és 18 éves korosztályból került ki. A kiválasztott személyek (188 fő) nem és életkori megoszlását az alábbi táblázatok mutatják.

A médiatartalmak megválasztása az egyén értékhierarchiájáról ad jelzéseket (Giddens, 1991), ezért is lényeges is-

mezni a szereplőket, milyen tulajdonságok, minták megjelenését tudják megfogalmazni.

Az értékrend tizenéves korban különösen változékony, ugyanúgy, mint az életstílus, ezért sem mindegy, hogy a szabadidejük nagy részét televíziózással töltő felnövekvő nemzedék hogyan értékeli az új műfajt.

A kutatás során kiderült, hogy többségük nézi a két leginkább preferált programot, de rendkívül kritikus véleményeket fogalmaztak meg a műsorokkal kapcsolatban.

Maguk a pedagógusok is nyomon követik e programokat, hiszen az osztályközösségekben rendszeresen felbukkanó témákról – úgy érzik – tájékozódniuk kell.

Ön szerint mit jelent a reality show, és mi a lényege?

A reality show műfajáról nagyon különböző értelmezéseket kaptunk. A műfaj definiálása azért lényeges, mert a nézett műfaj kiválasztását és élvezetét nagyban befolyásolja a várt vagy remélt tartalom pontos, illetve pontatlan meghatározása. Az alábbi táblázatban a leggyakrabban előforduló válaszokat közöljük.

Miért nézi vagy nem nézi a „Big Brother”, a „Való Világ”, a „A Farm” című valóságshow-kat?

A megkérdezettek többsége jól ismeri a szereplőket, a sztorit, napra kész információik vannak az RTL Klub és a Tv2 műsorairól. „A Farm” című sorozatot a mintába került személyek közül kevesen nézik.

Valóságshow a sajtó tükrében

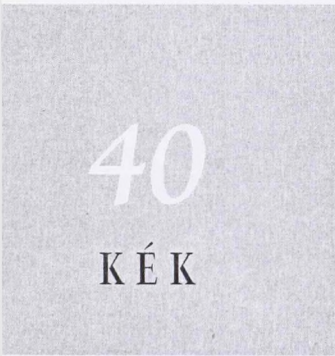
A nyomtatott sajtó számára az új műfaj kitűnő témának bizonyult. Az alábbi táblázatban olyan hazai sajtótermékekből idézett állítások és ítéletek olvashatóak, amelyek a műfaj lényegét próbálták meghatározni.

A számadatok jelzik, hogy a *pilot study* során a középiskolás korosztály milyen mértékben gondolja jellemzőnek ezeket az állításokat (5=teljesen, 1=egyáltalán nem). A kritikus 14 és 18 év közötti korosztály tagjai csak többé-kevésbé vélik igaznak az állításokat.

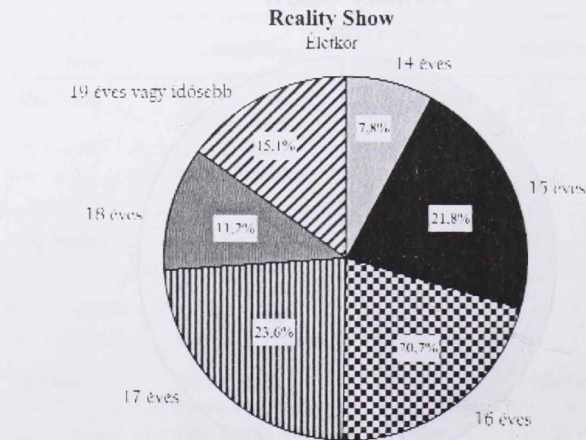
Milyen gyakran nézi?

Az interneten napi 24 órában követhető nyomon az események. A rendszeres internet-felhasználók jelentős része Magyarországon a vizsgált korosztályból kerül ki, a valóságshow eseményeit azonban leginkább a televíziós csatornákon keresztül figyelik. Az internet használata nagyobb költségekkel jár, mint a televíziózás, ezért a megkérdezettek nagy részének nem engedik a szülők az internet ilyen célokra való felhasználását.

A válaszadóknak majdnem a fele nem tudná magát elképzelni a valóságshow világában. Ez azt is jelenti, hogy nem vágnak ebbe a világba, sokkal vonzóbb számukra a kukkolás. A további adatokból az is kiderül, hogy érdeklődésüket felkeltette ez a műfaj, de nem igazán tudnak azonosulni a szereplőkkel, és nem is akarnak közelebb kerülni ezekhez a közösségekhez.

mernünk a vizsgált műfajjal kapcsolatos nézettségi mutatókat, a tartalmak értelmezését, a tartalmakkal kapcsolatos vélekedéseket. Fontosnak tartottuk megvizsgálni azt, hogy a fiatalok milyen közvetett és közvetlen hatásokat érzékelnek, hogyan tudják jelle-

Mit jelent a reality show, és mi a lényege Ön szerint?	%
A külvilágtól elzárva az emberek mit csinálnak, mit vált ki belőlük az összezártság, az hogy nem mehetnek sehova, nem tudnak a külvilágról, hogyan viselkednek, milyen életvitelt folytatnak a kamerák előtt?	19,3
Valóságshow, amely visszatükrözi a valóságot.	18,3
Hogyan tudnak az emberek alkalmazkodni egymáshoz, a konfliktusokat hogyan kezelik, milyen módon oldják meg a problémákat?	11,6
Az emberek életét mutatja be, életmódjukat, kukkolni lehet őket.	11,6
Minél több ember nézze az adott tv csatornát, szórakozzon, szórakoztatás a cél.	6,5
Tűrőképesség mérése, ki bírja tovább, meddig bírják idegekkel, pszichológiai kísérlet.	3,6
Miért nézi a valóságshow-kat?	%
Érdekel, kíváncsi vagyok rá, érdekel ki marad bent.	16,3
Érdekes nézni, hogy idegen emberek hogyan tudnak összezárva élni, milyen konfliktusok alakulnak ki, hogyan oldják meg, hogyan jönnek ki egymással, hogyan tudnak alkalmazkodni.	13,1
Nincs semmi jó műsor ebben az időben, nincs más, megszokásból.	6,7
Értelmetlen, felesleges időtöltés, nagyon alacsony színvonalú, más igényeim vannak.	7,2
Kikapcsolódás, szórakozás, unaloműzés.	4,6
A „Való Világ” szereplői tetszenek, szimpatikusak, azonosulni lehet velük.	2,8
Nagy volt a reklám.	1,2

	„Big Brother”	„Való Világ”	„A Farm”
„Rettenetes lelki terror.”	1,8*	2,1	3,1
„Totális megfigyelést tesz lehetővé.”	3,9	3,8	3,1
„A szereplők igazi sztárokká válnak.”	3,5	3,1	1,9
„Az erotika a legfontosabb értékek egyike.”	3,4	2,9	1,8
„A válogatásnál nem az élvezet előnyt, aki intellektuális személyiség, hanem aki minél több dologra látszik hajlandónak.”	3,6	3,5	2,9
„A férfiak a konfliktusok fő okozói.”	1,8	2,3	2,1
„A szereplők viselkedése megjátszott, a természetestől eltérő.”	2,2	2,5	2,1
„Csak jól megszerkesztett, látványos szemfényvesztés.”	2,1	2,3	1,7
„A harc csakis a bennmaradásért folyik.”	3,0	3,4	3,9
„Interaktív szappanoperák.”	2,4	2,4	2,1
„A jók és a rosszak mindig egyértelműen megkülönböztethetők.”	2,8	2,9	3,1
„Szigorú szabályokat kell betartaniuk a szereplőknek.”	3,7	3,3	3,4
„A valóságshow tükör. Bemutatja a modern világ kultúrájának groteszk képét”	3,0	3,0	2,8
„A fogyasztói kultúra terjesztői.”	3,1	3,1	2,6
„Szisztematikusan rombolják az emberek morális normáit.”	2,4	2,5	2,2
„A való világot tükrözik.”	2,3	2,3	2,2
„A show-k a mindennapi élet részévé válnak.”	3,6	3,4	2,3
„Az események megértéséhez szükséges, hogy minden egyes epizódot lássunk.”	2,7	2,8	2,5
„A kiskorúak személyiségfejlődését károsan befolyásolják”	2,7	2,8	2,6
„Világszerte hasonló karakterek kerülnek képernyőre.”	3,2	3,2	3,1
„A műsorok készítői manipulálják a szereplőket.”	2,2	2,5	2,2
„Emberek más embertársaikat a tömegek szórakoztatására használják fel.”	3,1	3,3	3,1

Az adatok tükrében látható, hogy a „Való Világ” szereplői teljesítik inkább a valóságshow-val szemben támasztott elvárásokat. Ők foglalkoznak leginkább egymással, a legtöbb konfliktust kibeszélik, minden problémát verbálizálnak. Második helyen áll a szex, erotika, szerelem, párkapcsolat. Európa-szerte mindenütt ezzel a témával lehet a leginkább ébren tartani az érdeklődést. A szexualitás és a feltűnési vágy olyan alapvető emberi szükséglet, amely mindig is hatalmas érdeklődést váltott ki a médiafogyasztók körében (R. Berth, 1963). A média ezt ügyesen kihasználja a biztos sikerre számítva.

A középiskolás korosztály képviselői közül a legtöbben éppen az erotikus jelenetek miatt várják a késő esti adásokat.

A „Big Brother”-ben nagyobb szerepe van a külső, kintről jövő instrukcióknak, kisebb az önállóság mértéke, a munka, munkamegosztás áll a beszélgetések homlokterében, de csak olyan mértékben, mint a „Való Világban” a szex, erotika, szerelem, párkapcsolat témakör.

* A reality show-t sokféle szempont szerint ítéltük meg. Kérem, mondja meg, mennyire tartja az alábbi megállapításokat jellemzőnek azokra a show-műsorokra, amelyeket többnyire megnéz.

- 5 teljesen
- 4 nagymértékben
- 3 többé-kevésbé
- 2 kismértékben
- 1 egyáltalán nem
- 9 nem tudja

A „Big Brother”-ben túlnyomórészt a szereplőkre osztott feladatokról beszélgetnek. A második helyen itt is a szex témaköre áll, de kisebb gyakorisággal, bár e műsor a magas nézettségét kezdetben feltehetően az ágyjelenetek bemutatásának köszönhette. A kereskedelmi csatornának több milliós összeget kellett kifizetnie bírsággént, amelyre két perc reklámköltsége, azaz hétmillió forint elegendőnek bizonyult.

A megkérdezetteknek a kérdőívben a Big Brother és a Való Világ szereplőinek legfontosabb tulajdonságait kellett felsorolniuk. A tulajdonságokat az alábbi kategóriákba soroltuk, és meg-

42

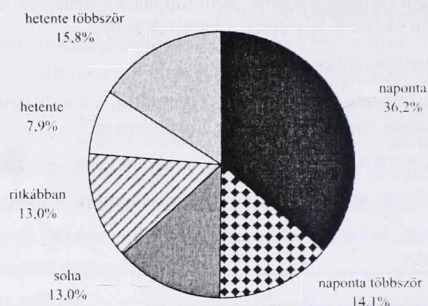
K É K

határoztuk a regresszivitási együttathót, azaz a negatív tulajdonságok arányát. A legnagyobb mértékben a negatív hedonisztikus tulajdonságok jelenlétét érzik a megkérdezettek, és erős a negatív etikai és negatív pragmatikus tulajdonságok aránya is. A magyar csatornákon látható szappanoperákkal kapcsolatban végzett érték kutatásaink eredményeit összevetettük a jelenlegi kutatási eredményekkel. A „Big Brother” a „Barátok közt” című szappanopera magas regresszivitási együttathóját is túlszárnyalta! Az alábbi táblában láthatjuk az adatokat.

A valóságshow-kban szereplők tulajdonságai, azok pozitív vagy negatív jellege, illetve ezek aránya, hipotézisünk szerint, a show-k érték közvetítésének minőségét jellemzik. A negatív tulajdonságok jelenléte – aminek mértékére bevezettük a regresszivitási együttathót – számottevő. (A regresszivitási együttathó a negatív tulajdonságok arányát fejezi ki az összes tulajdonságon

Reality Show

Milyen gyakran nézi a Big Brother-t?

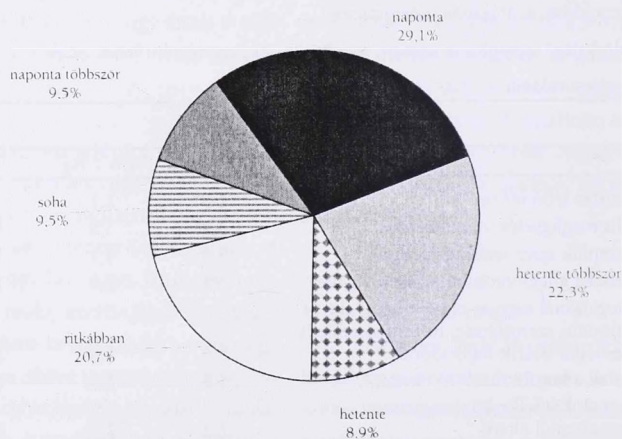

MTA Szociológiai Kutatóintézet

Reality Show, 2002

Reality Show

Milyen gyakran nézi a Való Világ-ot?

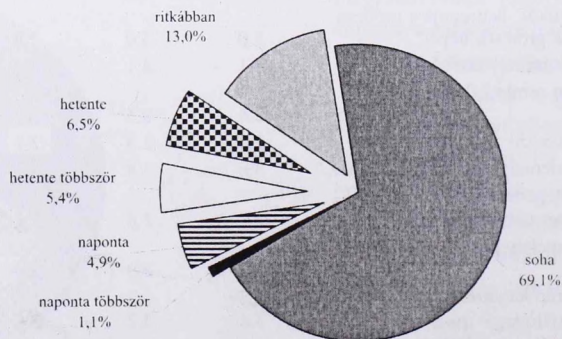

MTA Szociológiai Kutatóintézet

Reality Show, 2002

Reality Show

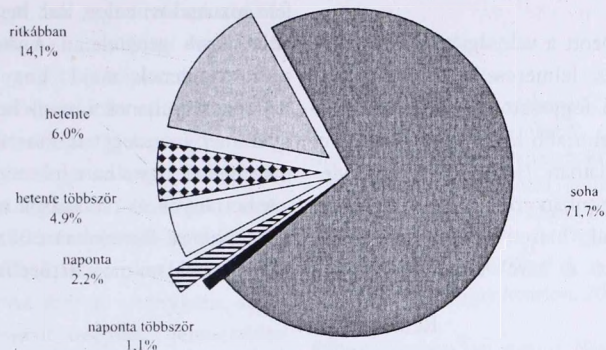
Milyen gyakran figyeli az interneten a Big Brother műsort?

MTA Szociológiai Kutatóintézet

Reality Show, 2002

Reality Show
Milyen gyakran figyeli az interneten
a Való Világ műsorát?

MTA Szociológiai Kutatóintézet

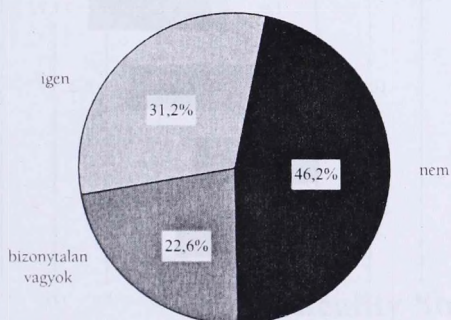
Reality Show, 2002

belül. Értéktartománya 0 és 1 között van. Minél közelebb van 1-hez, annál nagyobb a regresszivitás mértéke.)

A válaszadók véleménye bizonyította azt a hipotézisünket, amely szerint magas arányban vannak jelen azok a negatív tulajdonságok – a regresszivitási együtttható magas, 0,49-es értéket vesz fel –, amelyek a hedonisztikus és az etikai kérdéseket érintik. A negatív tulajdonságok összességükben meghaladják a pozitív tulajdonságok számát.

A „Big Brother”-ben leggyakrabban használt kifejezések, a kérdezettek véleménye szerint, az obszcén, trágár szavak. A második helyen áll a Renato

Reality Show
El tudná-e Ön képzelni magát
a Big Brother szereplői között?

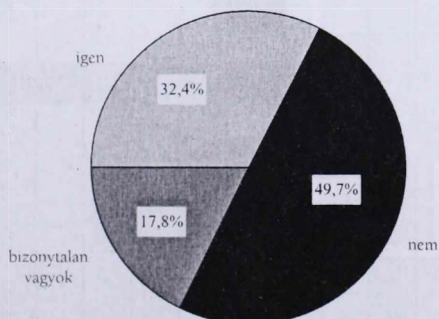
MTA Szociológiai Kutatóintézet

Reality Show, 2002

43
K É K

által gyakran használt és elhíresült kifejezés, a „latin bika” vagy annak szinonimái. A harmadikként megjelölt jaccuzzi a fő életterük, a fő luxuscikk és fontos beszélgetések színhelye, az el-lazulás, kikapcsolódás helyszíne. A „Kelj már fel, légy szives!” is személyekhez kötött, hiszen Bálintot ébresztgetik gyakran a szobatársak. A „Ne legyetek hurkalevek”, és a „Pigmeus” Pongóhoz kapcsolódik. Ezek a kifejezések a vezéregyéniségek által használtak, amelyeket a többi szereplő is előszeretettel használ. Fokozatosan, a közösségek kialakulásával, a szerepek megtalálásával kialakul egy sajátos nyelvezet mindhárom show-nak.

Reality Show
el tudná-e Ön képzelni magát
a Való Világ szereplői között?

MTA Szociológiai Kutatóintézet

Reality Show, 2002

„The show must go on”

Ma még úgy tűnik, hogy tartósan képernyőn maradnak a közvélemény megosztó valóságshow-k. Általános

elmélet, hogy az első sorozat nézettséget hoz, a második bevételt, amelynek az az oka, hogy – bár erős szponzoráció van a műsor mögött – a műfaj bizonytalan fogadtatása miatt óvatosabbak a hirdető. A növekvő nézettségi mutatók folyamatosan növelik reklámértéküket. Jelentős bevételt hoznak az emelt díjú SMS-ek és az internetes oldalak is. A skandináv piacon néhány hirdető az elmúlt hónapokban

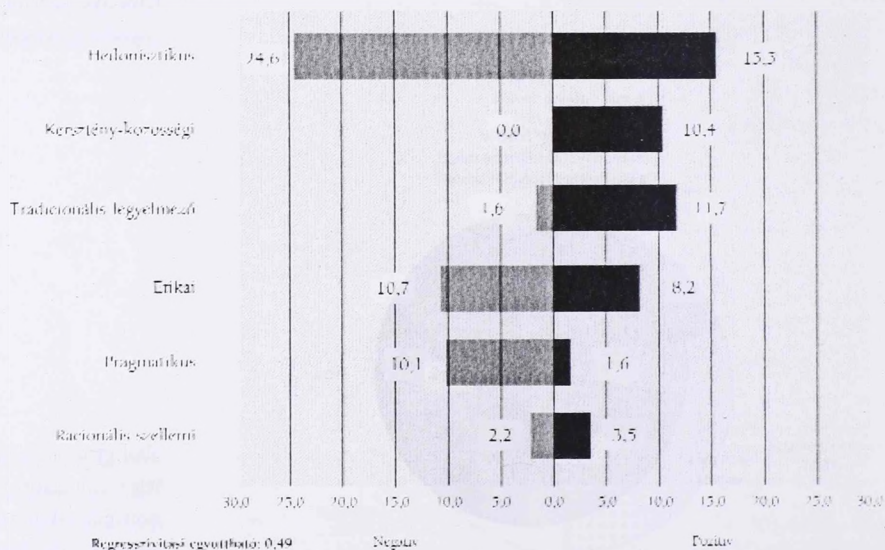
Médiavalóság

elzárkózott a valóságshow műfajától, ugyanis felméréseik bizonyították, hogy a fogyasztói társadalom egyre megosztottabb a műfaj megítélésével kapcsolatban. Hollandiában az Endemolt azonban ezek a hírek nem befolyásolják, hiszen már teszteli a „Big Brother: A harc” című új valóság-

show-t, amely egy kettéosztott házban játszódik majd. A lakótér egyik fele luxusszinten lesz berendezve, a másik igénytelenül. A játékosok azért küzdenek majd, hogy egyik helyről átkerüljenek a másik helyre. A nyeremény összegét is drasztikusan megemelték, így a harc fokozódik.

A botrányok és támadások ellenére egész Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban nagy népszerűségnek

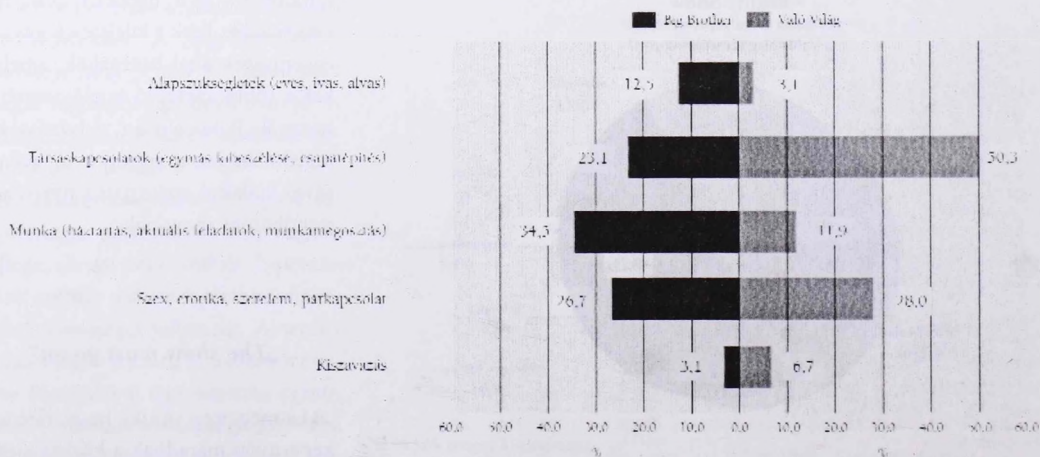
Reality Show
A Big Brother szereplőinek tulajdonságai

MTA Szociológiai Kutatóintézet

Reality Show, 2002

Reality Show
A szereplőket foglalkoztató témák

MTA Szociológiai Kutatóintézet

Reality Show, 2002

Médiavalóság

örvend a műfaj. Az ötlet eredeti és alapjaiban megváltoztathatja a televízió világát, bár egyre többen cinikusan tekintenek a műfajra. Anetta Hill (2001) angol médiakutató szerint mind nyilvánvalóbbá válik, hogy a játékosok szerepet játszanak és a közönség azt várja, mikor árulják el magukat. A legutóbbi felmérések szerint a britek 70 százaléka néz rendszeresen show-jellegű műsorokat. Anetta Hill véleménye szerint a tényként, valós történésként beállított jelenetekkel szembeni kétkedés előbb-utóbb a hírműsorok, általában a médiumok szavahihetőségét is csökkentheti...

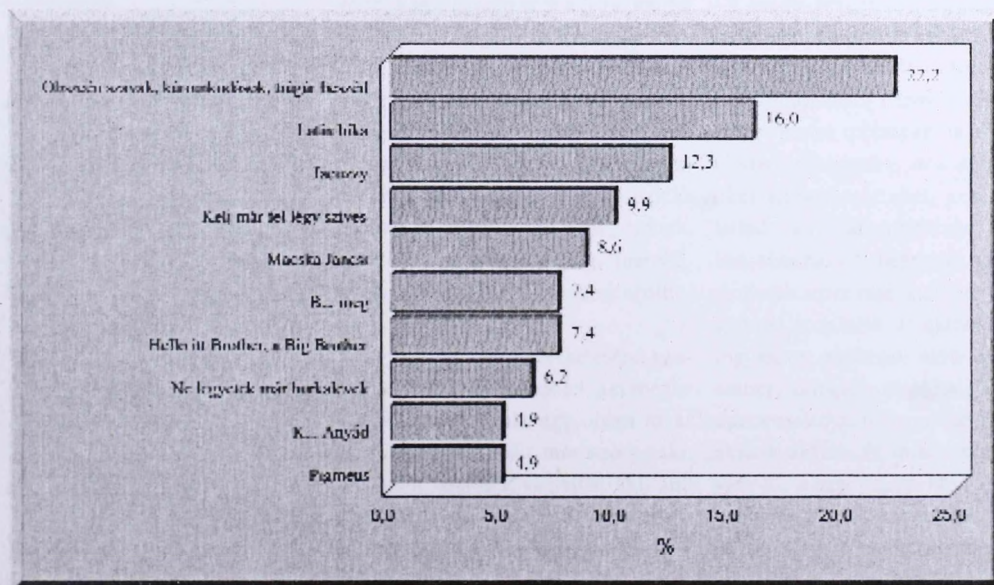
IRODALOM

- Bogár Zsolt: Szociális realizmus. *Magyar Narancs*, 2002. szeptember 5.
Dévényi István: Tiger, Napsugár és a valóság. *Magyar Nemzet*, 2001. július 7.
Fáy Miklós: Zsanzi bár. *Élet és Irodalom*, 2001. május 25.
Hack Péter: A szabadság és méltóság védelmében. *Élet és Irodalom*, 2002. október 4.
Krausz Barnabás: Mai kocsma. *Népszabadság*, 2001. július 09.

- Murai András: „Megfigyelés mozgóképpel A cinéma véritétől a reality show-ig”. 2001.
Román Balázs: Bárviadal. *Kreatív*, 2001. május 31.
Sindelyes Dóra: Testvérek és szokások. *HVG*, 2002. november 2.
Szabó Zoltán: *Heti Válasz*, 2001. június 15. Médiakutató, 2002. tél
Sz. Varga Zsuzsanna: „A reality televízió és a valóság találkozása a boncasztalon.” *Médiakutató – Metropolis „Média és film”*, különszám, 2001.
(<http://axel.hu/cikk/axel.hu>)
(<http://index.hu/kultur/media/big/>)

Reality Show

A Big Brother-ben gyakran használt kifejezések

Egyfelől: Fél, felel, felelősség¹

A szándék-, következmény- és egyéb etikákkal szemben a felelősség-etikára szavazok. A *felelősség* szóban el van rejtve a felelősségetikának a másik két kulcsszava is. Az egyik a *felel*, kicsit tágabban értelmezve: kérdez-felel, ad-kap, a két fél kapcsolatban, diszkurzusban van. A másik elrejtett kulcsszó a *fél*. A média és etika tárgykörben szakértőnek tekinthető tucatszámú ismerősömnök mondtam el tervezett előadásom címét, s megkérdeztem, hogy nem jut-e valami eszükbe hirteljenjében, erről a három kulcsszóról.

segíteni (kiegészíteni) erkölcsi kötelességünk. És persze a médiának is.

A médiával én most szűkebb értelemben foglalkozom. Nem foglalkozom a befogadóval, akinek szintén van felelőssége az adóval szemben is, például a gombok nyomogatásával, meg be is írhat a szerkesztőségbe, meg még – ha közszolgálati médiumról van szó – a kormányhoz is. Nem foglalkozom érdemben a média fenntartóival sem, pedig ők is jelentős mértékben felelősek. Nem bibelődöm a média beszállítóival sem. Nem Zsannettra és Pongóra gondolok elsősorban, hanem a rendezőkre, színészekre,

Kamarás István

Média és etika

47

K É K

A *fél*-szóhoz – lehet, hogy éppen a média hatására? – mindannyian a félelmet, rettegést, szorongást asszociálták, pedig én egyáltalán nem erre gondoltam, hanem arra a *félre*, amit a másik fél, az ügyfél, a feleség, a felebarát szavak és kifejezések tartalmaznak benne. A másik felünkre gondoltam, aki nélkül mi csak fele vagyunk önmagunknak. A *buberi*, *levinasi* másik félre. Arra a másik félre, akinek az arcából az egész tekint ránk, akinek, aminek a segítségével mi, hiánylények, töredékek, felek kiegészülhetünk.

Vagyis, az egész elvesztésére gondolok. A levinasi másik fél, aki megismételhetetlen titok, egy olyan itt és most – erről is volt már szó –, aki, ami iránt felelősek vagyunk, aki, ami által gazdagodhatunk, és valamelyest – természetesen sosem teljesen – „egészebbé” válhatunk. Egészsége-szebbnek lennünk, és ebben másokat

a profikra. Világos, hogy rendszerben szabadna az egészről gondolkodni, most azonban nem tehetek mást: kiemelek egy-két fontos részletkérdést.

A média képviselőiben azért is nehezebb az átlagosnál erkölcsösen cselekedni, mert a másik (a befogadó) fél jobbra arctalan, nézők, hallgatók tömege. Persze többnyire nem látható a média embereinek arca sem, hiszen őket eltakarja az, ami a képernyőn látható, a rádióban hallható, az újságban olvasható. A befogadó, számomra nemcsak árura rászoktatható, a szokásosra és azon belül az újdonságra éhes fogyasztó, nemcsak az a magányos ember, akinek a családja a szappanopera családja, nemcsak az az ember, akinek áhítat- és imádásszükséglete van. Itt, a szappanoperánál egy pillanatra megállok. Amennyiben azt vizsgáljuk, hogy a média mennyire él, és mennyire él vissza hatalmi helyzetével a magányosságában kiszolgáltatott,

befogadó nincseivel, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy mára már úgy alakult (odáig fajult) a helyzet, hogy a dél-amerikai light szappanoperák erényes kis humanizmusában (Kłoskowska) erkölcsi magaslatra került a másik ember (a másik fél arcát péppé verő szupermen, legyen hagyományos férfi, emancipált nő, vagy éppen a gonosz macskát laposra verő agresszív egérke). Hadd ajándékozzam meg itt Sükösd Miklóst egy, az előadásához kapcsolódó jellegzetes, de talán nem eléggé közismert példával. A hittanos gyerekek számára készülő számítógépes „lalkigyakorlatos” játékok üldö-

mennyivel veszedelmesebbek ezek a játékok, az éppen bizonyos keresztény körökből támadott varázslóiskola praktikáinál.

Eddig túlzásnak tartottam azt a megállapítást, hogy minden tévékészülék egy sugárveszélyes meghibásodott atomreaktor lenne, ám felül kell vizsgálnom az általam sommásan előítéletesnek érzett metaforát. A pragmatista, hedonista értékrend jegyében „sugárzó” médiában egyre gyakrabban a horror és a katasztrófa pótolja a szenvedéshez kapcsolódó katarzis bemutatását. Zömmel másodlagos frissességű anyagot kap a különböző csatornák között böngésző befogadó, márpedig Bulgakov híveként megtanultam, hogy másodlagos frissességű dolgok nincsenek, hiszen azok vagy elsődleges frissességűek, vagy bűdösek. Természetesen nem itélkezéssel folytatom, ugyanis tapasztalom, hogy a média különböző műfajaiban – a maguk kategóriájában – sokféle műsor, például a szappanoperák kis humanizmusa lehet elsődleges frissességű kínálat.

A média befogadója nemcsak ilyen-olyan fogyasztó, családra vágyó magányos ember, hanem kiegészülni vágyó, élete értelmét kereső *fél* is, akiből még nem halt ki a még el nem mondott történetek iránti csodálkozó kíváncsiság.

Ezért a médiának nemcsak információkkal, zsongító és felcsigázó szórakoztatással, és kis titkok megfejtésével kellene szolgálnia, ugyanis a másik fél – sokféle egyéb igénye mellett – kiegészülni is vágyik.

Éppen ezért a médiának az is erkölcsi kötelessége, hogy az egészszel és a nagy titkok megsejtetésével is szolgáljon. Bohár András – aki, mint a többiek, szintén a szorongást asszociálta a félhez – a következő eszmefuttatással ajándékozott meg: „Bodliard szimulációként határozza meg egyik esszéjében a jelen dolgok folyamatait. A dolgok

olyan különleges állapotával szembe-sülhetünk, ahol az eredet és a cél összeütközik, neutralizálódik. Az igazság kérdését már nem tehetjük föl, hiszen mindez sem nem hamis, sem nem igaz, sok utalás volt nem ezekkel a szavakkal erre. És a szimuláció sem jelent hamisat, disszimulációt, hanem igaz és a hamis kölcsönös semlegességét. Azt is feltehetjük, hogy az egész szimuláció az emberi faj funkcionális védekezési mechanizmusa. Nem biztos, hogy ez valami szörnyűség, de azért nem tudhatjuk. Lehet, hogy az ember legmélyebb vágya, hogy a régi gondoktól, az igazság, a szabadság, az intelligencia, felelősség alapproblémájától szabaduljon. A valódi óhaj talán nem is az, hogy uraljuk a világot, vagy a világot szubjektummá alakítsuk át, vagy hogy saját akaratunkat a világra kivetítsük. Hasonló nyomra jutott Gerdner, aki a média középútas etikájáról beszél. Nem liberalis. Itt persze egy 15–20 évvel ezelőtti, amerikai médiáról van látetele. De sok tekintetben azért tanulságos. Nem liberális, nem konzervatív, mintha a tévékészülék kimosna belőlünk minden éles megkülönböztető jegyet – írja. Szociális kérdésekben álláspontja konzervatív, ellenzi a szólásszabadságot, az abortuszt, az eltérő bőrszínűek házasságát, törvényhozási ülések nyilvánosságát, kisebbségek pozitív diszkriminációját és így tovább. A média a mindennapi közvetített közvetlenségében úgy ad egyre gyorsuló hirt a világ történéseiről, hogy egyszer és mindenkorra kimossa a közvetlen itt és most élményekre, tragikumra, rácsodálkozásra való képességünket.” Kollégám szerint a média és befogadója nemcsak mint a technikai világalmat megtestesítő metafizikai végjáték utolsó szereplője vehető számításba, hanem ez a helyzet értelmezhető radikális kihívásként, az újrakezdés zálogaként is.

„Ezért éljük át – folytatja – a felelem figyelemfelhívó, szociológiailag, pszichológiailag és kriminalisztikailag meghatározott kérdésfeltevéseit a szo-

48

K É K

zött keresztény hősei „Jézus! Jézus!” felkiáltással verik péppé a gonosz keresztényüldözöt. A *Catechumen* nevű játék a klasszikus neobarbár rohangálás-kapcsolgató-lövöldözős stílust igyekezett katolikus szellemmel átmosni: egy rokonszenves keresztény fiatalemberrel kell végigzúzatni Néro császár Rómájának legsötétebb kreatúráit, egyetlen csepp vér kiontása nélkül. Oroszlánok, megszállott római katonák, démonok és ördögök támadnak hősünkre, aki a játékos képességeihez mérten osztja rájuk az ígét, téríti őket a keresztény hitre. A mesterséges intelligenciával szegényesen megáldott katonák nyílt terepen csak akkor támadnak, ha a főhős kardjából kilövellő Szentlélek szele megcsapja őket. A sikeres térítést mennyei fényár és felcsendülő Halleluja-sample nyugtázza, a feloldozott nyomorult pedig térde borul, és imádkozó pozícióba merevedik. Gondolom, nem kell bizonygatnom, hogy

rongás diszpozicionáltságává, mert ekkor az egyedi egzisztencia végső soron meghatározhatatlan jelentésrétegeire fókuszálunk, szemben a mindent kiszámíthatónak és kalkulálhatónak vélő technikai média szerepfeltelvezésével." A korszituáció diktálta felelősségértelmezés médiát érintő vonatkozásrendszerében, kollégám szerint, azt mondhatjuk, hogy „a mindenkori kultúrkritikai összefüggések figyelembevételére az értékorientáltság szükségességét mutatja. Itt a múlt értékeit, tradicionális jövő reményprojekcióit, az aktuális avantgarde-ot kell feltétlenül hangsúlyoznunk”.

Még néhány megfontolás, amin gondolkodnunk kellene. Úgy vélem, nem csak rémhírt közölni erkölcstelen, mert hazugság, hanem a jó hírhez képest, mert az nem hír, aránytalanul sok rémes hírt, az elhallgatott jó hírek helyén. Nagy katasztrófákról be kell számolni, de a borzalmas, ám az egész felől nézve mégis jelentéktelen késelésokről mindennap pontosan hírt adni, úgy gondolom azért felretájékoztató, mert ezek, a sok kicsi rossz módszeres felsorolása, azt hitetheti el velünk, hogy ez a természetes, hogy a világ ilyen rossz. Sem a postást megharapó kutya, sem a kutyát megharapó postás híre nem pótolja a munkáját tisztességesen vagy akár csúcshintén végző postásról való híradást. Tehát a nagy katasztrófákon kívül, melyek valamiképpen figyelmeztető jelek, felesleges rendre közreadni az országos médiákban a helyi késeléseket, fojtogatásokat, lopásokat, emeletről kiugrásokat, fának rohanásokat, elhallgatva az országos érdeklődésre érdemes eredményeket, gyógyulásokat, adásokat, célba éréseket, még akkor is, ha ezek csupán kicsi jó hírek.

Kant szerint, képességeink alatt teljesíteni – erkölcstelen. Számomra igencsak elgondolkodtató Vitányi Ivánnak az a meglátása, mely szerint, a '60-as, '70-es évek magyar televíziójának kultúráközvetítő, tehát nem az egész, hanem a kultúráközvetítő tevékenysége nem egyszerűen európai

volt, hanem a legjobb európai teljesítmények egyike. Én úgy gondolom, hogy például Vitray és mások „embermeséi” (amikor az egyszerű emberekben mutatták meg a nagyszerűt), sokat segítettek az értékrend, ha tesszük: az erkölcs alakításában. Úgy gondolom, hogy igaza van Kepes Andrásnak, hogy Zsanett szülőfalujában, Gellénfalván ötszáz éve nem történt semmi, ugyanakkor éppen Kepesek remek műsorai találták meg Gellénfalván, és más isten háta mögötti helyeken az érdekes és értékes embereket és eseményeket. Lehet, hogy ezeket „csak” négyszázezer néztek az eldugott műsorokban, ám ezen négyszázezer között sok százan, ezren voltak, olyanok (tanárok, népművelők, lelkészek), akik százaknak adták tovább a befogadottakat. Így aztán a Big Brother-t néző 4 milliót bizonyos tekintetben meghaladhatja ama négyszázezer.

A Big Brother-típusú, természetellenes műanyagvalóság sztárjai körül gerjesztett posztmodern „szent-kultusz” felelősei csúnyán visszaélnek a nagyérdemű imádasszükségletével. Egy negyedrangú popegyüttes sztárjai legalább valamiben valamennyit elértek, hiszen legalább túrhetően pöntyögnek a gitáron. Zsanett és társai pedig még önmagukat sem tudják rendesen eljátszani. Mégis falvakat, és ki tudja még mi mindent neveznek el róluk! Nem a látszólag sokat nyerő áldozatokat hibáztatom. Úgy gondolom, hogy Zsanettből, Szabiból, Pongóból egy Kepes-beszélgetés talán kihozta volna a minket is gazdagító értékeket. Ezek az álvalóság-mutogatások éppen a még el nem mondott történetek iránti csodálkozó kíváncsiságunkat alacsonyítják le kukkolássá; azzal a kétségtelen bravúrral – ezt el kell ismerni –, hogy szórakoztatva unatkoztatnak.

A humor hiányzik például ezekből a műsorokból is, és a „gladiátorműso-

rokából” is. A humor azért nagyon fontos a számomra mérvadó filozófiai antropológiában, mert a legfontosabb értékeken (Isten, ember, élet, jóság, szeretet, szépség, szabadság) kívül – melyek körül eléggé könnyű viszonylag erős konszenzust kialakítani – a többi, a viszonylagos értékeket nem csak lehetőségünk, hanem egyenesen kötelességünk kinevetni, vagy éppen kiröhögni.

Ez a fajta derű, ez a fajta kritikus humor hiányzik rettentő mértékben ezekből a műsorokból. Márpedig a relatív értékek istenítése bálványimádás. És ma ez történik 4 milliós nagyság-

49

K É K

rendben. A Magyar Hírlapban olvasom Szále Lászlótól, hogy a *Mindentudás egyetemének* egyetlen előadásában több humor van, mint egy valóságshow-ban két hét alatt.

Pedig a valóságshow demokratikus és szórakoztató, a tudományos előadás pedig paternalista és ismeretterjesztő.

A számomra „csak” mestermunkát jelentő Harry Potter-könyvek valóban képesek olvasóvá visszavarázsolni sok-sok, már csupán tévéműsort rágcsáló gyereket.

Mégis micsoda különbség van Rowling és a szerintem Nobel-díjra érdemes Lázár Ervin csodái között. A *Hétfejű tündér* csodáinak ugyanista tétje van.

Ilyen csodák kegyelmi helyzetekben és pillanatokban szülehetnek, de kisebb csodákat produkálni mindenkinek, a médiának is erkölcsi kötelessége, méghozzá a fél-felelősség jegyében.

Másfelől: Jámportestvér a Big Brother-ben²

Amikor Iti és Zsanett kiesett, a bennmaradtak egy kismacska kap-
tak, Pongó és Trixi kiesése után egy
kiskutyával kárpótolta őket a Big
Borther, ám amikor a Prófétát is ki-
szavazták, a Big Brother által ígért
meglepetés helyett – Dzsoni és Méry
pónilóra, Bessy kakadúra számított, a
többiek, köztük mi is, legalább egy
tengerimalacra – berakták hozzájuk
kilencediknek Jámportestvért, aho-
gyan később a nyolcak elnevezték.

50
K É K

Halk beszédű, szomorkás mosolyú fi-
atalember volt Jámportestvér. Vállig
erő szőke hajával és szakállával, vala-
mint égszínkéék szemével tisztára úgy
nézett ki, mint Jézus a kegytárgyüzle-
tekben kapható olajnyomatokon és
háromdimenziós képeslapokon.

Nyilvánvaló volt, hogy a Big Brother
brahiból pottyantotta közéjük, ugyan-
is ordított róla, hogy könnyedén hü-
lyére lehet venni, amit mindjárt ki is
próbáltak, meghozzá teljes sikerrel,
már ami a beugratásokat és a cikizé-
seket illeti. A harsány rohejekre, amit
Jámportestvér félkegyelmű viselkedé-
se a nyolcaktól és persze belőlünk,
nézőkből kiváltott, Jámportestvér hol
sejtelmes, hol ravaszka mosollyal vá-
laszolt, és legfeljebb annyit fűzött
hozzá, hogy „Persze, érteni vélem...”,
máskor pedig azt, hogy „Hát, éppen-
séggel...” Erre aztán több sem kellett,
rákapcsoltak a fiúk-lányok, mindent
bedobtak, kinek, miye volt: fogkrémet

kentek a fejére, ételébe gusztustalan
dolgokat raktak, rányitottak a vécé-
ben, éjszaka mellébújtak, de ő mind-
erre ugyanúgy reagált: ravaszka
és/vagy sejtelmes mosoly, „Persze, ér-
teni vélem...”, „Hát, éppen séggel...”

Egy szó, mint száz, Jámportestvér
kétségkívül új szint hozott az éppen
leereszkedőben lévő bigbrotherezésbe.
Már csak azzal is, hogy egyetlen egy-
szer sem kellett Big Brothernek bele-
sípolni abba, amit mondott. (Persze,
most sem önként, hanem az egyházak
nyomására tette volna.) Jámportestvér
nem fogdosta a lányokat, de még a fi-
úkat sem, ugyanakkor egyáltalán nem
viselkedett erkölcsösösként. Amikor
(érkezése harmadik napján) a nyolcak
kifogták az ötletekből, s már ismét-
elni kezdtek magukat, marháskodásaikat
Jámportestvér azzal háritotta el, hogy
„Inkább beszéljünk!” „Inkább
énekeljünk egyet!” „Inkább keressük
meg az elejtett fonalat!”, „Inkább hall-
gassunk bele a csendbe!” A lányok
(vagyis Méry, Meme, Verocska és
Bessy) már-már elfogadták volna Jám-
portestvér javaslatait, de a fiúk (vagyis
Petya, Dzsoni, Jaksi, és Tom) belekor-
nyikáltak a dalba, belebőfögtek a
csendbe, majd Jámportestvér nyakára
tekerték az elvesztett fonalat.

Az első fordulat akkor következett
be, amikor a fiúk ökörködésére Jám-
portestvér azzal reagált, hogy „Tudjá-
tok, nekem erről az jutott eszembe”.
És, amikor hagyták, el is mondta. És
aztán egyre inkább hagyták, egyre na-
gyobb figyelemmel, majd odaadással
hallgatták, sőt, egyre hevesebben kér-
lelték, folytassa. Sokunkat régen hal-
lott mesékre és keleti bölcsességekre
emlékeztek ezek a történetek, de
legalább ennyire Jézus példabeszédei-
re, Lázár Ervin meséire, Örkény egy-
percesre is. Mindenesetre milyen
jámborak, olyan jópofák voltak ezek a
történetek és példabeszédek. Olyannyi-
ra, hogy tilalmaikat figyelmen kívül

hagyó híveik beszámolóí hatására a
lelkészek és a hitoktatók a tiltottból
előbb a túrt, majd a támogatott kate-
góriába sorolták a Big Brother-t.

A tizedik példabeszéd után érkeztek
Big Brother-hez az első, reklamáló,
panaszkodó és tiltakozó SMS-ek, és e-
mailek, hogy most már jó lenne, ha
történe valami, lehetőleg valami jó
kis orgia, de legalábbis egy olyan fel-
adat, amely jól összeugrasztja, vagy
éppen egymásra utalja őket. Big Brother
erre nagy ravaszul azt találta ki, hogy
a nyolcak szaporítsanak kenyeret és
halat, és erre a célra egyetlen zsemle-
cipőt és egyetlen paradicsomos hering
konzervet bocsátottak rendelkezésük-
re. Miután a nyolcak már sikeresen
túljutottak a negyvennapos bójton, a
papírból hajtogatott Nagy Ármádia
vízre bocsátásán, a fakirkodáson, a
negyvenezer szem borsó sorrendbe
rakásán, a popószerűség-versennyel
kombinált bugyibálon és a Big Leccsó
elkészítésén, ez a feladat igazán nem
látszott nehéznek. Jámportestvérnek
erről egy régi történet jutott eszébe,
ami ekképpen hangzott: „Akkoriban
nagy tömeg követett, megkérdeztem
Fülöptől, hogy honnan veszünk ke-
nyeret, hogy legyen mit enniük. Per-
sze csak próbára akartam őt tenni, hi-
szen természetesen tudtam jól, mit
akarok véghezvinni. Kétszáz dénár
áru kenyér sem lenne elég ekkora tö-
megnek – sopánkodott Fülöp, ám ek-
kor András, Simon Péter testvére köz-
beszölt, hogy van itt egy fiú, akinek
van öt árpakenyere és két hala, de
mindjárt hozzá is tette, hogy persze,
mi ez ennyi embernek. Én azonban
meghagytam nekik, hogy telepítsék le
az embereket a gyepre.

Bizony, csak a férfiak voltak vagy
öt ezren. Én pedig kezembe vettem a
kenyeret, halat adtam, majd szétosz-
tottam nekik: Ugyanúgy a halból is
annyit kaphattak, amennyit akartak.
Amikor mindnyájan jól laktak, tanít-
ványaimmal összeszedtettem a mara-
dékot, amivel aztán tizenkét kosarat
töltöttem meg.” Ekkor Petya Jámbor-

testvér vállára csapott, s megkérdezte tőle:

– Csak nem te vagy a Jézus, bazmeg?

A „bazmeget” persze kisípolta Big Brother, de azért jól le lehetett olvasni Petya szájáról. Jámportestvér pedig azt felelte, hogy:

– Te mondad!

Erre Meme villámgyorsan levetkőzött tők meztelenre, és odaállt Jámportestvér elé, hogy azonnal kereszteltje meg. Mi már akkor százharmincadszor láthattuk Memét így, önmagából kivetkőzve, de Jámportestvének először volt erre alkalma, ugyanis amikor Meme hasonló szerelésben éjszaka mellébűjt, azt csak mi láthattuk az infrakamerával, Jámportestvér legfeljebb csak kitápinthatta volna az igazságot, pontosabban a különbséget, hiszen előzőleg már Méry, Verocska és Márta is próbálkoztak megkísértésével, igaz, ők azért hagytak magukon valami, azonosításra alkalmas ruhadarabot. Jámportestvér, amikor szembenézett ezzel a kétségkívül erőteljes kihívással, jogosan mondhatta volna, hogy „Persze, érteni vélem”, vagy hogy „Hát, éppenséggel”, de ő mégis azt mondta, hogy:

– Úgy gondolom, hügom, összetévesztesz Keresztelő Szent Jánossal.

De amikor látta, hogy Meme szája sírásra görbül, odalépett hozzá, megfogta két vállát és homlokát Meme homlokához érintette. Erre Meme abahagyta a sírást, s felszabadultan közzölte, hogy:

– Mostantól kezdve rendes nevemen szólítsatok: Mária Magdalénának.

A nyolcak nagykomolyan megígérték, hogy ezentúl így tesznek, aztán valamennyien meztelenre vetkőzve odaálltak Jámportestvér elé, hogy őket is keresztelje meg, ugyanúgy, ahogyan Mária Magdalénát. Jámportestvér őket is megkeresztelte a maga módján, ők pedig ezután Máriának, Veronikának, Mártának, Péternek, Jánosnak, Tamásnak és Jakabnak szólították egymást, mi pedig kapkodhatunk a fejünket, hogy most akkor ki kicsoda, hogy ne tévesszük el a pon-

tozást, amire Big Brother demokratikusan, de nyomatékkal felkért minden állampolgárt.

Természetesen országszerte megindult a találgatás, hogy mi is történik a tévében bigbrotherezés címén. Sorra nyilatkoztak a médiapszichológusok, de nyilatkozott Jancsó Miklós, majd hosszan maga Gyulai Endre püspök is. A médiapszichológusok egyik része úgy vélte, hogy Jámportestvér ugyanolyan szerep, mint a nyüzsgönc, a nagyokos, a bohóc vagy a leszbikus, akiket már kiszavaztak, másik részük határozottan állította, hogy Jámportestvér nem más, mint a többiek árnyék-énje. Jancsó Miklóst persze az ominózus keresztelő-jelenetről faggatták, amire ő azt felelte, hogy ő ugyan nem szokta régi filmjeit megnézni, de most ez a szimbolika igen kellemes meglepetést okozott számára, csak a körbelovaglást hiányolta, pedig határozottan úgy emlékezett, hogy szegénylegények és kakastollasok lovagolták körbe a keresztelkedőket. A szeged-csanádi püspököt, aki a Big Brother-ról már az első adás után lesújtóan nyilatkozott, ugyanerről kérdezték, nevezetesen, hogy valóban Jézus keresztelt-e a képernyőn. Gyulai püspök azt válaszolta, hogy ez a szimbolika igen kellemes meglepetést okozott számára, ami pedig Jézust illeti, igazán nem kellene meglepődni, ha valóságosan megjelenne a Big Brother-ben, hiszen ő vámosokkal és cemenéikkel sem röstelt együtt mutatkozni a fertőben. Amikor pedig azt is megkérdezték tőle, hogy miért maradt el a nagy dobás, a kenyér- és hal-szaporítás, a püspök a János-evangéliumban szereplő leírásnak arra a mondatára hívta föl a figyelmet, hogy „van itt egy fiú, akinek van öt árpakegyere és két hala”. Vagyis, magyarázta „ahhoz, hogy Jézus csodát tegyen, szükség van miránk is, a mi kenyereinkre és halunkra, a mi csekélysegeinkre és hitünkre is, ugyanis Jézus,

amikor csodát tesz, nem bűvészmutatványokat ad elő, hanem jeleket ad nekünk, kommunikál velünk”.

Maga Big Brother korántsem volt elégedett ezzel a biblikus-hermeneutikus magyarázattal (mellyel egyébként református, evangélikus, baptista, sőt még zsidó teológusok is a legteljesebb mértékben egyetértettek), és alaposan lebarmitotta a nyolcakat amiatt, hogy első ízben nem teljesítették a feladatot. Majd megígérte mindannyiuknak, hogy hamarosan nyilatkozik Jámportestvért illetően.

A Big Brother megkeresztelt és újra keresztelt szereplői ekkor kérdezték

51
K É K

meg először Jámportestvért, hogy személy szerint kicsoda és micsoda, és milyen feladattal küldték közéjük. Jámportestvér elmondta, hogy először is önként jött, másodszor is jó hírrel, ami pedig foglalkozását illeti, volt ő már tanító, anyagmozgató, anyagbeszerző, kiszerező, beszerelő, diszletmunkás, ügyeletes tűzoltó, de leginkább kellékesnek tartja magát, ugyanis legszívesebben azzal törődik, ami kell vagy kellene nekünk. Amikor ezt hosszabban is kifejtette, Big Brother legalább tucatszor sipolt bele szavaiba. Hogy önként tette-e, amit tett, vagy pedig az egyházak nyomására, azt csak találgathattuk, egy biztos, a bigbrotherezés kezdett egy kicsit uncsi lenni, ami azért volt érdekes, mert közben a megkeresztelkedett fiúk és lányok egyre jobban kezdték élvezni a dolgot. Sejteni lehetett, hogy ebből előbb-utóbb országos, esetleg oltári botrány lesz, az sem lehetetlen, hogy nemzetközi, vagy éppen globális.

Ezt nem csak a belesípolásokból lehetett sejteni, hanem abból is, hogy a bigbrotherezés közben egyre gyakrabban jelent meg a képernyőn az „ADÁS-HIBA” felirat.

Nem sokat váratott magára Big Brother kinyilatkoztatása. Megtudhattuk, hogy „sajnálatos, de még idejében korrigálható műhiba történt Jambortestvér odapottyánását illetően, aki illetéktelenül hatolt be egy teljességgel demokratikus műsorba, visszaélve a játékosok és a nézők bizalmával”. Azt is megtudhattuk, hogy „játékról lévén szó, nem foganatosítható hatósági intézkedés, így aztán nem marad

atni a műsort –, a lakosság 87,5%-a kiszavazta Jézust, vagyis Jambortestvért. Ám ekkor bekövetkezett a második fordulat: a megkeresztelkedett fiatalok híven ragaszkodtak Jézusukhoz, s kijelentették, nélküle egy tapodtat sem folytatják a bigbrotherezést. Egyidejűleg megtették a szükséges övintézkedéseket: leszerelték mesterükről a mikrofont, nehogy rajta keresztül áramot bocsássanak belé ellenségei, vigyázták minden lépését és őrséget álltak ágya mellett, nehogy az éjszaka leple alatt valami kárt tegyenek benne.

Ezután patthelyzet alakult ki. „Se vele, se nélküle”, mondogatták a már sokféle válságot megélt nézők, s ki Jézusra, ki Big Brother-re, ki mindketőjükre gondolt. Hiába uszította Big Brother a nyolcakra Claudiát, hol tengerimalac, hol áspiskígyó képében, Jézus és tanítványai – már országszerete kezdték így hívni őket – jöttányit sem tágtottak. Amúgy pedig állandóan mesterük lábánál ültek, s egyre csak hallgatták, miként meséli el nekik a négy evangéliumot, a *Krisztus követését*, a *Bűn és bűnhődést*, a *Háború és Békét*, a *Mester és Margaritát*, az *Üveggyöngyjátékot*, az *Iskola a határon*, de a *Piszkos Fredet* is kívülről tudta, és bele is kezdett, mihelyst megérezte, hogy lankadni kezdenek.

Big Borthert ekkor utoljára felszólította Jézust, hogy azonnal hagyja el önként és dalolva (sic!) a fedélzetet (sic!), de Jambortestvér erre – a *Piszkos Fred*ből idézve – olyan fordulattal válaszolt, amelybe Big Bother-nek (eredetileg az egyházak nyomására, ám ezúttal saját akaratából is) közbe kellett fűtülnie. A műsor több ezer

siket nézője egybehangozva a „Távozz tőlem, sátán”-t olvasta le Jambortestvér szájáról, és ráadásnak még valamit, amit valószínűleg Jézus is mondhatott nemes haragjában, de, persze, az evangélisták – immár a feltámadásban megdicsőült Krisztus hívei – érthetően kicenzúrázták az örömhírbe nem illő kifejezéseket. Big Brother ezek után – nem tehetett mást – fogcsikorgatva, demokratikus szavazással vettetett véget a huzakodásnak, és egyben a játéknak is, ugyanis ezúttal már nemcsak az egész országgal, hanem az egész kárpátmedencei magyarsággal szavaztatta ki, a Big Brother-ből 89,2%-os arányban, immár nemcsak Jézust, hanem vele együtt tanítványait is. Utóbbiakat a legnagyobb diszkrécióval távoztatták el a körletből. Hiába hívta őket azon nyomban a Pax Tévét, hogy ezután ott jámborkodjanak mesterük szellemében, ők felemelt fővel a laikus státust választva, visszamentek övéikhez, iskolájukba vagy cégükhöz, közölve, hogy legszentebb magányügyüknek tekintik nem csak az *Evangéliumot*, de még az *Üveggyöngyjátékot*, sőt még a *Piszkos Fredet* is. Ami pedig magát Jézust, vagyis Jambortestvért illeti, maig találgatás tárgya, hová lett. A mellette szavazók kemény magja szerint természetesen az Atya jobbján ül, ítélni a Big Brother-t és nézőit. Jó sokan saját szemükkel látták őt a mennybe emelkedni, szomorkás és sejtelmes mosollyal, a szájról kitűnően olvasó siketek ezúttal csak annyit tudtak kibetűzni, hogy „Hát éppenséggel érteni vélem...”

JEGYZETEK

1 A konferencián elhangzott előadás szövege.

2 Utószó az előadáshoz a konferencia után néhány héttel.

52

K É K

más eszköz, mint a demokratikus kiszavazás. Kitiltani, kiebrudalni, kipenderíteni nem lehet Jambortestvért, mint lehetett volna a pártállami időkben, amikor persze bigbrotherezés sem lehetett, csupán némi Szabó család, Tenkes kapitánya meg táncdal-fesztivál, de az illetéktelen perszónát igenis ki lehet, és ki is kell demokratikusan szavazni, hogy békében folytassuk ezt a valóságshow-t, márpedig minden jóakarató ember ezt akarja”.

Bármennyire is kampányoltak mind a történeti, mind a nem történeti egyházak, valamint a keresztény szellemű polgári körök színe-java – vagyis mindazok, akik a Big Gruppenszex jelenet óta kíméletlenül beakarták til-

Valóság és igazság

Amikor megkaptam a felkérést erre a konferenciára, úgy döntöttem, komolyan veszem a feladatot: elkezdtem nézni a Big Brothert és a Való Világot. Először untam és siralmasnak találtam. Olyan szégyenérzet fogott el, mint amikor elviszem a gyerekeimet az állatkertbe, és nézzük, miként kérődznek a foszlott szőrű tévék a perecdarabokon, amit a bábéskodók dobálnak a szájukba. Végignézhethjük táplálkozásukat, viaskodásukat, sőt pázásukat is. Az állatkertben a szégyenérzetemet csak a gyerekeim csillogó arca

jellegű műsorok (Szerencsekerék, Friderikusz-show stb.) ugyanis már akkor elkezdődtek a hazai televíziózásban, amikor a kereskedelmi televíziók még meg sem jelentek. Mi több, ezek a műfajok a kereskedelmi tévék elterjedése után is állandó műsorszámait Magyar Televíziónak. A valóságműsorok viszont olyan töménységgel jelentek meg nálunk, mint a világon sehol. Ismereteim szerint, a fejlett országokban csupán egyik-másik csatorna kísérletezett a reality show-kal, lényegesen stabilabb és kiforrottabb értékrendű kulturális környezetben, a háttérben színvonalas köztelevíziókkal, míg ná-

Kepes András

Lehet-e show a valóság?

53
K É K

feledtet. De piszkált a kérdés: mi lehet az oka annak, hogy a képernyőn a kérődzést, viaskodást és pázást, a hétköznapi élet paródiáját milliók követik? Képes vagyok-e megfejteni, hogy a rendszeres nézőknek mitől csillog az arcuk? Néhány adás után aztán, amikor megismertem a szereplőket és egymás közti viszonyukat, magam is meglepődtem: a műsorok mélyén valódi drámákat fedeztem fel, igaz, a szerkesztők nem ezekre helyezték a hangsúlyt.

Túlzás lenne azt állítani, hogy minden ízében élveztem amit láttam, de egyszerre megvilágosult előttem, hogy mind a televíziós műfajt és a média-trendet tekintve, mind a jelenleg kultúrszociológia hatásait illetően, alighanem olyan mérföldkőhöz érkezünk, ami megkerülhetetlen lesz a jövőben. A valóságműsorok hatása nagyobb lehet a hazai kulturális életre, mint amilyen a kereskedelmi televíziók megjelenése volt. A kereskedelmi

lunk a két legnépszerűbb csatorna, amely a nézők közel nyolcvan százalékát ülteti a képernyő elé, egyszerre, egy teljes éven át ontja ezeket az adásokat. Így egy csapásra átformálhatják a nézők valósághoz fűződő viszonyát.

Éppen ezért kitűnőnek tartom a tudományos konferencia ötletét, sőt még egy – ezekkel a jelenségekkel foglalkozó – kutatási programot sem éreznék feleslegesnek.

A jelenségnek ugyanis, ahogyan a konferencia tematikájának összeállításai is jelezték, számos aspektusa van. Meg lehet közelíteni szociológiai, kultúrszociológia, filozófiai, etikai, esztétikai, tévé-esztétikai síkon, de média-gazdasági, szociálpszichológiai, kommunikációelméleti – és még ki tudja hány – szempontból is.

Nem vagyok tudományos kutató, a gyakorlati megközelítést választottam. Megkértem kollégáimat, vezessenek végig a Big Brother és a Való Világ díszletein, mutassák meg a technikai

hátteret, magyarázzák el milyen szakmai szempontok alakították a két műsort. Mind a két csatornánál roppant segítőkészen fogadtak.

Műsorkészítőként hosszú ideje személyes dilemmám is a képernyő és a valóság kapcsolata. Főként az *Apropó*-ban és a *Desszert*-ben az érdekelt, miként lehet megteremteni a természetesség hatását a képernyőn, miként lehet ábrázolni a valóságot a televízióban, szemben például a show és az infotainment-típusú műsorokkal, amelyek ilyen igényvel nem lépnek fel. Az *Apropó*, ami talán a dokumentumfilmek rokona volt, valóságos

riportalanyommal, de egy kamera is éppen egy kamerával több annál, mint amit valóságos beszélgetésnek nevezhetnénk. A riportalany minden alkalommal tisztában volt azzal, hogy felvétel készül, akarva-akaratlanul ennek megfelelően viselkedett, mi pedig az utómunkálatok során eldöntöttük, hogy a nyersanyagból mely részleteket hagyjuk benne a végleges műsorban. A televíziózásban, akárcsak a művészetben szubjektív döntés eredménye, hogy a valóságból melyik szelvet hasítjuk ki, hogy végül a valóság helyébe állítsuk, hangsúlyozva a végtelen valóság azon különös elemeit, amit fontosnak tartunk.

A legnagyobb filmesek gyakran ellegezik a mondást, amit én először Jean-Luc Godard-tól hallottam: „Hogy hova állítom a kamerát, az morális kérdés!”

A dolog ennél is bonyolultabb. Hiszen abban a pillanatban, hogy a képernyőn egy valóságos jelenetet akarunk bemutatni, ha azt valamiféleképpen – a szó nemes értelmében – nem manipuláljuk – képileg nem dolgozzuk fel, a vágással nem adunk ritmust stb. –, elviselhetetlenül unalmassá válik.

Az eseményt tehát nem dokumentálnunk kell, hanem arra kell törekednünk, hogy úgy strukturáljuk át a valóságot, hogy az a természetesség látszatát keltse. Ez már önmagában csapdahelyzet, hiszen az ember csak szubjektív módon tudja meghúzni a határokat. „Az igazat mondd, ne csak a valódit!” – mondja József Attila, a *Thomas Mann üdvözlésében*.

Mi lehet a vonzereje ennek a műfajnak? Talán az élő adás varázsa, ami mindig is vonzotta a nézőket, csak úgy, mint a látványos technikai háttér, vagy a kukkolás gyönyörűsége, a fikció és a valóság keveredése, a műfaj rokonsága a szappanoperákkal, a könnyű siker, az „olyanok, mint én!” élménye, illetve mindez együtt?

Mindkét sorozat esetében a hazai televíziózásban eddig elképzelhetetlen volumenű technikai apparátus gondoskodik arról, hogy megajándékozzon bennünket a valóság látszatával. A *Big Brother* esetében 650 négyzetméter, a *Való Világnál* 250 négyzetméter alapterületű villa, és mindkét helyszínen egy-egy kert a díszlet. A villákat és a kerteket vaktűkrökkel ellátott folyosórendszer veszi körül úgy, hogy a folyosóról a játéktér minden centimétere látható, még a mellékhelyiségek is, míg a szereplők nem tudják, mikor, hol figyelik őket. A helyszínen, a folyosón igazán sokkoló a látvány. Mondjuk, amint az ember húsz centiről nézheti, hogyan tisztálkodnak a játékosok. A jelenet inkább emlékeztet egy pszichológiai kísérletre, mint televíziós műsorra. A *BB* villáját 30, a *VV* villáját 24 kamera veszi folyamatosan, a technikai helyiségben és az irodákban tizenkét órás műszakokban 150, illetve 110 ember figyel, veszi, szerkeszti, vágja, rögzíti folyamatosan a képet és a hangot, a nap 24 órájában, három hónapon át. Csúpan összehasonlításképpen, a filmtörténet egyik híres-hírhedt dokumentumfilmjét Hitler nagygyűléséről, „Az akarat diadalát”, Leni Riefenstahl 32 kamerával rögzítette a harmincas években. Ehhez össze kellett gyűjteni a kor filmes nagyhatalmának, Németországnak valamennyi kameráját és operatőrét. Nem is olyan régen, a Magyar Televízióban hetekkel korábban rendelkezni kellett akár egyetlen kamerát is a létező tucatnyiból, hogy műsort tudjunk készíteni. Normál műsorok esetén ma is egy televíziós csatorna teljes műsorfolyamat képes lenne kiszolgálni egy olyan technikai apparátus, amit ez esetben csupán egy produkcióra használnak. A technikai hátteret mindkét esetben holland cégektől bérlik, a *BB* esetében a licenccel együtt nemcsak a technika

helyszíneken kereste fel a sorozat hőseit, akikkel igyekeztem a hétköznapi élet természetességével beszélgetni, a lehető legkevesebb vizuális és technikai trükkkel. A *Desszert* helyszíne valóságos étterem volt, ahol valóban elfogyasztottunk egy valódi vacsorát, majd az előnyelv természetességével igyekeztem reprodukálni a hétköznapi életben megszokott, oldott, vacsora utáni társalgást. Még sem lehet egyiket sem valóságnak nevezni a szó filozófiai értelmében, hiszen a *Desszert* esetében négy kamera, komplett lámpapark, derítők, hangosztály, közvetítőkocsi és harminc főnyi stáb (kameramanok, világosítók, hangmérnökök, technikusok, berendezők, gyártás, asszisztensek, szerkesztők, rendező, sminkes, kellékes) vette körül a jelenetet, s noha az *Apropó* esetében többször előfordult, hogy egyszemélyes stábként – magam voltam az operatőr is – készítettem a felvételeket, együtt laktam a

érkezett konténerben, de még az irodák falai és berendezései is.

Médiavalóság

A kukkolás gyönyörűsége

Kamaszkoromban, a szobám ablaka a szemközti ház fürdőszobájára nézett. Az ablak mögött rendszeresen zuhanyozott egy nő, akinek teste átsejlett a tejüvegen, és szemmel láthatóan nem fürdőruhában zuhanyozott. Most úgy rémlik, nagyon jó nő volt, de egy tizenöt éves fiúnak valószínűleg az is elég volt, hogy nő volt. Naphosszat bámultam távcsövön a fürdőszoba ablakot, néhány hónap leforgása alatt egy egész dioptriát romlott a szemem. Valamennyien leskelődtünk gyerekkorunkban lányszobába és női napozóba. Megállapíthatjuk tehát: kukkolni jó. Pszichológia könyvekben olvashatunk róla, hogy a kíváncsiság alapvető emberi ösztön. Szeretjük meglesni mások életét. Hogy a kukkolásnak ki milyen fokára jut el, illetve milyen szinten reked meg, az a lelki beállítottságon, szexuális kiszolgáltatottságon és morális érettségen egyaránt múlik.

A kukkolásnak, persze létezik egy intellektuális változata is. A valóságműsor-függővé vált értelmiségiek jelentős része többnyire azzal indokolja érdeklődését, hogy azokat a viselkedésformákat figyeli, amelyek egy ilyen közegben létrejönnek. Pszichológiai és szociálpszichológiai szempontból ez kétségtelenül érdekes. A játékosok szemmel látható személyiségváltozásokon esnek át a többhónapos összefüggéstől, kérdés azonban, hogy a többmillió néző előtt zajló pszichológiai kísérlet morálisan mennyiben vállalható. Philip Zimbardo híres kísérletét – amelynek során egyetemistákat zárt össze a Stanford egyetem börtönéne átalakított pincéjében, rabokra és börtönőrökre osztva az önként vállalkozó kísérleti személyeket –, a tervezett kéthetes időtartam helyett néhány nap után abbahagyta, mert megrettent a diákok személyiségtorzulásaitól.

Pedig ott nem volt közönség. Igaz, azóta Zimbardo is bemutat lélektani kísérleteket tudományos-ismeretterjesztő televíziós sorozatokban, de közben segíti megfejteni a látottakat. A valóságműsorok esetében ez a szándék föl sem merül, de ha fölmerülne is, kétségeim vannak, hogy egy szórakoztató műsorban, nagyközönség előtt ez etikailag elfogadható lenne.

Az első feltételezésem az volt, hogy a valóságműsorok fő közönsége az éretlenebb korosztályból, illetve a műveletlenebb rétegekből kerül ki. A nézettségi adatok azt bizonyítják, hogy a valóságműsorok nézőinek mintegy 15%-a a 4–17 éves korosztályhoz tartozik, újabb kb. 15–20%-ot tesz ki a 18–29-es korosztály, de a 30–49 közöttiek, sőt az 50 felettiek aránya is nagyjából egyezik az előző adatokkal. Ha a műveltséget nézzük, kiderül, hogy a nézők közel fele nyolc általánost vagy kevesebbet végzett, kb. egyötöde szakmunkás, ennél valamivel több a középiskolát végzettek aránya, míg a felsőfokú végzettségűeknek mindössze 8–10%-a rendszeres nézője a két sorozatnak. A műsorokat hetven százalékban tehát valóban az alacsonyabb műveltségűek nézik, ha viszont összehasonlítjuk a valóságshow-k nézőtáborát a kereskedelmi csatornákon általában sugárzott más műsorok közönségével, kiderül: az arányok megegyeznek. De elgondolkodtat, hogy amikor a Tv2-n már elindult a Big Brother, az RTL-Klub viszont még közvetítette Vágó István „Legyen ön is milliomos!” című népszerű műveltségi vetélkedőjét, az utóbbi – kereskedelmi televíziós mérccével mérve – olyan rossz nézettségi eredményeket hozott, hogy le kellett venni a műsorról. Mindkét kereskedelmi csatornán hasonlóképpen elbuktak valamennyi intelligensebb műsor, ha szembekerült a reality show-kal. A valóságműsorok idejére a csatornáknak gyökeresen át kellett szerkeszte-

niük műsorrendjüket, sikeres sorozatokat kellett megszüntetni, jegelni vagy késő éjszakai időpontokra számítani.

Fikció és valóság

Vonzó lehet még a természetesség varázsa. Hiszen a latványos show-k és a latin-amerikai teleregények csillogó, művi világa után, a televíziózásban jóideje elkezdődött egy új trend: a fikció és a valóság összemosása, ami a művészetben már korábban bekövetkezett. A műfaj egyik őse Orson Welles 1938-as hangjátéka, amelyben ürlé-

55
K É K

nyek megszállják az Egyesült Államokat. Az adás valóságos tömeghisztériát váltott ki. A fiction és a nonfiction elegyítéséből később számos sikerfilm született. „Az olajfaló”, és „Az igazi Mao” dokumentarista módszerrel mutat be álvalóságot. 1962-ben, Garcia Márquez a „Száz év magányban” realista, sőt újságírói eszközökkel teszi hihetővé a fantasztikumot.

Ellentétes vonulatként, a '60-as években szinte megrendítette az amerikai prózát az ún. „New Journalism” (Gay Talese, Truman Capote, Tom Wolfe, Norman Mailer és mások), amely irodalmi eszközökkel dolgozott fel valódi eseményeket. Hogy hazai példákat is hozunk, a Dárday-Szalay rendező páros, vagy Schiffer Pál a *Cséplő Gyuriban*, a '70-as években, játékfilmes módszerrel él dokumentumfilmek esetében. A '90-es évek végén Krasznahorkai László egyik regényében pedig olyan valóságosan kezeli kitalált hőstét, hogy a regény-

hősnek a valóságban emléktáblát avatnak.

A korábbi példák a művészet határait tágitották. Sikamlósabb a terep, amikor fikció és valóság a képernyőn keveredik. Az angolszász újságírás mindig kinosan ügyelt arra, hogy különválassza a tényt a véleménytől. A klasszikus amerikai televíziós újságírást alapjaiban rengette meg a '60-as, '70-es években, amikor a nagyobb nézettség érdekében a hírműsorokat is elérte a show hatása. A legjobb újságírók pontosan látták, hogy a két műfaj összemérésével véglegesen hitelét veszítheti a tényújságírás, és ennek

Médiavalóság

gárságaikkal – a valóság frissességével hatnak. A helyzetek, noha az összefoglalók gondos vágások eredménye, spontánnak, életszerűnek tűnnek, és olykor valódi drámák villannak fel az egyébként lapos társalgások mélyén.

A valóságos szappan

Ha nem számítjuk a kitünő dokumentumfilmeket, amelyek többnyire késői időpontokban kerülnek a képernyőre, és amelyek csak a műveltebb közönséget vonzzák, az elmúlt évtizedek során a hazai televíziózás kevés olyan drámát tudott produkálni, mint amilyeneket a Big Brotherben és a Való Világban láthattunk. Nem a műsorokban, hanem a műsorok periferiáján. Az a jelenet például, amikor Zsanett a kiszavazása után visszatér falujába, Gellénfalvára olyan, hogy egy valamirevaló dokumentumfilmrendező a tizujját megnyalna, ha ilyen témát találna. Amikor beérkezünk a faluba, látjuk, hogy a helységnevtáblát, hasonló betűkkel egy másik tábla egészíti ki: Zsanettfalva. És tódulnak a nehéz életkörülményekben meggyötört emberek, hogy köszöntsék a „falu nagy szülöttét”, aki ismertté tette a kis községet, ahol ötszáz éve semmi nem történt. Munkában megfáradt arcok, alkoholtól elborult ábrázatok, boldog csillogó szemekkel üdvözlük a „sztárjukat”. Ha valaki a bulvárlapokban is követte Zsanett történetét, tudja, a lány a közeli szörpgyárban dolgozik, ahol szerelme, Laci befolyásos ember. A villában azonban szerelem szövődött Zsanett és Szabi között. Ha Zsanettnek, a műsor révén sikerül kitörnnie a régi életkörülményekből, Szabit választja. Ha nem, Lacival marad, hiszen ő garantálja Zsanett egzisztenciáját. Közben a villában maradt Szabi lelkileg összeomlik. Szobájának falait Zsanett fotói és a lány neve borítja, csak róla tud beszélni: a titokszobában napi nyolcvan

percet siránkozik Big Brother-nak a szerelméről. A fiú alighanem hosszadalmas pszichológiai kezelésre szorul a kaland után.

A VV első három hónapja alatt valódi tragédia is történt. Míg Oki a házban borzolta a kedélyeket, bőfőgései-vel, szellentéseivel ingerelve társait, daganatos betegségben szenvedő kamaszlánya meghalt. Ezen a ponton a műsorkészítők is megdermedtek. Lehet-e ilyen tragédiát kezelni egy szórakoztató műsorban? A napi összefoglalóban az előző napot közvetítik, Okit helikopterrel viszik családjához, közlik vele a hírt, majd visszazárlítják a villába, ahol – megrázó betétben illusztrálva a kemoterápiában megkopaszodott kislány utolsó heteit – a nézőkkel is tudatják, mi történt. Már mi is szemtanúi lehetünk annak, hogy – a sírással küszködő műsorvezető kérdésére – Oki közli, folytatni kívánja a játékot. Könnyes szemekkel még hozzászól, ezt megigérte haldokló kislányának is. A bulvárlapok tudni vélik, hogy a nyomorúságos körülmények között élő Oki már évekkel ezelőtt elhagyta családját, kislánya sorsa régóta nem érdekli. A valódi drámák a műsorban szappanoperává silányulnak, a drámai szálak fennakadnak a szerkesztői koncepción és a vágóollón.

A játék- és dokumentumfilmekben a dramaturgia és a képi világ segítségével vezetnek bennünket végig a konfliktusokon. A valóságműsorokban a drámákat a nézőknek kell kibogarászniuk anélkül, hogy ehhez bárki segítséget nyújtana. És a gyanakvó szemlélőben felvetődik a kérdés, vajon az átlagnéző hogyan tudja feldolgozni a látottakat egy olyan országban, ahol – a legfrissebb felmérések szerint – a középiskolások szövegértése és konfliktusfeldolgozó készsége messze az európai átlag alatt van, a nézőtábor 70%-a pedig középiskolát sem végzett.

A nézők többsége számára az egyetlen fogódzót szappanopera műveltsége adhatja. Különösen a VV esetében még a képi feldolgozás, a sok közeli, a párbeszéd képi követése és a vágás

56

KÉK

beláthatatlan következményei lehetnek. Ezzel szemben a Tv2 *Napló* című politikai háttérműsorában rendszeres téma a Big Brother, illetve szereplőinek magánélete, a politikai műsor vezetője egyben a BB producere is (!).

Az infotainment, az információ és a szórakoztatás házasságából származó öszvérműfaj meghódította a világot, és évek óta nálunk is népszerűbb – hiszen sokkal szórakoztatóbb –, mint a dokumentumfilm vagy a hírműsor, mert kizárólag olyan „szenzációs” témával foglalkozik, amely nagy érdeklődésre tarthat számot, és a feldolgozás is kerüli a bonyolultabb összefüggéseket (*Frei Dosszié, Pokoli történetek, Fókusz, Aktiv* stb.).

A valóságműsorok nyelvezete is újdonság a képernyőn. A precízen fogalmazott hírek, és a show-k előre megtervezett, kimódolt párbeszédei, a reggeli műsorok infantilis művidámsága után, ezek a műsorok – érzelmi túlfűtöttségükkel, indulataikkal, trá-

ritmusa is a teleregényeket követi. A díszlet, az újjazdag villa, medencével, jaccuzzival is, mintha ezt a világot idézné. A szereplők összeválogatásánál a karaktereket is a teleregények szabályainak megfelelően állították össze, a castingban pszichológusok segítségét is igénybe vették(!). Mindkét show-ban van anya- és apatípus, ledér nő, szépfíú, latin szerető, bohóc, kreatív egyéniség, intrikus és lázadó. A karakterektől a cselekmény akár Shakespeare dráma is lehetne, de ott a dramaturgia némiképp feszegebb...

Miközben a nézőnek visszacsengenek a szappanoperák, élvezi, hogy mindez hétköznapi nyelven zajlik. Ha visszagondolunk arra, milyen meghatározó lépés volt, amikor a köznapi nyelv bekerült az irodalomba, sejtjük, hogy a fésületlen köznapi beszéd megjelenése a képernyőn hasonlóképpen átalakítja majd a televíziós közízlést. Bernardo Bertolucci egy interjúban már a '80-as évek közepén arról panaszkodott nekem, hogy az amerikai film annyira felgyorsította a dramaturgiát, hogy nem tud olyan elemző, aprólekos filmeket készíteni, mint korábban, mert a nézőknek újabban nincs türelmük ahhoz, hogy végignézzék. Kilenc hónapi, két csatornás valóságshow-zás után a kereskedelmi csatornákon a művelt beszéd és a szellem alighanem a késő éjszakai adásidőkre korlátozódik majd.

„Olyanok, mint én!”

Ha megfigyeljük a kiszavazottak, majd a győztesek fogadtatását, amint hatalmas luxus limuzinban elvonulnak a visító, éljenző, konfettit dobáló tömeg előtt, miközben a háttérben tűznyelők lángot okádnak, az az érzésünk, mintha az amerikai sztárkultusz paródiáját látnánk. A gazdasági életben – egy-két kivételtől eltekintve – eddig láthatatlanok voltak az új mágnások, most viszont a szemünk előtt vált Évi, Zsanett, Szabi, Majka, Oki, Pongó olyan körülrajongott

sztárrá, amilyenné legnagyobb színészeink sem válhattak soha, hiszen – annak ellenére, hogy a *Story*, a *Best*, a televíziók társasági műsorai és a bulvárlapok igyekeznek ezt a képet sugallni – a jelenség nálunk nem létezik. A színészek, zenészek, televíziósok, ha nagyobb példányszámban akarják eladni lemezeiket, könyveiket, széles körben akarják népszerűsíteni műsoraikat, kénytelenek idomulni a többszázeges példányszámban megjelenő magazinok és bulvárlapok keltette igényekhez, a kisember pedig szeretne hasonlítani ahhoz a képhez, ami benne a sztárokról újabban kialakult.

A valóságműsorokkal megjelent hazai képernyőn a self-made (wo)man, ráadásul, aki minden különösebb teljesítmény nélkül éri el sikereit. A bulvárlapok címlapján hetek óta csak az ő képeik láthatók, rajongó klubok alakultak, szülővárosaik jobban szurkolnak értük, mint a helyi labdarugócsapatért.

Nem kellett komoly ismeretekre szert tenniük, mint azoknak, akik a műveltségi vetélkedőkben nyertek tízmilliókat, nem kellett kiemelkedő sportteljesítményt véghezvinniük, mint Kokónak vagy Egerszegi Krisztinának, egyszerűen csak éltek mindennapi életüket, mint mi valamenynyen. Könnyű velük azonosulni.

A képet tovább színesíti a VIP BB, amelyben – két sorozat között – színészek, zenészek, televíziós műsorvezetők, írók költöznek a villába, ezzel is hitelesítve a műfajt, mégjobban összemossa az értékrendet a valódi és az állteljesítmény között. A villából kiköltöző egyik televíziós sztár párás szemekkel közölte, hogy „élete egyik legnagyobb élménye volt az ott töltött öt nap”. Vajon nem volt még szerelmes, nem született gyereke, nem vesztett még el senkit, aki hozzá közel állt? Nem hallgatott Mozartot, nem olvasott Thomas Mann-t, nem látott Fellinit, Bergmant? Milyen élete lehetett szegénynek?

A sorozatban szereplők egy része, minden előképzettség nélkül, azonnal szerkesztői vagy műsorvezetői státust kapott a kereskedelmi tévékben és a bulvárlapokban. Ebből a szempontból, mintha az egykori „Riporter keresztetik!” degenerálódott változatát látnánk. Akkoriban Baló György, Feledy Péter, Gyulai István, Horvát János, Szegvári Kati, Wisinger István egyetemi és szakmai végzettséggel, idegen- és anyanyelv (!) ismerettel került a képernyőre, most Majkát, Györgyit, Ágit, Zsanettet, Pongót láthatjuk... a kor igényeinek megfelelően.

57
K É K

Egyik vezető színészünk mesélte: a közelmúltban, szokása szerint végigállta a sort egy boltban. Az eladó megdicsérte, majd hozzátette: „Nálam nincs kivételezés, a múltkor én ezt még a Pongó művész úrnak is megmondtam!”

A valóság nem a valóságműsorokban van, hanem a képernyő előtt. Mi magunk vagyunk a reality show szereplői! Megjegyzem: ez sem sokkal biztatóbb!

Mitől táncol a majom?

Egy amerikai kollégám egyszer azt mondta, a kereskedelmi televíziózás úgy működik, mint a vándorcirkuszosok idomított majma, aki a produkció végén egy kalappal körbejárja a bámszokódókat, és ha valaki pénzt dob a kalapba, táncol köszöni meg.

Egy másik meghatározás szerint a kereskedelmi televíziózás legális fel-

hatalmazás a pénznyomtatásra. Kereskedelmi televíziós szempontból tehát a sorozat egyetlen mércéje, milyen nézettséget és mennyi pénzt hoz. A bevételek reklámból, rejtett hirdetések, emelt díjas telefonokból, internetből, sms-ből, csengőhangletöltésből, CD-eladásból, ajándéktárgyak értékesítéséből származnak. Ilyen gazdasági-pénzügyi környezete műsornak még nem volt Magyarországon. A Tv2-n a Pongó–Renato kiszavazó show-ra félmillió, a Majka–Lorenzo párbajra nyolcszázézer SMS-üzenet érkezett. Csupán egy ilyen este többszázmilliós bevételhez juttatta a tévétársaságokat.

58
KÉK

Nem hivatalos számítások szerint a Tv2 összes bruttó bevétele a három hónapos show-ból kb. ötmilliárd forint, miközben a kiadása kb. kétmilliárd. Az RTL-klub bevétele valamivel szerényebb, de a kiadásai is megközelítőleg fele a Tv2-ének, minthogy a VV saját fejlesztés, és így nem kellett a licencért fizetni.

A kereskedelmi televíziózáson gyakran olyan értékeket kérünk számon, ami idegen tőle. Miközben egy közszolgálati televíziótól azt várjuk, legyen benne korrekt hírműsor, legyenek filmek, legyen színvonalas szórakoztató-, kulturális-, gyerek- és sportműsor, a kereskedelmi televízió gondolkodás-

módja szerint úgy kell szalozni az ORTT és az APEH által leszűrt cövek között, hogy közben minél nagyobb jövedelemre tegyenek szert. Ezt – akarjuk, nem akarjuk –, tudomásul kell venni.

Mielőtt elkezdődtek a valóságműsorok, a Tv2 átlagos nézettsége, a reklám szempontjából fontos 18–49-es korosztályban, főműsoridőben 32 százalékos volt, szemben az RTL Klub 45 százalékos nézettségével. Ha két kereskedelmi tévé között ilyen különbség van, akkor hosszabb távon a vesztes a csőd szélére kerül. A valóságműsorok nézettsége mindkét csatorna esetében magasabb volt, mint az átlaguk, de a Big Brother lényegesen jobban felhúzza a Tv2 nézettségét, mint a VV az RTL-klubét. A két csatorna átlagos nézettsége így kb. 38–38%-ra állt be. Az adatokból mindenesetre kiderül, egyik kereskedelmi csatorna sem engedheti meg magának, hogy nem sugároz ilyen típusú műsort, ha a másik elkezdi. A két kereskedelmi csatorna már korábban is a televízió nézők közel 80%-át vonzotta. A fennmaradó 20%-ból kb. 10% az MTV 1-es csatornájé volt, a maradék 10%-on osztozott az MTV2, a Duna TV, az HBO, az ATV, a Spektrum és a többi kábelcsatorna. A valóságműsorok hatására – és talán azért is, mert valamelyest javult az MTV műsora – a közszolgálati televízió egy-két százalékos elhódított a kereskedelmi televízióktól.

Mi várható? A nemzetközi trend azt mutatja, hogy ezek a valóságműsorok három sorozat után kifulladásra nem könnyebbülhetnek meg: sokkal

durvább műsorok következhetnek. Az egyik ilyen típusú valóságshow-ba például olyan párok jelentkezhetnek, akik úgy gondolják, elszakíthatatlan kötelék fűzi őket össze. A párt elviszik egy szigetre, egy luxusszállóba, amelynek egyik szárnyában elhelyezik a fiút, a másikban a lányt. A fiút gyönyörű nő, a lányt jóképű férfiak próbálják elcsábítani.

A szerkesztők azonban nem érik be ennyivel. Például hasonmások segítségével kompromittáló felvételeket készítenek arról, hogy a pár megcsalja egymást, és ezt levetítik a másik felnek. A felvételek természetesen olyan professzionálisak, hogy a játékosok teljes bizonytalanságban maradnak, valóban megcsalta-e őket a párjuk, hiszen a saftos jeleneteket a saját szemükkel látták.

A játékosok egy része ezen a ponton összeroppan, zokogó görcsben tör ki, mások elbizonytalanodnak, és „Ja, ha ő is, akkor én is!” – felkiáltással belevetik magukat valakinek a karjába.

Most már valódi felvételekkel lehet bizonyítani, hogy a kapcsolat nem bírta ki a „játékot”. Emlékezzünk vissza, mennyire felkavarta a kedélyeket, amikor az egyik hazai infotainment műsor egyik riportalányáról felmerült, hogy „kamu” volt.

Akkor egy ilyen műsortípus után, amely nyíltan felvonultatja a képi manipulációs lehetőségek teljes kellékárát, ki fogja elhinni, hogy amit a képernyőn lát, az valóság? A népi bölcsesség eddig úgy szólt: „Csak azt hiszem el, amit látok!” A jövő bölcsessége úgy festhet: „Már azt sem hiszem el, amit látok!”

Akkor a média és a valóság kapcsolatáról rendezhetünk egy újabb konferenciát.

Amit elmondandó vagyok, az nagyban fog kapcsolódni Kepes András, Sas Tamás és mások mondandójához. Én is komolyan vettem a felkérést. Én is dolgoztam, gondolkodtam. És komolyan utánanéztem a gladiátorjátékoknak. Úgyhogy az elmúlt napokban, hetekben klasszika-filológiai forrásokat olvastam az ókori gladiátorjátékokról. Ennek a célja az volt, hogy a mai valóságshow-k szerkezetét, jelentését, társadalmi szerepét próbáljam történeti perspektívába tenni. És így egyrészt a mai túlélőshow-kra próbáljunk történelmi szempontú pillantást vetni, és a mai látványjátékok alapján akár a régi látványjátékok, a régi gladiátorshow-k új fénybe kerülhetnek.

Sükösd Miklós

Gladiátorok Rómában és a posztmodern médiában

A történelem, az európai történelem mint látványosságok története, mint az élménytársadalom folytonossága állhat előttünk. Egész röviden arról szeretnék beszélni, hogy a valóságshow-k ma a római birodalom dekadenciájára és gladiátorshow-ira hasonlítanak. A gladiátorok az arénákban nagy nyilvánosság előtt harcoltak, élethalálharcot folytattak.

Ma, a mai túlélőshow-kban nem karddal és lándzsákkal kaszabolják és szűrik fel egymást a túlélőshow résztvevői, hanem egyfajta pszichológiai élve boncolásuk zajlik, részben egymást, részben a Nagy Testvér és a közönség őket boncolja élve. De a szimbolikus halál pillanata itt is elkövetkezik, a tördőfés. Azaz, amikor a mai túlélőshow résztvevői egymást jelölik a titokszobában, és egymás szimbolikus annihilációjára tesznek javaslatot. És végül a közönség kiszavazása, a szimbolikus halál pillanata. Ez a Való Világban még római moz-

dulatban is egész pontosan megjelenik, ami a császár és részben a közönség kézmozdulata volt: élhet tovább, vagy pedig meg kell halnia. Itt pontos, egyenes utalás történik a római előképre. A kiszavazás a megsemmisüléssel, a vereséggel egyenlő. Természetesen óriásiak a különbségek. Erről is fogok beszélni.

Három lépésben haladnék. *Először* a szerkezeti hasonlóságokat próbáltam pontokba szedni. Öt pontot emelnék ki. *Második* lépésben a társadalmi jelentéséről, funkciójáról beszélnek a túlélőshow-knak. A *harmadik* pontban egyfajta véleményt próbálnék

59

K É K

megfogalmazni. És végül egy ajánlással zárnám ezt a kis hozzászólást.

Nézzük a szerkezeti hasonlóságokat. Látványosságokról van persze szó. A gladiátorjátékok, mint megtudtam, Krisztus előtt 264-ben kezdődtek. Először nemesek rendeztek gladiátorjátékokat elhunyt családtagjaik tiszteletére. Krisztus előtt 264-ben volt az első, de már 100 évvel később 743 gladiátorshow-t rendeztek, Julius Caesar több százat akart egy évben rendezni, tehát igazi drogról, egy nagyon gyorsan elhatalmasodó műfajról volt szó. Természetesen a halálról szólt ez. Öt strukturális hasonlóságot emelnék ki a mai túlélőshow-k és a *classic phylogist* tanulmányok alapján, amelyeket itt nem áll módomban megnevezni az idő rövidsége miatt. Az egyik az, hogy a közös érték a túlélés. A győzelem. Az ókori Rómában konkrétan az ölés pillanatához kapcsolódik, amikor átszúrt fej, végtag, páncélba behatoló kard

vagy állatok végeznek a gladiátorral. A gladiátor az ölés szándékával lép a szinpadra. Ma mindez egy sokkal szublimáltabb, finomabb, légiesebb formában áll előttünk.

A győzelmet egy díj jelenti. Ez pénzdíj. Régen esetleg a túlélés és a rabszolgasorsból való szabadbád tétel volt a győzelem jelentése. Ma is versenyről van szó, amelyben egy győztes lehet. Ezek a győzelmi értékek a fő társadalmi értékek az adott társadalomban, a mai kapitalista fogyasztói tömegkultúrában a pénzdíj, a pénzjutalom a fő társadalmi érték. Akkor pedig a fizikai túlélés. Gondoljunk arra, hogy a Ró-

tettek. Ez, ha úgy tetszik, a korszak kereskedelmi médiája. Ugyanakkor az állam is szervezett gladiátorshow-kat és cirkuszi rendezvényeket. Ez, ha úgy tetszik, a római birodalom köz-médiája és közszolgálati médiájának tekinthető. Kevésbé volt profitábilis. Tehát a szponzorok jól járnak, egy gazdasági tevékenységről van szó, a mely kulturális-társadalmi jelentések mögött.

A harmadik pont fontosabb ennél. A gladiátor, a túlélőshow résztvevője a szimbolikus halál, a társadalmi halál szituációjában van. A klasszikus gladiátor rabszolga, nincsenek jogai, megölhetik, egy kézmozdulat, hogy túlél vagy nem. Illetve az állatok elé vetik, például a korai keresztényeket, más rabszolgákat, hadifoglyokat tipikus módon. Tehát a jogfosztott, állati sorban lévő, nem emberi státust képviselik. Hallottuk, illetve tudhatjuk, hogy az egyméteres közelségből kamerázott, mai túlélőshow résztvevőinek, felfüggesztik az emberi jogait. A klasszikus gladiátor esküt tett, négy pontból álló esküt, aminek a lényege az, hogy életét felajánlja a gladiátorság számára, a show számára, a fémfegyver általi halált is elviseli, majd részletes szerződést kötnek a gladiátorshow-k, a mai túlélőshow-k résztvevői a mai tévékkel. Felfüggesztik emberi jogait, a klasszikus privátszféra-jogokat, szó-lásszabadság-jogokat, gondoljunk a politika tilalmára, és számos más, mai alkotmányos jogot felfüggesztenek a bentlét idejére. Tehát a szimbolikus halál, a nem emberi jogfosztottság liminális státusába kerülnek egy adott időszakra. Tehát mind a két helyzetben a szociális halál áll előttünk. Ezt lehetne finomítani, hogy hogyan volt karrierlehetőség rabszolgák és szegény szabadok számára a gladiátorjáték, mint erről mostanában értesültem. És hogyan kiugrás az ismeretlenségből, a falusi kislány vagy fiatalember számára. Ez is ehhez tar-

tozik, hogy a szociális halál állapotát felválthatja a jogfosztottság megszűntetése, az emberi jogok, a valós élet, a siker újraalkotása. Akkor pedig a szabad státus.

A negyedik fő pont, hogy ezek látványosságok voltak. A klasszikus amfiteátrumokban, kolosseumokban, a Colosseumban és máshol, ötven-száz-ezres tömeg előtt, kisebb amfiteátrumokban kisebb tömeg előtt zajlottak a show-k. Ma az amfiteátrum helyett a technológia, a kábelek, a műholdas és földi sugárzás az a kontextus, az a technológiai kontextus, ahol a látványosság folyik. Ma nem nekünk kell elmenni az amfiteátrumba, hanem, ha úgy tetszik, az amfiteátrum mászik be a lakásunkba, hálószobánkba, a nappalinkba, privát szféránkba a képernyőkön keresztül. A verseny bejön a hálószobába.

Az ötödik strukturális hasonlóság a szereplők típusai. Hallottunk szintén az előző előadásban erről. Kikerestem a gladiátortípusokat a szakirodalomból. Mint arról értesültem, 15 típus volt a klasszikus gladiátorshow-ban. Ezek ábrázolásai fennmaradtak mozaikokon, és másutt. Ilyen piciben meg is vannak, de nem jutottam el addig, hogy technológiai segédelmeket vegyek igénybe. Mindenesetre elmondom, hogy az egyik típus a *retarius* gladiátor volt. Ez az egyik legismertebb gladiátortípus. Háromágú szigonnyal és hálóval harcolt. A hálón ólmok voltak körben, hogy jól rá tudja dobni az ellenfelére, mielőtt lekasabolja, s ha mellé ment a dobás, akkor vissza tudja húzni. Két kézzel forgatta szigonnyát, tehát egy mediterrán tengeri típus áll előttünk. Véleményem szerint ez Popey. A *velis* típus lándzsával harcolt. Könnyűfegyverzetű gladiátortípus. Itt lehetetlen nem felismernünk Szabit. A *trák*. Egy népről elnevezett fegyvernem. A trákok kis méretű pajzzsal harcoltak díszeskarimás sisakban. Itt a latin szerető Renato áll előttünk. Végül a *provocateur*, a provokátor. Ennek a típusnak a fegyverzetéről kevesebb ábrázolás

60
K É K

mai Birodalom harcos birodalom volt, egy impérium, amely rengeteg, lent az egész mediterrán medencében, fönt a Pílisig, a Limesig, Pannóniában hadsereggel foglalta el a gyarmatokat, Észak-Afrikát, a Közel-Kelet jelentős részét, majd Törökország egy részét. Katonákra volt szükség, az ölés, a harc, a kegyetlenség, az autonóm küzdelem, a szabadsapatok kegyetlen szelleme volt a fő társadalmi érték. Tehát az első strukturális hasonlóság, a győzelem, a túlélés értéke.

A második strukturális hasonlóság, hogy a szponzorok jól járnak. Erre Kepes András végzett számításokat. Én azt olvastam a forrásaimban, hogy kétféle rendezőszerv működött. Egyrészt a császárok és a nemesek szerveztek gladiátorshow-kat, gladiátoriskolákból kölcsönözték a gladiátorokat. Az egyes versenyeket szponzorok finanszírozták. Ez kitűnő befektetési forma volt a korszak elitjének. Sokszorosan fialt az a pénz, amit befek-

maradt. Kerek pajzsot és lándzsát viselt, és hát szurkáló magatartásáról kapta nevét, természetesen Pongó, akiről szó van. És mehetünk tovább. A 15 típus nagyon pontosan megfeleltethető, legalábbis a struktúra, az, hogy a narratíva, a dramaturgia pontosan meghatározott párokat alkot, akik egymással harcolnak. Nők is harcoltak a gladiátorshow-kban. A hetérák, prostituáltak, amazonok típusait ma is könnyen azonosíthatjuk. Hiszen nagyon pontosan megfontolt üzleti érdek áll a mögött, hogy bizonyos pszichológiai konstellációk jöjjenek létre ott bent a villában, vagy a házban. Ugyanúgy, ahogy ezt *hard classic* formában megjátszották a Colosseumban és az amfiteátrumokban.

A gazdag párhuzamok közül – az idő rövidsége miatt – én ezt az ötöt szerettem volna kiemelni.

Második pontban a társadalmi jelenetről, funkcióról, egyfajta értelmezésről szeretnék beszélni. Mi a lényege ezeknek a túlélőshow-knak?

Azt gondolom, hogy mind a kettő szocializál bizonyos értelemben, egyfajta strukturális homológia, azonoság, hasonlóság található nemcsak a kétféle túlélőshow belső szerkezetében, hanem az adott társadalom szerkezetében és az adott túlélőshow szerkezetében, értékeiben, fő normáik között. Ezek, ha úgy tetszik, szimbólumok vagy esszenciális kifejeződései az adott társadalom értékrendszerének. Nézzük a római gladiátorokat. Itt a harc, az ölés, az ölés aktusa fölötti uralom, a fegyelem végsőkig vitele, a kegyetlen ölés, illetve adott esetben a tökéletes önkontroll alapján a kegyelem megadása a fő érték. A teljes kontroll, az ölés technológiája fölött. Az állatokkal kapcsolatban természetesen egész más volt a helyzet, mint ma. Hiszen egy medve, oroszlán, jaguár, kutyafalka, sakálfalka sokkal közvetlenebb veszélyt jelentett a római polgár számára, mint a mai nyomorult állatok az állatkertben és a rezervátumokban. Tehát valós veszély volt. És a legyőzésük, a szimbolikus legyőzésük egyfaj-

ta biztosságot adott az állatok birodalmával szemben, az a fölötti uralmat jelképezte. Ez a társadalmi lényeg fejeződött ki a gladiátor–gladiátor és a gladiátor–állat harcokban. Az ölés fölötti uralom és az állatok birodalmának legyőzése.

Ma súlyosabb a helyzet. A verseny a túlélésért nagyon pontosan szabályozott keretek közt folyik: makrointézmények árnyékában, makrointézmények ellenőrzése alatt. Kíváncsiságról, peepshow-ról, kukucskalásról van szó persze, de a kontroll mozzanata, a kontroll, az ellenőrzés technológiájától nem tekinthetünk el. (Pillanatra több irányba is akartam menni.) A kontrollt a kereskedelmi média, a nézői kontroll, az internetes bármikor hozzáférhetőség képviseli.

A nagy intézményekről, a nagy intézmények uralmáról van szó, amely behatol a közsférából az állampolgár, a túlélőshow-ban résztvevő magán-szféréjába. Levetkőzteti, pórére vetkőzteti, a bőre alá is behatol. Kiszigere-li. És egymás kiszigereletét nagyon közelről mutatja. habermasi nyelven az életvilág visszavonulásáról, való vesztéséről van szó, az intézményekkel, a makrointézményekkel, a bürokratikussal, üzleti kontrollal szemben.

Nagyon nagy tehát a különbség, az eddigi hasonlóságok ellenére, az ókori túlélőshow és a mai között. A gladiátorok esetében jól elkülönült egymástól a színpadi produkció és – ha úgy tetszik – a magánélet, a színpadon kívüli produkció. A színpadon profik voltak, ott ölni kellett, nem volt mese. Mint ma a profi bokszolók, fölmentek a színpadra és megpróbálták kinyírni egymást, általában sikerrel. A szakirodalom azonban rámutat, hogy a porondon kívüli időszakban, a gladiátoriskolákban igazi közösségek működtek. Ezek az emberek barátok voltak, szolidaritás volt köztük, ugyanúgy, ahogy a Colosseum nevű boksziskolában, ma Németországban, ahol

annak idején Koko Kovács is bokszolt, és a Ljucskóval bizony barát volt. Egymás ellen nem harcoltak, de egyfajta szolidáris kötődések alakultak ki a klasszikus ókori gladiátoriskolákban is. Ez az ellenállás forrásvidéke is. Ez lehetőséget adott az ellenállásra, a kollektív erőfeszítésre, a kollektív akcióra. A Spartacus gladiátorfelkelésre gondolok. Ez egy két-hároméves erőfeszítés volt. Több tízezres tömeget vonzott. Egy külön, utópikus társadalom létrehozására is kísérletet tett. Egy sikeres lázadást láttunk. Ennek alapja, ismétlem, a profi produkció és a magánélet, az életvilag

61
K É K

és elkülönülése volt. A gladiátoriskolákban szerelmek szövődtek férfi és női gladiátorok között. Gyermeket neveltek. Tehát kvázicsaládokban is éltek. A gladiátormók és férfiak közös gyerekekkel és baráti társaságban éltek.

A mai túlélőshow-ban más a helyzet. Itt a kiszavazás a profi, kegyetlen pillanat, illetve a jelölés. A kiszavazást a közönség teszi meg. Ma a barátságot is kihasználja a rendszer. Akkor a barátság és a szolidaritás is szembe tudott szállni a rendszerrel. Ma a barátság képei, a szerelem képei, a szex képei is a rendszert erősítik. Akkor a barátság, a szex ellenállási háttérvidék volt a rendszerrel szemben. Ma ezt is a rendszer használja ki a saját hasznárára. Gondoljunk a Zsanett–Szabi afférára, amelyek egy tipikus magánéleti ügy, vagy éppen egy minapi jelenet, amikor Bálint teljesen rosszul lett. Biztos látták. Láttátok? Amikor Pongó nem ölelte meg Bálintot, és utálatosan viselkedett, amikor tegnapi visszalátogatott

a házba. Ettől Bálint úgy kiborult, hogy hányt és fiziológiai tüneteket produkált. Tehát kifejezetten magánéleti, bőr alá befurakodó rendszerelemeket látunk, amelyeket a rendszer a maga profitjára kihasznál. Nincs ellenállás. Konklúciók máris. Nincs ellenállás, nincs lehetőség, nincs háttérvidék. Nincs hova visszavonulni. A front mögött nincs háttérország. Sokkal súlyosabb a helyzet.

Egy rövid értékelés. Ez a harmadik és utolsó pontom az ajánlás előtt. Ez egy személyes viszony. Az én normatív értékelésem következik. Mi történt a gladiátorshow-kkal a késő római bi-

látjuk, amikor a vad, nyers, beleket ontó, öléscentrikus kultúra egyre finomodik, szublimálódik, szimbolikus folyamatokban játssza újra a régi kegyetlen élményeket, húsmarcangolás helyett ma késsel-villával eszünk a civilizációs folyamat eredményeképpen, mondja Elias. Ezt látjuk tehát, a korai kereszténység a humanizmus elveinek képviselőjével nemet mond a gladiátorjátékokra, az ölésre, betiltja azt. Ez a civilizációs folyamat egy állomása. Ma sokkal finomabb, civilizáltabb formában zajlik a túlélőshow. De azért Zsanit, Szabít, Bálintot pszichológiailag élve boncolják, eltiporják az emberi jogokat, a privát szférát, szimbolikus halált élnek a versenyzők. Ma a civilizációs folyamatot tovább kell vinnünk. Akkor a gladiátorjáték betiltása volt a civilizációs folyamat. Ma a barátság, a szerelem, a szex kizsigerelése ellen, a totális intézmények ellen kell az ellenállás stratégiáit felmutatunk, a kritikát. Igen, totális intézmény a villa és a ház, úgy, ahogy ezt Goffmann, és más szociológusok a börtönökre, az elmegyógyintézetekre használják. Totális intézmény ez, ez kritikát érdemel.

A végén az ajánlás. Az ajánlás egy olyan műfaj, amit én ugyanolyan fontosnak tartok, mint magát az elemzést, hiszen ez mutat orientációkat. Én két ajánlást szeretnék tenni így, a végén. Az egyiket Molnár Tamás professzornak, aki egy kiemelkedő katolikus gondolkodó, Belgiumban, Amerikában élt, és az életműve most válik hozzáférhetővé magyarul. Nemrég, tíz éve költözött vissza Magyarországra. Az ő egyik könyve azt a címet viseli, hogy „Én, Simaccus”. Simaccus egy késő római szereplő volt, a IV. században élt, egy római nemes, aki a kereszténység előretörését látta egyfelől, másfelől a római birodalom bukását, széthullását, dekadenciáját. A dekadencia kulcsszó, nem áll módomban belemenni a dekadencia-jelenségek

párhuzamos elemzésébe a késő római és a posztmodern társadalom között. Simaccust Molnár egy kulcsfigurának tekinti, aki látja az antik Róma lesüllyedését és szebomlását, és ezt a furcsa, idegen, monoteista vallást, amelyik kiemelkedik. Ez tehát az egyik ajánlás. A két korszak határán álló Simaccusnak és Molnár Tamásnak, aki megformálta.

A második és egyben az utolsó ajánlás, és az utolsó gondolatom másra vonatkozik. A média ugye látszatokat mutat. Csábít.

Van egyfajta keresztény médiakritika, amelyik a csábításnak a mozzanataiban bizonyos sátni tulajdonságokat tulajdonít a médianak. Tehát mint a sátni médiumát állítja elénk. Sőt, magának a Sátánnak a megtestesülését, a mai televíziót. Létezik egy buddhista irány is, amelyik a Maja fátylának a kavargó szamszarikus jelenetek folyamatát, a televíziózást Maja fátylának, tehát a csábítás, az értelmetlen megtestesülések, megjelenülések médiumának tartja. Mi szögezhető szembe ezekkel a látszatokkal, ezekkel a csábításokkal? Az, amit *genius locinak* nevezhetünk. Az, ami csak itt, egy helyen, sokszorosíthatóság nélkül működik.

Ez az, amit Walter Benjamin, a frankfurti iskola nyelvén az „itt és most”-nak nevez, az aurának. A művészet, a technológia a sokszorosíthatóság korszakában című, kitűnő korszakos tanulmányban az aura fogalmát helyezi szembe a fotó, a film korlátlan, és ma hozzátehetnénk: a digitális sokszorosíthatóság és manipulálhatóság tetszőleges fátylaival.

Az aura, amelyik csak itt és most létezik. Bizonyos műalkotásokra utal, a Mona Lisa csak egy példányban létezik, csak itt és most, csak a Louvreban, a mögött az üveg mögött, nem sokszorosítható. A *genius loci* még korlátozottabb. Csak itt létezik, időben változik. Római, antik gyökerű fogalommal állunk szemben. Itt vagyunk ma. Most itt a Várban, az Országház utca 30-ban.

rodalomban? Tehát a keresztények kritizálták, majd betiltották őket. A római birodalom végén a keresztények betiltották a gladiátorshow-kat. Miért? A cirkuszt engedték tovább élni. Ez a zsidó-keresztény tradíció értékeire megy vissza. Az emberi élet szentségére. Ebben újat hozott a keresztény kultúra. Ez az áldozat eltörlésére, az áldozat tilalmára megy vissza. A rabbinikus zsidó irodalomban az áldozat tiltására, az Ószövetségben, a Tízparancsolatban, a „ne ölj” tilalmára és az Újszövetségben, a hegyi beszédben a szelidségre, a szeretetre. Az állat- és emberáldozat tiltására az egész zsidó-keresztény tradícióban. Az áldozat a szentségekben folytatódik, szublimálódik a keresztény tradícióban, az egyházi tradícióban. A laikus társadalomban pedig a gladiátorjátékok a sportnak, bizonyos sportműfajokká szelidültek meg. Szociológiai kulcsfogalmakat használva itt a Norbert Elias-féle civilizációs folyamatot

Médiavalóság

De Budapesten a *genius loci* működik, és direkt kapcsolatot találunk Rómával. Sírok fölött járkalunk itt Budapesten, avar, besenyő, hun, Árpád-kori sírok között. A minap a József nádor téren láttam, hogy a Pénzügyminisztérium előtt, körülbelül 5 méter mélyen sírokat tártak fel.

És befejezőképpen elmondom, hogy a közelmúltban Óbudán éltem. Méghozzá a Vályog utcában, ami a Bécsi út, az óbudai hegyek és a lakótelepek között helyezkedik el. Ez az aquincumi terület polgárvárosának a területe volt. A Vályog utcában, egy családi házban laktam, és mellettünk egy üres telek helyezkedett el, amit az ottani éveink során egy társasháza kiszemeltek, és el is kezdték az alapozást. Napokon belül számos felnőtt férfi-, női- és gyermeksírt, és csontvázat találtak. Mint a régésznőtől megtudtam, ott római szokás szerint a házban temetkeztek, és utána elhagyták a leszármazottak a házat. Feltárták

a sírt. A régész nő elmondta, hogy az egész Vályog utca, sőt az egész környék végig-végig sírokat takar, ez egy teljesen lakott terület volt. Azt is megtudtam, hogy az alatt a ház alatt, ahol mi laktunk, ott is találtak sírokat, azonban nagyon gyorsan kellett folytatni a beruházást, nem értesítették a műemlékvédelmet. Ahogy ez ilyenkor lenni szokott: ráépítkeztek. Tehát olyan házban laktam, amely alatt effektív római sírok, holttestek, csontvázak voltak. Nemcsak a Colosseumról van szó, amikor gladiátorjátékokról beszélünk. Természetesen Budapesten, Óbudán is van két amfiteátrum. Az egyik a *Pesti Est* szerkesztőségénél, a Pest FM-nél, ahogy a Bécsi út és a Szentendrei út elkülönül egymástól, ott a kanyarban, ott az autóáradatban, ott áll az antik emlék, a köhelyszín, a *genius locival*, ott zajlottak a polgárvá-

ros gladiátorjátékai. Kicsit északabbra, a HÉV mellett, a Szentendrei út kétszer háromsávú dűbörgése mellett áll a másik amfiteátrum, a *genius loci*, az aura teljes pompájában. Ott zajlottak az aquincumi katonaváros gladiátorjátékai.

A második ajánlalomhoz: ezeket a gladiátorjátékokat nézték azok az emberek, akiket a Vályog utcában és Óbudán eltemettek.

Tehát a látványossághoz szokott emberek, az ókori túlélőshow-k nézői fekdtek ott, és fekszenek ott mind a mai napig. Én már elköltöztem. Fölöttük nézik a Big Brother-t és a Való Világot ma a televízióban az újabb nemzedékek, a túlélőshow-k, a látványosság-társadalom újabb nemzedékei.

Nos, tehát én ezt a dolgot abba a csontkézbe szeretném helyezni, abba a kézbe adnám át, hogy így híd képeződhessék a látványtársadalom két nemzedéke között.

Mindösszesen két kérdést szeretnék föltenni: a valóság merre található, és adnak-e hozzá térképet?

Miről ismerhető fel a valóság?

A valóság valószínűleg arról ismerhető meg, hogy rücskös, bűdös és keserű. Más bizonyíték nincs. A valóságnak az a jellegzetessége, hogy tapintható, szagolható, ízlelhető. Minden egyéb hívság, hazugság, kontrollálhatatlan valóság, álvalóság, kamu, virtualitás, vagy amit akartok. És ha nem, akkor is az, pontosan azért, mert nincs sem-

pakisztáni zarándokok szakadékba zuhanása, a *Kékfény*-típusú műsorok, amelyek részletesen beszámolnak arról, hogy a bankrabló valójában biztonsági őr volt, hozzásegítenek-e engem bármilyen formában ahhoz, hogy a világ számomra megélhetőbb vagy feldolgozhatóbb legyen? Egy tőröt, ha szabad lenne megjegyznem.

Sőt, azt kell hogy mondjam, a Big Brother e tekintetben mint minta sokkal pontosabban és jobban működik, mert legalább azok az emberi stratégiák, emberi játszmák, amelyek a Big Brother-ben és társaiban megmutatkoznak, alkalmasak arra, hogy ha nem

Réz András

Tessék mondani, hol találom a valóságot?

65
K É K

miféle támpontunk arra, hogy megállapítsuk, hogy az előttünk megjelenő mozgó vagy nem mozgó képes-hangos benyomások a valósággal milyen viszonyban állnak.

Egyáltalán ez a bizonyos alapkérdés, a transzparencia, a képeken átsejlt valóság kérdése még feltehető-e velük kapcsolatban? Gyakran beszélünk arról, hogy a médiából áradnak az álvalóságok, és ezek nyomására a nézők kezdik elveszíteni bizalmukat a frankó, igazi hírműsorokban is.

És akkor mi van? Hogyan változik meg a világom attól, ha nem hiszem a Való Világot, nem hiszem a Farmot, a Big Brother-t, és nem hiszem el azt sem, ami a hírműsorban van.

Az, amit a hírműsorban látok, ugyanúgy alkalmatlan arra, hogy az életemet szervezze, koordinálja, hogy a magatartásomat adaptálja a világ valóságos változásaihoz.

Tehát bocsnatot kérek, a megerősített apácák kalandos története, a

is túlságosan mélyen, de valamilyen human interesting szintjén, rajtuk keresztül otthon, a nappaliban ücsörögve lejátsszunk képletesen olyasfajta emberi helyzeteket, amelyek legalább nyomokban hasonlíthatnak arra a világra, amelyben élünk.

Ezzel szemben az úgynevezett tényműsorok (első kézből, csak itt, csak most, csak önöknek, soha többé sehol és senkinek) a világnak egy olyan szegmenséről számolnak be, amelyhez – legyen bármilyen színes, tünjön bármilyen mélynek és hitelesnek – semmi közünk. Változtatni tehát nem tudunk a világnak azon a szögletén.

Ha úgy tetszik, ezzel előre elmondtam a záró mondatomat, csak el ne felejtsem a végén is elmondani: a kommunikációban való részvételünk során a világnak egyre nagyobb részét ismerjük meg egyre alaposabban, miközben folyamatosan veszítjük el azt a lehetőséget, hogy az általunk megismert világot bármilyen módon befo-

lyásoljuk, vagy megváltoztassuk. Viszont a világnak arról a szegmenséről, amely a mi kontrollunk alatt áll, folyamatosan egyre kevesebbet fogunk tudni.

Tehát a mi végtelen tudásunk és fejlődésünk a nyugati típusú kultúrában most úgy modellezhető, hogy egyre nagyobb lesz a fejünk, és egyre csököttebb a kezünk.

És érdekes módon az a kultúra, amelyben élünk, mintha támogatná is azt, hogy sajátos emberi átalakulásunknak ez legyen a meghatározó iránya.

66
K É K

Közjáték az emberi átalakulás végtelen lehetőségeiről

Manipulált lenyomatokat dugnak az orrunk alá, és ha belelapozunk kedvenc férfi-, női, nem tudom milyen magazinunkba, elfogadjuk, hogy az ott megjelenő latin bikák és elképesztően gömbölyű mellű démonok egy Apple MacIntoshnak a Photoshopjából kevertek elő.

Tehát magyarul mindazok a vizuális benyomások, amelyekkel találkozunk, manipulált vizuális benyomások. Így a világon semmi akadályja nincs annak, hogy én nagy mellű szőkeként jelenjek meg a címlapon, ha éppen a gusztyusom úgy tartja.

Mint ahogy a magazinok kezdik felfedezni maguknak azokat a démonokat is, akik himporukat már elveszi-

tették, és túl vannak azon a koron, amikor a tinédzsereknek minden éjszaka leküzdhetetlen erekciójuk volt attól, hogy őket látták álmukban.

De ha utáljuk a digitálisan újrászabott lényeket, van másik lehetőség is. Tökéletesen elfogadható, ha valaki nem bízta magát a számítógépes operátor tehetségére, tudására és hangulatára, hanem egyszerűen bekopogtat a plasztikai sebészhez, és azt mondja: ezt egy kicsit nagyobbra szeretném és gömbölyűbbre, innen tesszen már lefaragni.

Erre persze az lenne a válasz, hogy ettől még megmarad hús-vér lénynek, csak az ő hús-vér létezésébe matattak bele. De ha az ember végtelen szabadsággal fazonirozthatja át magát, lehet kisebb, nagyobb, magasabb, alacsonyabb, és változtathatja meg az alapvető testi jellemzőit, akkor nyilvánvaló, hogy a világban levése egy egészen másfajta identitást fog feltételezni.

Megjegyzés a közjátékhoz

Miért olyan átkozottul kedvelt téma az, hogy mondjuk, Pisti alapvetően nő. Most itt ül a kamera előtt és szeretne egy kis pénzt összegyűjteni arra, hogy igazi nő lehessen.

Mondd, Pisti, mennyibe kerül ez a műtét! Pisti megrázza fűrtjeit és kis csipkéit, és ráadásul ilyenkor a kifinomult értelmiségi borzasztó élvezettel nézi az egészet, mert az emberi identitás kibontakoztatásának végtelenül decens folyamatáról van szó, és igen, azt mondja, Pistinek joga van ahhoz, hogy nő legyen. Senki nem vitatja.

És nekem is jogom van hozzá, hogy karcsú legyek, szőke, nagy mellű és nő, vagy busman. Bármilyen és bárki, amire a pénzből futja, vagy amit össze tudok kunyerálni egy televíziós műsor segítségével. Jó negyed század-

dal ezelőtt ezekről a beavatkozásokról beszélgetni nem igazán volt „comme il faut”.

Tehát ha a nyilvánosság elé vitted azt, hogy téged átfazoniroztak, volt egy kis liftingünk, egy kis implantátum ketyeg itten belül – ez az intim szférának az a része volt, amely talán még jobban el volt zárva, mint az, hogy mit művelsz szeretőiddel az ágyban.

Ma ezek társasági témává léptek elő, és a lehető legnormálisabb módon beszélgetünk arról, hogy holnap milyen beavatkozást fogunk végrehajtatni magunkon. És már megtaláltuk az igazit, a tökéletest, az abszolút frankót.

Ami azt illeti, hogy hogyan fogysz, hogyan hízol, arról már szót sem kell ejteni, mert furcsa módon az emberi testtel való ilyen manipulációt mindenki elfogadhatónak tartja még társaságban is, és úgy gondolja, hogy a társadalmi létezésnek valamifajta kardántengelye az, hogy anorexia nervosára gyürsz-e, vagy pedig úgy gondold, hogy az érett szépség nagy mennyiségben még boldogító.

Egyébként az utóbbira itt senkit nem fogtok találni, hiszen mindenki ott lappang, hogy meg kéne változni, le kéne adni 30–40–50 kilót, mert a világ ezt követeli tőlem.

Digitális realitások

Az egyik nagyon fontos kérdés az, hogy miközben folyamatosan virtualitások közepette létezzünk, ebben nagyon saftosan jelen vannak a számítógép által generált virtualitások is. Én például FPS-ben nyomulok, ami a first person shooter-típusú brutális lövöldözős játékot jelenti.

Ülök a monitor előtt, és lövöm a gonosz ellenséget. Most sajna be kellett ruházni egy kis videokártyát, mert a Battlefieldet nem vitte el a gép, szóval nagyon reccgós volt. Na, annak aztán már annyira frankó a grafikája, szóval

Médiavalóság

annyira rendben van, hogy úgy érzed, filmet nézel. Megy a tank, és mögötte fölverődik a sivatag homokja. És előbb-utóbb meg kell ütköznöm Rommellal, de ott még nem tartunk, mert állandóan lezuhanok a repülőgéppel.

Ez nagyon vicces történet, de ha valaki játszott már ilyeneket, akkor pontosan tudja, hogy az ő izgalmi, az ő adrenalintermelődése borzasztóan hasonlít ilyenkor a nagyon valóságos helyzetekhez. Bonyolítja a helyzetet, hogy még választhatok is, mert ha azt választom, hogy a Wehrmacht katonája leszek, akkor nyilvánvalóan Montgomery-vel kell megütköznöm. Nem olyan egyszerű az élet.

Olyan virtuális világban barangolok, amelybe folyamatosan beavatkozhatom.

Tehát a játék kimenete tőlem függ. Ugye tudjátok, hogy aki ilyet játszik, az órákig ül benn a gépben, az általában nem egy héttéve, egy keményebb játékot az ember akár egy héten át tud nyomtatni, és vannak olyan pályák, amelyeknek hússzor-harmincszor-negyvenszer futsz neki. Bocs.

És közben meghalsz, látványos és véres külsőségek között. Kit érdekel? Ha el van mentve a játék, akkor nyomsz neki egy Load-ot, és kezdetjük előlről.

Ezen persze megint röhögünk, de ugye világos, hogy ezekben a virtualitásokban valamilyen módon ott lakunk, ott élünk, ott dolgok történnek velünk.

És nincs kizárva, hogy ezeket a virtualitásokat éjjel majd álmodni fogod magadnak.

És úgy tűnik, mintha ez lett volna a te létező, nagyon-nagyon valós világod.

Az átjárások ezen univerzumok között láthatóak. Amikor számítógépen játszod a TPS-t, az FPS-t, az RPG-t, ugye ezek a szakszerű rövidítések a külső nézetű lövöldözős meg a szerepjátékokra, akkor az átjárás egy technológián keresztül történik.

A világba való beavatkozás lehetőségei

A Való Világ ennél sokkal huncutabb. Pokoli vonzó benne, hogy van átjárás, csak ez az átjárás ebben a pillanatban mobiltelefon-készülékekkel hajtható végre.

Szóval, üljél le, édesem, fogd a mobilodat, és játsszál istent. Ha elég szorgalmasan telefonálsz, akkor valakit kinyírhatasz, vagy nagygyá tehetsz. Ezek azért nem utolsó élmények, tudjátok! Az emberrel a nappaliban ritkán fordul elő, hogy úgy érzi, történelemcsináló személyiség lett belőle.

A világ, amelyben élünk, nagyon furcsa létbizonyítékokkal hitelesíti, hogy a dolgok egyáltalán vannak. A létbizonyítékok olyan természetűek például, hogy azt mondja valaki: „látam a televízióban”.

A televízióban megjelenő személyiség, arc válik egyedülálló és hiteles formává, ehhez képest, a létező személyiség másodlagos, talán csak egy félreértés. „Maga az, Réz úr? Igen, én vagyok. Láttam magát a tévében. És? Én azt hittem, hogy maga kisebb.”

Bocsánat, melyikünk az igazi? De nyugodtan megkérdezhettük a körünkben tartózkodó Kepes Andrásról is, hogy amikor úgy először élőben találkozunk vele, nem hiszik-e, hogy nagyobb, öregebb, fiatalabb, barnább vagy sápadtabb, mint az „igazi”, a képernyőn látható.

Fura helyzetben vagyunk: a képmások jelentik az elsődleges információt, ehhez képest a képmás „eredetije”, a létező hús-vér személy, tárgy, helyszín vagy akármilyen, másodlagos fajul. Szóval, ha föltenném a kérdést, hogy a Mona Lisának mi az eredetije, akkor lehetséges, hogy úgy kellene ma definiálnom, hogy a Mona Lisa eredetije a Mona Lisának az a reprodukciója, vagy albumban látható képe, amellyel életemben először találkoztam, ami-

kor 11 éves koromban belelapoztam egy kiadványba. Ehhez képest, amikor megjelentem ott a kiállítóteremben, keresztülnyomultam a japán turistákon, és megálltam a kép előtt, azt mondtam, hogy ez kicsi. Én mindig azt hittem, hogy ez nagyobb és szebb.

Tehát furcsa módon a világ tér-időbeli kiterjedésével kapcsolatos feltevéseink alapja nem egy létező tér-idő kontinuum, hanem a lenyomatok által generált vonatkoztatási rendszer, és mi ebben próbáljuk folyamatosan pozicionálni magunkat. Ezzel senkit nem akarok lehülyézni, és nem mondom azt, hogy marha az, aki képmás-

67
K É K

ok alapján épít fel magának egy világot. De mit tegyünk akkor, ha az a tömördek információ, amelyik belénk folyik, másodlagos természetű, és könnyen elképzelhető, hogy ezeknek az eredetijével soha a bűdös életben nem fogunk találkozni. Soha nem lesz módunk arra, hogy megnézzük, rücskös-e, bűdös-e, keserű-e.

Jó ami meg abszolúte tuti, módunk sem lesz arra, hogy ezeknek a világoknak a folyásába belépjünk, beavatkozunk, hogy akár csak egy hangya életéről döntést hozzunk.

A kulturális diszlokáció

És most a végére zuhanunk. A vége nem lesz olyan nagyon vidám. Szeretném borzasztó barátságosan elmondani, de nem lesz az. A helyzet meglehetősen furán alakult a XX. század végére. Az egész századforduló meg-

lehetősen szanaszét van. És bekövetkezett valami, ami ezt megelőzően az én megítélésem szerint – de lehet, hogy ez egyszerűen művelődéstörténeti tudatlanságomból fakad – nem volt a világban, és ezt úgy nevezném, hogy a kulturális diszlokáció jelensége.

Ami röviden és tömören annyit jelent, hogy ha a kultúrát úgy szemléljük, mint általános használati utasítást a világhoz, márpedig valami ilyesmiről van szó, akkor a használati utasítás térben vagy időben elmozdul a világnak attól a részétől, amelyre alkalmazni lehet. Brutális egyszerűséggel megfogalmazva. Lehet, hogy a

kezdesz a fene nagy tudással, amikor egy másik világba lépsz át, vagy amikor egyszerűen egy robinzonáddal otthagysz az a világot, amelyben otthonosan voltál.

És mi történik akkor, ha ez rendszerre fajul? Egy működő kultúra nagyjából szabályozza azt, hogy mikor, hol juthatsz hozzá bizonyos típusú információhoz. Tehát azt mondja: onnan kezdve, hogy téged férfivá avattak, és férfinak tekintenek, a közösségnek abba a zugába is bekerülhetsz, ahol felnőtt dolgokról beszélnek.

Amíg ez nem történik meg, addig sajnáljuk, ki vagy rekesztve ebből. Amíg azt mondja, hogy te nem vagy ivarérett, drága emberregyed, addig te mindenféle szimbolikus mesékben fogyasztod a szexualitást, de nem fogsz vele találkozni semmiféle kifinomult formában, csak úgy, ahogy ez a te életben nagyon szerényen megjelenik, és értelemszerűen hétévesen nem kell megfűrészelned Évit, mint ahogy a latin bika teszi a Való Világban.

És sorolhatnám hosszasan. Akkor férsz hozzá bizonyos típusú tudományos információhoz, ha tanulója vagy tagja leszel annak a szervezetnek, amely ezen információ letéteményese.

Mi történik akkor, amikor a hozzáférése elvileg határtalanra válik?

Mi van akkor, amikor olyanfajta élethelyzeteket, összefüggésrendszereket kell analizálnod, megértened, feldolgoznod, amelyekhez nem kaptad meg a licenciát, mert hiszen azt mondja neked a ma létező nagyon furcsa kis multikultural elegy diszlokál kulturális univerzum, hogy hát figyelj, ha találtál valamit, és ha nagy gáz van, akkor keresd meg hozzá a használati utasítást.

Na most, ez a bizonyos diszlokál kultúra halálosan fura dolgokat produkál. Néha ezek nevetségesek, és az ember ilyenkor jöhet röhög, amikor azt mondja, hogy alkalmazza a feng shui szabályait a honi belsőépítészet-

re. A feng shui-hívóktól ez úton kérnek tiszteletteljes elnézést és bocsánatot. De a feng shui vonatkozó szabályai, hogy mi nézzen északra, mi nézzen délre, hány szobának kell lennie, és ezeket hogyan kell felosztani, egy olyan építészeti kultúrára vannak kihegyezve, ahol fából építik fel a házat, ahol úgy forgatják be, ahogy akarják, a falak meg papírból vannak.

Amennyiben a feng shui elveit konzekvensen kívánod alkalmazni kicsiny lakótelepi lakásodban, akkor joggal tarthatasz tőle, hogy az épület összedől, vagy te borulsz ki, de rettenetesen.

Ehhez képest valami olyasmiről beszélnek, ami baromi otthonosan működik a mi körünkben. Társaságban illő arról beszélgetni, hogy a feng shui szellemében hogyan toltad át az ezüst gyertyatartót a fürdőszobába, és miért vitted be a hálószobába az izét, amitől aztán a csí abszolúte ott fog ragadni az ágyad alatt.

Ezek a diszlokációs játékok szép csöndesen egyre jobban elbizonytalanítanak bennünket. És már a megismerés megszokott útjaiban is bizonytalanok vagyunk.

Az én gyerekkoromban arról volt szó, hogy minden megismeréseknek csúcsa a tudományos megismerés. Ma már pontosan tudom, hogy meglehetősen butuska, ostoba, meglehetősen szűk látókörű nézet. A helyzet ugyanis az, hogy a megismerési modellek azt a célt szolgálják, hogy problémákat tudjunk megoldani.

Ha az adott probléma megoldására nincs tudományos modelled, viszont a megoldó modelled mítosz természetű, vagy művészeti megoldó modell, vagy játék, de jól működik, miért dobnád ki? Nemrég számoltak be arról, hogy a számítógépek elkezdtek törni a fejüket, hogyan lehetne a tetriszt modellezni, és a kutatók rájöttek, hogy ez egy nagyon-nagyon nehezen modellezhető játék. A feladat ugyanis az lett volna, hogyan lehet egy olyan algoritmust készíteni, amelyet, ha ráeresztesz egy számítógépre,

világnak egy maroknyi kis ízében élsz, ahol nincs semmi más, mint néhány göthös kecske, mindenféle ótvar fűvek, rettenetesen savanyú gyümölcsök, ég, föld, hó, eső, szél, nap, csillagok.

Lehet, hogy ez nem mutató világ, de ha ismered az erre vonatkozó használati utasítást, akkor ezt a világot használni tudod, és életben fogsz maradni. Ha a maroknyi világra érvényes használati utasításoddal megérintkezel a metropoliszba – ezek nagy ősi toposzok, lásd Tarzan történetét –, ki fog derülni, hogy az a használati utasításod, amellyel a kis világ kezelhető volt, sajnos ott nem működik tovább.

Ez egyébként az emberiség örök problémája. Mire alkalmas a kultúrád, a tudásod, a bölcsességed, a hited, az ördög tudja mid, ha elhagyod azt a világot, amelyben eddig éltél. Jonathan Swift vagy Daniel Defoe számtalanszor teszi fel a kérdést: mit

az helyett meg fogja oldani a tetrisz-típusú feladatot. Tehát a válasz gyakorlatilag az volt, hogy momentán ezt nem tudjuk megcsinálni.

Ehhez képest, nagyon jól tudjuk, hogy egy 6 éves kölyök kezében egy kis szerkentyűvel profizzionálisan oldja meg a tetriszt, és elképesztő pontszámokat ér el.

Tehát ostobaság lenne azt hinni, hogy a tudományos megismerés mint egyetlen modell fogja áthatni a világot.

De, és itt van bennem egy kis kétely és keserűség, ha a tudásod nem a való világra vonatkozik, ha nem tudsz a vi-

Médiavalóság

lára hatással lenni, ha minden tét nélkülvé válik egy összefüggésrendszerben, akkor ez egyre inkább fog hasonlítani a játékhoz.

Tehát a világot nagyon-nagyon hasonló módon éljük meg, mint a játékot, amelyben a tét mindig szimbolikus, mindent vissza lehet csinálni, olyan kockázatokat vállalhatunk, amelyeket egyébként nem vállalnánk, de a játékban van „ház”, meg „nem ér a nevem”, vagy akár kérhetünk visszavágót. Nekem egyébként itt vannak a

legvadabb aggodalmaim, hogy amikor maga a létező világ alig kitapintható, és nem úgy éljük meg, mint kalandjaink igazi színhelyét, akkor furcsa módon nem vagyunk mások, mint játékosok, akik ebben a világban nyüzsgöve próbálják szintetikus felturbózni magukat.

Játékosok, akik olyasfajta benyomásokot ültetnek önnön elméjükbe, amelyek egy kvázivalóság nagyon valószínűsnek tűnő feszültségeit és izgalmait hozzák be az életükbe.

Ez már nem olyan nagyon felhőtlen, mint inkább felelőtlen játék...

Faded text columns on the right side of the page, likely providing context or a description for the images. The text is illegible due to fading.

Grigóriosz L.
Pangákisz

Civilizáció és kultúra

A civilizáció szó mind a tudományos használatban, mind a hétköznapi nyelvben, állandó, határozott jelentéstartománnyal van ellátva. Lássunk néhányat a legfontosabbak közül: A görög nyelvben létező „civilizáció” (politismoj) kifejezés, a más nyelvekben előforduló civilizáció (civilisation), valamint a kultúra szavak lefordítása. Ami a civilizáció, és a kultúra közti megkülönböztetést illeti, ez német hatásra jelent meg. M. Weber szerint a „kultúra” az indivi-

„kultúra” kifejezések, azonos jelentéssel bírnak, mivel az uralkodó nézet szerint, a „civilizáció” nem más, mint a „kultúra” egyik megjelenési formája.

A. A civilizáció fogalmának meghatározása, mely régóta foglalkoztatta a teoretikusokat, főleg a feltörekvő polgárság ideológiájának kifejezőjeként vált ismertté, és a J. Herder, J. W. Goethe, F. Schiller által képviselt klasszikus humanista gondolkodás, sokrétű fogalmaként nyert teret. E nézet szerint, a civilizáció összetett foga-

duum szellemi műveltségét jelöli, mely kapcsolatos az emberi tevékenységgel, részvétellel a kultúra és a történelem létrehozásában, ezen felül érinti a közösség tagjainak ideáit, meggyőződését. A részvétel mértékét és jellegét jelöli a civilizáció. A civilizáció utal a vélekedések és technikák létrehozására. Ez a megkülönböztetés, valamint a képesség hiánya, hogy ezt kifejezze a görög és a hasonló nyelvekben, sugalmazza a *művelődéssel* jelző használatát, a szokványos kulturális/művelődési helyett. A mai antropológiai felfogásban az előbbi inkább utal a kultúra (cultural) kifejezés semlegességére, míg az utóbbi, használata miatt, és a „civilizáció” kifejezéssel való kapcsolata miatt, erősen idézi a hierarchia gondolatát, és így inkább a „civilizáció” (civilisation) sajátossága. Mindazonáltal, más egybehangzó nézetekkel összhangban, a szociológiában, szociálpszichológiában és a néprajzban a „civilizáció” és

lom, mely az emberrel együtt jött létre, fejlődött, változott, majd elkülönült a változás nélküli természetes állapottól.

B. Általában a civilizáció meghatározható a fejlődés, a társadalmi szervezethez, az emberiség szellemi életének mértékeként, mely az ember tudatos cselekedetein, valamint a fizikai és társadalmi környezettel való együttélésen alapul, és mint szellemi és anyagi értékek összessége jut kifejeződésre, mely a történeti-társadalmi fejlődésben jött létre. O. Spengler szerint „egy civilizáció abban a pillanatban születik, mikor egy nagy lélek felébred az emberiség ősi gyermekkorából, és alakot ad az alaktalannak, véges és halandó, a végtelenből és örökből (...). Meghal, amikor ez a lélek megvalósítja összes lehetőségét, népek, nyelvek, mesterségek, országok, tudományok alakjában, és újra az őslélek felé fordul.” Az, hogy milyen mértékben fogadható el ez a tézis, minden kutató személyes ügye.

C. L. H. Morgan szerint a civilizáció a társadalmi fejlődés harmadik fázisa. Ez a szakasz a vadságot és a barbárságot váltja fel. A filozófiai alkotásban az írás létrejötte és használata jellemzi.

A civilizáció e szakaszát F. Engels *A család, a magántulajdon és az állam eredete* c. írásában, olyan korszakként jellemzi „mint amelyben az emberek megtanulják a felesleges természeti, valamint a tisztán ipari és mesterséges javakat feldolgozni”. A kifejezés használata a klasszikus marxizmusban szintén több arculatot ölt. Máshol F. Engels civilizációként „a társadalmi fejlődés azon fokát határozza meg,

esetleg torzíthatja a sokféle, és sok esetben eltérő jelentés finomabb, érdekesebb árnyalatait. Általánosan a kultúra a műveltséget, tevékenységeket, elfoglaltságokat jelöli, vagy foglalkozásokat, melyek művészetekhez, tudományokhoz kapcsolódnak. Ide tartozik továbbá a gondolkodási mód, az érzésekre való reagálás és azok kifejezése, melyet mint egy egyedi társadalom tagjai élnek át a személyek és csoportok. Különbözőképp gondolkodik és él egy francia, és egy görög, következésképp eltérő kultúrájuk van, abban az értelemben, hogy mint személyek, de mint csoportok is, megformálták személyiségüket, tudatosan, vagy tudattalanul, egy konkrét intézményrendszerben, oktatási rendszerben, konkrét példaképekkel, gondolkodásmóddal, melyekre többé-kevésbé kényszeríti őket a társadalom és a csoportok, melyekben élnek.

A társadalmi örökség gondolatával megegyezően, a kultúra, mint általános kifejezés, a társadalom felhalmozott hagyományait jelöli, míg speciális kifejezésként, a kulturális örökség egy meghatározott fajtájára vonatkozik. Ez a meghatározás, egy tisztán történeti és földrajzi, ill. lokális vetületben adódik. A témához kapcsolódó irodalom nagy részében, a kultúra szinte azonos a civilizációval, azonban legtöbbször a kultúra, a civilizáció speciális eleme. Máskor a civilizáció, a kultúra egyik megnyilvánulásaként jelenik meg. Végül a német idealizmus hatására jött létre az a megkülönböztetés a kultúra és a civilizáció fogalma között, mely a lélek és az anyag klasszikus megkülönböztetésén alapul.

A különbségtétel kultúra és civilizáció között nemcsak német befolyás eredménye. A 19. században, az angol antropológus, E. B. Tylor: *Primitív kultúra* című művében, úgy definiálja a kultúrát mint „komplex egészt, mely magában foglalja a tudást, a vélekedéseket, a hitet, a művészeteket, a

törvényeket, az erkölcsöt, a szokásokat, valamint olyan más képességeket és tanult szokásokat, amelyekre az ember mint a társadalom tagja tesz szert”. Ebből a meghatározásból hiányoznak a kultúra anyagi aspektusai, amennyiben a hangsúly, egyéni és társadalmi szinten, a hierarchia kiemelkedő szellemi sikerein van.

Kultúra, tömeg (Mass culture)

Tömegkultúra az a kultúra, mely széles tömegekhez szól. A tömegkultúrát nem a tömeg hozza létre, hanem mesterségesen állítják elő számára. Umberto Eco szerint „a tömegnek nem lehetnek követelése a tömegkultúrában, csak engedelmesen elfogadhatja ajánlatait anélkül, hogy tudná, engedelmeskedik”. Következésképp, a tömegkultúra, nem személyek meghatározott köréhez szól, hanem mindenkihez, függetlenül osztálytól, foglalkozástól, műveltségtől, és más különbségektől. A frankfurti teoretikus iskola nézetei szerint a tömegkultúra termékei nem bírnak a tiszta művészet egy jellemzőjével sem. A kultúra e speciális fajtájának minden megnyilvánulási formájában megvannak saját jellemzői: a tipizálás, a sztereotipizálás, a konzervativizmus, a mesterkéltesség, a fogyasztási cikkek manipulálása, hamis környezet, a propaganda mechanizmusának uralma stb.

Civilizáció és kultúra a társadalmat kölcsönösen formáló elemek. Nem létezhet kultúra emberek nélkül, mert a társadalmat tagjai irányítják, és vezetik a számára megfelelő viselkedés felé. Egyébként az ember az egyetlen az állatvilágban, akinek civilizációja és kultúrája van, mely megkülönbözteti a többi állattól. A kultúra meghatározásának jelentését és jelentőségét erősíti az UNESCO (Mexico, 1982) kongresszusán tett említés, mely szerint, „a kultúra átítatja a társadalom egész szövetét, és szerepe annyira nyilvánvaló, hogy azonosíthatjuk magával az élettel”.

72
K É K

ahol a munkamegosztás, az emberek közti csere, mely eltér ettől a munkamegosztástól, és az árutermelés, mely mindkettőt tartalmazza, eléri fejlődésének csúcspontját, és felváltja az előző társadalmat”.

Kultúra (culture)

A „kultúra” kifejezés a szociológiában sokszor azonos jelentéssel, és eltérő tartalommal használatos a civilizációval, amikor egy társadalom szellemi és anyagi javainak összességét jelölik vele, ill. az életmódot, gondolván és érezvén ebben az esetben a személyeket, csoportokat a társadalom keretei között. Különösen a „kultúra” kifejezés az, amely, bár széleskörűen használatos, egyike a kevésbé tisztázott kifejezéseknek. Kultúráként legalább háromszáz meghatározást találunk. Egy tipizált kultúra-meghatározás eltérő jellemzőkkel bírhat, és

A szimbólum egy szemléltető elem, élő anyag, vagy tárgy, konvencionálisan meghatározottat képvisel, amely létrehozza a képet, a jellemző vonást, az emblémát. Például a kereszt (tárgy) az áldozat és a feltámadás szimbóluma, míg Atanáz diakónus (személy) az önmegtagadás és önfeláldozás szimbóluma.

A szimbólum gondolatának mentén fejlődött ki a szimbolizmus is, mely a szimbólumokat, egy idea kifejezésére, vagy a szimbólumok összességére használja, mely az események magyarázatára, vagy az ideák megjelenítésére irányul. A szimbolizmus irodalmi és művészeti irányzat, mely a 19. század végén tűnt fel Franciaországban, és elterjedt egész Európában, valamint Amerikában. Hatással volt a 20. század képzőművészetére, színházára. Mint irányzatnak kiindulópontja a világot mint szimbólumok összességét látó irányzat volt, mely szimbólumok mélyebb értelme arra hivatott, hogy interpretálják az irodalmár, vagy művész hangulatát. A szimbolizmus több tudományos területre is hatást gyakorolt, például a pszichológiára, melynek egyik állítása szerint az emocionális értékek öntudatlan átvitelének folyamata az egyik tárgyról a másikra, valamilyen módon, azért, hogy az álcázott vágyak valamilyen formában kielégítésre kerüljenek. A néprajzra is hatással volt a szimbolizmus, amelyben értékét mint az egyszerű cselekvések kifejezője nyerte el, mely cselekvések önmaguknál fontosabb dolgokat jelölnek.

A civilizáció tanult, megtanulható, és szimbólumaiban osztozik a kommunikációval. A szavak, számok, képek, motívumok, gesztusok alkotják a szimbólumok paradigmáinak jellemzőit. Szerepük és szimbolizmusuk fontos a kommunikációban. Például a „tehén” szóval egy nagy háziállatot jelölünk, de más jelentést is adunk neki, hiszen szimbóluma a lomha, lassú észjárású embernek. A szimbolizmus

mint egy szó elsődleges jelentésének kiegészítő eleme, mára fontos részét képezi a nyelvészek, pszichológusok, és persze a szociálintropológusok munkájának.

A nyelv a legfontosabb elem a szimbólumok rendszerében. Hangok, szavak, mondatok segítik a kultúra létrehozását, rögzítik a tapasztalatokat, és adják át a következő generációknak, szóban, vagy írásban, esetleg műalkotások ábrázolásai által. Sokat hangoztatott, hogy a nyelv az ember legbensőbb gondolatainak kifejezője, melyek autonómak, függetlenek a végső verbális alkotástól. Ez az elgondolás leszűkített és hiányos, mert a nyelvi jelenség fontos aspektusait hagyja figyelmen kívül. Egy személy anyanyelve mélyen, és ezer szállal kötődik összes más megnyilvánulásaihoz, a közösség, vagy a társadalom keretei közt. Ez minden nyelvre és minden népre igaz, általános jelenség.

A kultúrantropológusok a nyelv és a civilizáció kapcsolatáról beszélnek. Valójában a nyelvet inkább tekinthetjük a civilizáció elemének. Antropológiai értelemben a civilizáció kifejezés, egy személy életének minden vonatkozására utal a társadalmi csoport keretein belül. Az étkezés nem társadalmi megnyilvánulás, hanem biológiai szükséglet. Azonban egy ember fogyasztat bizonyos élelmiszereket, és kerülhet másokat (az elkerülés nem vonatkozik azokra az esetekre, mikor az egészség érdekében történik, például a cukorbetegség diétája), vagy ehét és ihat a nap egy meghatározott órájában, egy meghatározott helyen. Ezek társadalmi megnyilvánulások, olyan jellemzők, melyeket az ember a társadalom tagjaként sajátít el, miként azt a fentebbi (E. B. Tylor általi) kultúrameghatározásnál láthattuk. Ez a meghatározás az emberi élet és viselkedés szélesebb területét fedi le, ahol a nyelv központi szerepet kap. Minden ember a társadalom, vagy a

közösség tagjaként sajátítja el anyanyelvét, más kulturális hagyománnyal és szokással egyetemben, melyek áthatják a közösség tagjainak életét. Így megállapíthatjuk, hogy a nyelv a közösség nélkül nem nyer értelmet, és viszont. Egyébként, ha nem létezne a nyelv, a társadalom nem maradhatna fenn, mert a nyelvhasználat az összekötő kapocs, a tagok és a civilizáció átadása, megőrzése közt.

Mitosz és mitológia

Egy nép civilizációjának, mítoszainak, mitológiájának kutatásában az

73
K É K

allegória fontos szerephez jut, mivel közvetíti a kulturális értékeket, ill., mert önkényes körülmények között fejlődik, továbbá a szabadság felé vezető útként, vagy a szabadság eszközeként funkcionál.

A városi humanizmust olyan egyedülálló gondolkodási irányzatnak tartják, melynek alapproblémája az ember világban betöltött szerepe. Következésképp logikusnak tűnik, hogy elfogadjuk: egy idealizált múlt mintái, képesek irányítani a jelent, és összekovácsolhatják a jövőt.

A humanizmus egyet jelent a görög nevelési eszménnyel, a görög művészetekkel, tudománnyal való foglalatossággal, valamint tágabb értelemben azokkal a kultúreszményekkel, melyek az ókorban jöttek létre és a művelődésben az ember szellemi fejlődését tüzték ki célul, mely a nevelés és az élet célja. Ezt az eszményt magának vallotta a római, francia, olasz civilizáció, az európai felvilágosodás

alapköve lett, és mint az úgynevezett nyugati civilizáció fő értéke vonult be a köztudatba.

A mítoszok és a mitológia gazdag erkölcsi útmutatásokkal szolgálnak, az allegóriák által gondolkodásra sarkallnak, elősegítik az olyan fontos kérdések megértését, melyek kapcsolatosak a kormányzással, a törvények, értékek, szabályok elfogadásával, melyek a demokráciát védik, és amelyeken keresztül megvalósítható a nép általi uralom és vezetés, végső soron a szabad gondolkodás és kifejezés, a racionális döntéshozatal és a szellemi jólét.

74

K É K

A mítoszok és a mitológia utalásai mint a létező lehetőségek aktivizálása, gondolatokban gazdag kommunikációra adnak lehetőséget, túl a nyelvek és tudományok szakkifejezésein. Mivel a mítosz a hagyományok egyik egyértelmű formája (valamint tekintettel a jelen írás didaktikus céljaira), nem kívánunk kitérni más civilizációkra. Így a megközelítés felfogható mikroszkopikusnak, hiszen a példák csak a görög mitológia köréből kerülnek ki. Azonban nem véletlen, hogy a mítosz és mitológia gondolata, elnevezései, a görögök által születtek a görög nyelvben, civilizációban, ahol a mítosz uralkodik a művészetben, költészetben, továbbá művelődésbeli erejével hozzájárul a kulturális előrehaladáshoz, mely évszázadokra biztosítja a mintákat.

A mítosz fogalma mindig kétpólusú: logikus-abszurd, helyes-hibás, igaz-hazug, valóságos-fantasztikus, múlt-jelen. A legfontosabb nem a mítosz

megalkotása, hanem ismétlése, folyamatos átadása, befogadása, azok az elemek, melyeket kommunikációs eszközként használnak az egymást követő generációk.

A mítosz kifejezés, az ismeretlen eredet folyamatos elbeszélését jelöli, mely egy szélesebb hagyomány része, és formailag összeköti a valóságot, vagy képzelt eseményeket, hogy megmagyarázzon valamely szokást, hitet, intézményt, vagy fizikai jelenséget, jellemzően összekapcsolva ezeket a vallással. A mitológia jelölheti a mítoszok kutatását, vagy a mítoszok összességét. Mítoszok minden közösségekben léteztek, és láthatóan az emberi civilizáció alapkomponensét adják. A mitikus témák, jellemzők, elbeszélési stílusok nagy változatossága miatt nehéz általánosítani a mítoszok természetét. Egyértelmű azonban, hogy egy nép mítoszai, az adott nép önábrázolását tükrözik, fejezik ki és magyarázzák azt. A mítoszok kutatásában alapvető jelentőséggel bír az egyedi közösségek megértése éppúgy, mint az egész emberi civilizáció ismerete.

A mítoszok, ideák, hiedelmek, vélekedések stb. összessége, melyek minden közösségekben, vagy civilizációban léteznek, egy fantasztikus valóságot jelenítenek meg. Az etnológus M. Eliade szent valóságként határozza meg a mítoszt, ahol a hősök emberfeletti. A „mítosz” kifejezés alatt gyakran olyan egyetemes ábrázolásokat értünk, melyek a világot, és a benne élő embert magyarázzák. A mítosz, kutatási, és egyben inerpertációs tárgya a szociológiának, pszichoanalízisnek, történelemnek, filozófiának, antropológiának, etnológiának, néprajznak. A mitológia pedig az ősök és ősi közösségek istenségeinek, félisteneinek, mitikus, legendás története. Általában a „mitológia”, a mítoszok rendszere. C. Lévi-Strauss szerint a mitikus gondolkodásban, istenségek, vagy természetfeletti lények jelennek meg, melyek

közvetítő szerepet játszanak a felsőbb erők és az emberek között. C. Lévi-Strauss fontos szerepével, melyet a mítoszok kutatásában játszott, hozzájárult, hogy a modern szociálintropológia elfogadja a mitológiában jelenlévő morfológiai elemek, a filozófiai elemek, valamint a közösségi kezdeményezések létezését.

A jeles szociálintropológus C. Lévi-Strauss, élete jelentős részét annak szentelte, hogy bizonyítsa, a mítoszok különleges tartalommal bírnak, általában az ember, valamint speciálisan a szociálintropológus számára. A jelenségek, események, helyzetek tudományos magyarázatánál csakúgy, mint az igazság bizonyításakor, valamint a tudás megszerzésében fontos szerephez jutnak az ösztönös jelenségek. A szociálintropológus, ahogy egyébként minden tudós, megkísérli a rendteremtést a fennálló abszurdításban, a gyakran egymásnak ellentmondó információk között. Feltételezéseket gyárt, összehasonlít, hogy világos, bizonyított következtetésekre jusson, vagy értelmet adjon az emberi tudás minden területén létező rendezetlenségnek. Ez természetesen a tudományon, tudományos gondolkodáson keresztül történik, mely a tudás megteremtője, és birtokosa, mely tudással eljuthatunk az igazsághoz.

A mítosz nem csupán társadalmi, vagy pszichológiai jelenségek magyarázata. Ő maga érték, hiszen az emberi tudat alkotása, mely saját maga beteljesítésére, tökéletesedésére hozta létre. A mítosz az emberi tudat első forrása, melyből az idegen megismerésekor merít, más szóval a mítosszal a tudást keressük.

Természetesen a tudás tudományos módon szerezhető meg, vehető birtokba ott, ahol az ész tisztán működik, míg a mítosz esetében a tudás megszerzése összekapcsolódik a fantáziával. A térben és időben, melyben a tudás mozog, létezik a mítosz is, azonban nem feltétlenül egymással összefüggésben. Daphne futás közben bokorrá változik, Alkion madár lesz,

Felnőttképzés

a csecsemő Heraklész felkel a bölcsőből, és megfojtja a két hatalmas kígyót, a villámcsapás a fizikai törvényeknek megfelelően érkezik, azonban oka nem egy másik fizikai jelenség, hanem Zeusz akarata. Ezt mondja nekünk a mitológia. Így jön létre a realitás és a fantázia keresztesződése. A görögök, hogy kiutat keressenek szenvedésükből, megszabaduljanak az őket győtrő félelmektől, hősöket teremtettek. A hősök szépek, erősek, bölcsék és bátrak voltak, képesek különböző feladatok elvégzésére, hőstettek végrehajtására, melyek az emberi mértéket meghaladták. Jellemző példa Heraklész, aki szörnyetegekkel, óriásokkal, vademberekkel harcolt, és végül Hádész sötét erőt is legyőzte.

A mítosz hasonlatos a művészetekkel, képzőművészettel. Ahogy a képzőművész áthághatja az anatómia szabályait (pl. El Greco, Picasso stb.) az esztétikai tartalomhoz fordulván, hogy valami szépet, nemeset, magasztost fejezzen ki, úgy a mítosz is bírhat esztétikai jellemzőkkel, lehet szóbeli, vagy képzőművészeti alkotás. Jellemző példák a mindenki által ismert, és elismert homéroszi eposzok. Egy másik jól ismert alkotás, az Ószövegség, melynek első része verses, a második prózai formában íródott. A valláshoz hasonlóan a mítosz és a mitológia is arra tesz kísérletet, hogy kikutassa, megértse a Mindenséget, az ismeretlent. A fizikai jelenségeknek természetfeletti erőt ad, hozzá hasonló lényeket teremtve meg. Mitikus lények, szörnyek, vagy ember formájúak, istenek, félistenek, hősök léteznek egy változó, élő világban, helyen és időben, mely világban az eseményeknek megvan a saját rendje, melyet nevezhetünk mitikus folyamatnak, hogy megkülönböztessük a valóságos történelmi folyamatoktól. A görögök számtalan mítoszt alkottak, hogy dicsőítsék isteneiket, megénekeljék hőstetteiket.

Athéné. Athéné Zeusz és Métisz leánya. Métisz éppen megszülni készült lányát, mikor Zeusz a gyerekekkel

együtt lenyelte. Ezt Uránosz és Gaia tanácsára cselekedte, akik elmondták neki, hogyha Métisz világra hozza a lányt, utána fiút szül, aki magához ragadja a hatalmat. Amikor elérkezett a szülés órája, Zeusz parancsot adott Hephaisztosznak, hogy mérjen rá fejszecsapást. Ettől a csapástól ugrott ki apja fejéből Athéné, teljes fegyverzetben. Athéné születési helyének általában a Libiában található Tritoniad tó partját tartják. Athéné harci kiáltást hallatva szökkent elő, melytől visszhangzott ég és föld.

Harci istennő, felfegyverezve dárddal és pajzsral, fontos szerepe volt a Gigászokkal vívott harcban. Megölte Palléneusz és Enkeladoszt. Az elsőt megnyúzta, és bőréből pajzsot készített. Enkeladoszt Szicíliaig üldözte, majd megbénította, rádobván az egész szigetet. Az Iliászban mint a görögök oldalán harcoló isten jelenik meg (amikor Párisz az Ida hegyén megfosztotta a legszebbnek járó aranyalmától, a trójaiak ellenségévé tette). Szeretett hősei, akiknek a trójai háborúban kedvezett: Diomédész, Odüsszeusz, Achilleusz, Menelaosz stb. Szintén óvta harcaiban Heraklest, akit hőstetteiben eszközökkel segített. Athéné adta neki a rézkereplőket, melyekkel Heraklész felriasztotta a Szymphales mocsár ércslábú, ércsőrű madarait, amelyeket így nyilaival célba vehetett. Viszonzásul Heraklész Athénének adta a Heszperiszek almáit, melyeket Eurystheus ajándékozott neki. Heraklész Athéné oldalán harcolt a Gigászok elleni ütközetben.

Hasonló módon Athéné Odüsszeusznak is segített, hogy hazatérhessen Ithakába. Az Odüsszeiában jelenléte állandó, különféle alakokat felvéve segíti a hősöket. Álmokat is küld, pl. Nauszikának, melyek a lányt arra ösztönzik, hogy menjen a folyóhoz ruháit mosni, arra a helyre, ahol Odüsszeusznak meg kell közelítenie a Phaiákok földjét. Természetfeletti szépséggel

ajándékozta meg védencét, hogy a találkozás annyira meghassa a lányt, hogy hajót biztosítson Odüsszeusznak, mellyel hazatérhet. Máskor Zeuszt veszi rá, hogy segítsen Odüsszeusznak. Az ő közbenjárására ad parancsot Zeusz Kalypsónak, hogy engedje el a hőst, és juttasson neki eszközöket a tengerre szálláshoz. Ez a gondoskodás, melyben Odüsszeusz és Heraklész részt vesz, szimbolizálja azt a segítséget, melyet a szellem ad az erőnek, és a hősök személyes értékének. Athénét a görög világban, és különösen városában, Athénban, a logika istennőjének tartják. Ezzel a mű-

75
K É K

vészetekben és az irodalomban kis híján megelőzi a Müzsákat. Azonban szorosabb kapcsolata van a filozófiával, mint a költészettel és a zenével. Istennője azoknak a tevékenységeknek, melyek intelligenciát követelnek, védelmezője a szövönőknek, takácsoknak, himzőknek stb. Találékony-sága, harcos szelleme vezették a harci szekér feltalálásához. Ő felügyelte az Argó építését, mely az addig épített legnagyobb hajó volt. Találékony-sága békés cselekedetekben is megnyilvánult, Attikában egyebek közt ismerték mint az olívaolaj előállításának tudóját, és mint aki meghonosította az olajfát. Az olajfa, mint mondják, az ő ajándéka, mellyel megnyerte az Athén feletti uralmat. Posszeidón megkérdőjelezte uralmát, és próbálta a legszebb ajándékot adni Attikának, mellyel érvényesíthetné követelését. Posszeidón, háromágú szigonyának egyetlen csapásával, sósvízű tavat fakasztott az athéni Akropoliszon. Athéné ugyan-

arra a helyre olajfát ültetett. A döntőbírónak felkért tizenkét isten az olajfát hasznosabbnak ítélte, és az Attika feletti hatalmat Athénének ítélte. Athéné gyakran mint városvédő isten jelenik meg. Athénen kívül, melynek nevét adta, voltak templomai Spárta, Megara, Argosz, stb. akropoliszain is.

Trójában különös tiszteletnek örvendett, falai közt egy ősi Palladiont őriztek. Úgy hitték, hogy ez a szobor a város fennmaradásának garanciája. Senki nem vehette be Tróját, míg a Palladion védte. Ezért Diomédész és Odüsszeusz az éj leple alatt lopóztak Trójába, és ellopták a szobrot, meg-

Athén királyának lányaira bízta a kocsarat.

Athéné szimbólumai: a dárda, a sisak és a pajzs (aigisz). Pajzsa közös apjával, Zeusszal. A pajzsra felerősítette a Gorgófőt, melyet Perszeusztól kapott, és amely kővé változtatja azt, aki csak rápillant. Kedves állata a bagoly, növénye az olajfa. Magas, nyugodt, inkább méltóságteljes, mint szép, gyakran mint kék szemű védelmező (Palladion) jelenik meg.

Az allegóriára kiemelkedő példát nyújtanak Aiszóposz meséi. Például, Sztiszihiórosz elbeszélése Faláriról, vagy a demagógról szóló. Sztiszihiórosz amikor az Imereoszok Falárit diktátornak választották, és arról volt szó, sok egyéb mellett, hogy testőrséget adnak mellé, a következőket mondta el: „Egy ló egyedül birtokolt egy rétet, de érkezett egy szarvas, mely tönkretette a fűvet. A ló meg akarta büntetni a szarvast, így megkért egy embert, segítsen neki ebben. Az ember azt mondta, segít, ha a ló hagyja, hogy kantárt tegyen rá és viszi a dárdáját. Amikor a ló ezt elfogadta és az ember felült a hátára, az ember ahelyett, hogy a szarvast büntette volna meg, a szolgájává tette a lovat. Így ti is – mondta nekik –, vigyázzatok, hogy amikor ellenségeiteket akarjátok büntetni, ne hogy azt tegyétek, mint a ló, mert most kantárt vetetek magatokra, hiszen diktátort választottatok, ha azonban testőrséget adtok mellé és hagyjátok, hogy rátok települjön, Falári szolgálai lesztek.”

Aiszóposz, mikor Számoszon egy demagógot védett, akit halálra ítélték, ezt a történetet mondta el: „Egy róka lement a folyóhoz, melynek sebes folyása magával ragadta, és mivel nem tudott kijönni, hosszú ideig szenvedett, mialatt rengeteg kullancs ragadt a bundájába. Egy sün épp arra járt, ahogy meglátta, megsajnálta és megkérdezte tőle, akarja-e, hogy megszabadítsa a kullancsoktól, a róka azt fe-

lelte, nem. Amikor a sün megkérdezte, miért, így válaszolt: ezek jóllakottak most a véremmel, de ha letéped őket, újak, éhesek érkeznek és megisszák a maradék vérem. Ezért mondom nektek is, számoszi férfiak, ez az ember nem árt már nektek (hiszen már gazdag), ha azonban megölitek, jönnek szegények, akik meglopják és elhasználják a köz vagyonát.”

A mítoszok összekapcsolódnak más narratív műfajokkal. Ez az osztályozás azonban nem tökéletes, mert sok esetben egy konkrét történet több műfajba is besorolható.

1. Mítoszok és „mítoszok”. Elképzelt, vagy valóságos történetek. Ellenétben állnak a valódi mítoszokkal, ahol a történések nem úgy jelennek meg mint elképzelt, vagy valótlan események. Ebben az esetben a mítosz egy allegorikus történet, melyben az állatok beszélnek, és úgy viselkednek, mint az emberek. Mindig tanítással érnek véget, mely jellemző ismérvek, hiszen ezek didaktikus történetek az emberi társadalom viselkedéséről. Az elképzelt és jellemformáló történetek klasszikus példái Aiszóposz történetei. A valódi mítoszokból ez a didaktikus jellemző hiányzik. Egy másik különbség, melyben eltérnek a tipikus mítoszoktól, az idő és a hely meghatározhatatlansága (pl. egy róka és egy lúd találkoztak egy tónál). Ezzel ellentétben a valódi mítosz azonosíthatja az istent vagy hőst, tartalmazhat földrajzi, vagy genealógiai információkat (pl. Oidipusz, Laiosznak, Théba királyának volt a fia).

2. Mítoszok és tündérmesék. Tündérmesék azok a történetek, melyeket elsősorban gyerekeknek szánnak, valamint a főszereplő a fiatal korosztályhoz tartozik (Babszem Jankó, Hamupipőke, Hófehérke). Elsődleges céljuk a szórakoztatás. A tipikus tündérmese így kezdődik: „Hol volt, hol nem volt, élt egyszer egy gyönyörű herceg...” Ellentétben, a valódi mítosz, ha egy hercegről van szó, megnevezné és meghatározná származását, mert ezek

76

KÉK

fosztván ezzel a várost védelmezőjétől. Ugyanezt a Palladiont később Rómában, a Vesta-szüzek templomában őrizték, ahol hasonló feladatot töltött be.

Athéné szüz istennő. Mindazonáltal lett egy fia, a következő módon: egyszer meglátogatta Hephaistoszt annak műhelyében, hogy fegyvereket kérjen tőle. Az isten, akit Aphrodité éppen elhagyott, amint meglátta Athénét, azonnal beleszeretett. Próbálta megölelni, de Athéné menekült előle. Hephaistosz, bár sánta volt, végül mégis utolérte, és a karjaiba vette Athénét, aki ellenállt. A vágytól Hephaistosz összerondította az istennő lábát. Athéné undorodva törölte le lábát egy szőttessel, majd a förtelmes rongyot a földre dobta. Így a földből, mely ezen a módon lett megtermékenyítve, született Eretheusz, akit az istennő fiának tekintett. A többi isten elől elrejtve nevelte, és szerette volna, hogy halhatatlan legyen. Egy kosárba zárta, melyet egy kigyó őrzött, majd

Felnőttképzés

a részletek valószínűleg fontos jelentéssel bírnának a társadalmi csoportról, melyről a mítosz szól (pl. a különböző családok közti kapcsolatokról).

3. Mítoszok és népmesék. A mítoszok és a népmesék közti kapcsolatokról a kutatók közt többféle elképzelés létezik. Vannak, akik a mítoszokat egyfajta népmeséknek tartják, olyan jellemzővel, mely olyan szent eseményekkel foglalkozik, melyek a „kezdetekben” történtek. Mások szerint a népmese egyszerűen a mítosz alosztálya. Itt a mítosz olyan történeteket jelöl, melyeknek más céljuk is van, mint az egyszerű elbeszélés, míg népmesék alatt olyan történeteket értünk, melyek egyszerű, társadalmi helyzetekből merítenek, és a félelmeket, vágyakat aknázzák ki. Jellemző példa az egyszerű emberek találkozása varázslókkal, óriásokkal, harcok a házastárs megszerzéséért, próbálkozások a gonosz mostoha, vagy feltékeny testvér legyőzésére.

4. Mítoszok és a saga. A saga kifejezés a középkori, izlandi elbeszélések egyik csoportjára utal. Azonban gyakran tévesen használják ezt az elnevezést, történelmi események bármilyen terjedelmes elbeszélését, a mítoszok időtlen vonalát (mely egy félisteni világban kezdődik), éppúgy jelölve vele, mint magát a sagát (realisztikusabb és gyakran egy konkrét történelmi helyzetben van ábrázolva). Sagának nevezhetjük az elbeszélő eposzt.

5. Mítoszok és eposzok. Eposzokat az egész világon találunk. Az eposz hasonlít a sagára, de attól eltérően mindig verses formájú. Az eposz nem bír mitológikus jellemzőkkel, de magába olvaszt mitikus eseményeket, szereplőket, valamint feltételezi a mítoszok valóságosságát, a hallgató részéről pedig e valóság ismeretét.

6. Mítoszok és legendák. A legenda kifejezés alatt hagyományos történet értendő, melynek szereplője konkrét személy, ill. konkrét helymeghatározás szerepel benne, továbbá történelmi alappal bír. Tartalmukat illetően hasonlóságot mutatnak a mesékkel. Történelmi

alapjuk megköveteli, hogy különbséget tegyünk a mítosz (mely természetfeletti, isteni jelenségekkel foglalkozik), és a legenda (mely történelmi eseményeket szerepeltet) közt.

7. Mítoszok és példabeszédek. A példabeszéd elnevezés rendszerint olyan elbeszélésekre utal, melyek konkrét célja egy dogma, vagy egy viselkedésminta magyarázata. A példabeszédek sokkal inkább bírnak közvetítő funkcióval, mint a mítosz. Tisztázhatnak valamit egy személy, vagy egy csoport számára, de nem vállalják a mítosz leleplező szerepét.

8. Mítoszok és magyarázó történetek. A magyarázó történet az isteni, vagy emberi világban létező szokás, társadalmi kérdés, vagy természeti jellemző eredetét mondja el (pl. egy konkrét hegy, vagy szikla eredete). A magyarázó történet a miéltre adja meg a választ, míg a tipikus mítosz arra felel, honnan, valamint bizonyítja valamely dolog alapját, vagy egy szokás hitelességét. A magyarázó történet rendszerint a szórakozást szolgálja és a magyarázandó témához, gyakran hozzáadódik egy mitikus elbeszélés mint kiegészítő gondolat. Következőképp az indoklás nem a mítosz megkülönböztető jegye.

Loukátosz használja a közmondás-mítosz, vagy mítoszközmondás kifejezést. Egy olyan új kifejezésről van szó, mely egy közmondást tartalmazó mikroszöveget jelöl, mely kompozíciójában egy mítoszt ábrázol, vagy feltételez, megfogalmazása pedig népi elbeszélést idéz. Más szóval allegorikus közmondás. A mítosz osztályozása: a – elbeszélő, b – körülíró, c – párbeszéd, d – frasztikus és e – közmondásos.

Elbeszélő

Fő jellemzője, az esemény történelmi ideje, és az epizoditás. A történetet mint az életből vett példát jeleníti

meg, melyet beillesztünk a mindennapos tapasztalatok közé. Előzményei hagyományos mítoszok (pl.: Aiszóposz), továbbá áttemel néhány hevenyészett elemet az újabb mítoszokból, melyek teljesebbé tehetik. Párbeszéd, vagy verses, olykor rimes.

Pl. *Meghallván, hogy disznót vágtak, Rögvest rohantak, ragadva nyársat.*

Falusi életből merített kép, mely rámutat a jó alkalom azonnali kihasználására, a türelmetlen várakozásra, vagy a legcsekélyebb lehetőség kiaknázására irányuló emberi mohóságra.

77
K É K

Körülíró

Ezt a műfajt a jelen idő, és a tartalom körülírása jellemzi.

A körülíró közmondásmitoszok sokszor mintegy a mítoszok kivonatai, tanulságai.

Ha idejét a történelmi időbe helyezzük, elbeszéléssé alakul.

Gyakran bölcs mondások, melyek egybecsengenek Aiszóposz történelmeivel.

Pl. *Máshol a kotkodácsolás
És máshol ülnek a tyúkok.*

Gyakran a görög paraszti életből vett képek, helyenkénti változatokkal. Máshonnan várunk egy eseményt, és az máshonnan érkezik, vagy más a gyanúsított, és más a bűnös.

Párbeszéd

Az egyszerű, vagy összetett párbeszéd alkotja a közmondásmitosz belső cselekményét.

A kérdésekből és válaszokból ismerjük meg a beszélő személyeket, szavai allegorikus mondanivalóját.

– *Testvér, mitől izzadtál meg?*
– *Egy bolonddal beszéltem.*

Ahhoz, hogy megértesd magad egy bolonddal, vagy meggyózd őt, sok munkára van szükséged. Másképp hiába fáradsz.

Frasztikus

Lehetnek közmondások, vagy töredékes szólások, különféle mozzanatok, melyek közmondássá váltak. Nincs állandó idejük, megfogalmazásuk.

78

K É K

Pl. Dolgozz kapácskám, fizetésed szerint.

Feltételezhetően egy szólómunkás monologizál, mivel szegényesen fizetik meg. Kis fizetség, kis munka, és fordítva.

Vellerizmus. Különleges kategóriája a frasztikus közmondásmitoszoknak, melyeknél a frázis egybeolvad a személlyel, aki mondta.

Pl. *Kilencvenkilenc, és még egy, az száz, mondta Mária Magdaléna, aki nem birt ellenállni a kísértésnek.*

Magdaléna, mielőtt szent lett, bűnös viszonyban élt együtt sok férfival. Miközben aszkézist gyakorolt, újra gyötörni kezdték a kísértések. Emlékezett 99 bűnére, hozzátett még egyet, hogy 100 legyen, és, hogy megnyugodjon.

Közmondásos

Rövid terjedelmű, közmondásszerű mitoszok, önmagán túlmutató rövid célzással. Két ember, vagy egy csoport

Felnőttképzés

beszélgetése közben hangzik el egy mítoszi, találó megjegyzés, mellyel párhuzamot vonnak. Nem alkot önálló műfajt, hiszen beilleszthető az előző kategóriákba. Megkülönböztető jegye a formája.

Pl. *Megjártuk, mint a szegény ember: Karácsony-Húsvét, hús, elegünk lett belőle.*

Régen a falvakban az emberek kevés húst ettek. Olykor-olykor, ünnepeken vágtak állatokat a gazdagabbak. A szegények Karácsonykor és Húsvétkor ettek a saját, vagy a más vágásából húst. Ezért azok az alkalmak, amikor bőségesen ettek, megmaradtak. Erre utal a szólás keserű iróniája. Lásuk bőségesnek egy pillanatra azt, amitől sokáig meg voltunk fosztva.

Vallás (Religion)

Tágabb értelemben a „vallás” szó, orientálódási rendszert, a hit, az odaadás tárgyát jelöli minden ember számára, aki egy vallásos közösségben, vagy civilizációban él. E. Durkheim, aki a vallásszociológia jeles képviselője, a vallásos élet alapjairól szólva, hangsúlyozza a vallás, a vallásos érzélem kollektív jellegét, mely minden társadalomban közösségi gyakorlatban nyilvánul meg. Egy társadalom, vagy társadalmi csoport számára, ami a két világ, a szent és a profán közti kapcsolatot illeti, a hiedelmek közös összessége egyesítő erőként működik.

A vallás lényege megfogalmazható mint erős, szükségszerű társadalmi kötelek, szemben a konkrét gyakorlatokkal, gyakran összekötő kapocs az emberek és az istenek között. Lényegében a vallás az emberi tapasztalat végtelenségét és egyszersmind feltáratlanságát jelöli és birtokolja.

E. Durkheim szerint a vallás a „társadalmi öntudat” legegységesebb megnyilvánulása, az érzések összessége, mely minden társadalomban, kö-

zösségi formában jelentkezik, sokszor elválaszthatatlanul az élettől, pontosan azért, mert az emberek semmit sem csodálnak jobban magánál a társadalomnál, gondolják bár magukat nála magasabbrendűnek, alacsonyabbrendűnek, vagy kívülállóknak.

A szociológiai tapasztalatok szerint egy vallás ideáit, megnyilvánulásait, a szociokulturális környezet, melyben létrejött, nagyban befolyásolja. Az ősi társadalmi intézmények: születés, halál, házasság, család, képzőművészetek, zene stb. mind vallásos környezetben fejlődtek ki. A vallás ereje segített megfékezni az önkényeskedést, azonban az elnyomás és az ellenállás eszköze is volt.

Fontos, ám felemás értékű kulturális hatást gyakorolt. A gondolat, hogy az ember egy általa ellenőrizhetetlen hatalomtól függ, sokakat meghiéltetett, művészeti alkotások létrehozására ösztönzött. Egy másik világban való hit, egyrészt az emberi élet felértékeléséhez, másrészt ahhoz az elképzeléshez vezetett, hogy az élet csak megpróbáltatás.

A német szociológus, Max Weber állítása szerint, a modern kapitalizmus bölcsője a protestantizmus volt, míg más vélemények szerint a római katolicizmus a szocializmus teóriáival mutat hasonlóságot. Az új irányzatokkal szemben úgy tűnik, a vallás konzervatív álláspontot képvisel. Ezért olykor ellenáll, olykor segíti a társadalmi, kulturális fejlődést. Az emberi faj történetében a vallás komoly szerepet játszott, ezért a modern korban egyre nagyobb érdeklődést mutatnak iránta a kutatók.

A vallás kutatása a 19. században kezdődött azzal a gondolattal, hogy a kérdést filozófiai, tudományos, pszichológiai, antropológiai, szociológiai, és más tudományok felől kell megközelíteni.

Azonban ebben az interdiszciplináris megközelítésben nem született egyetértés a kutatók között, így a vallás témakörében szinte minden területen maradtak vitatott elemek.

Mágia (Magic or Eitchcraft)

A mágia a jelenségek sokféle rétegét foglalja magában, a vallási rendszerek kiindulópontjaként szolgáló bonyolult rituális hiedelmeket éppúgy, mint a szórakoztatásra szánt bűvészműtárványokat, ügyes trükköket.

Az elsőként említett jelentés a társadalmi és kulturális jelenségekre vonatkozik, melyek változó mélységű jelentőséggel minden területen, minden korszakban megtalálhatóak.

Egy karizmatikus személy, vagy csoport természetfeletti és esetlegesen sötét tevékenysége a mágia, mellyel bizonyíthatatlan ellenőrzést gyakorol a természeti, valamint a társadalmi erőkre. J. G. Frazer, a már a középkortól elterjedt rendszerezés szerint elkülönítette a mágiát a tudománytól és a vallástól, úgy jellemezvén azt mint „hamis mesterséget”, „korcs tudományt”. J. G. Frazer elutasító álláspontjával szemben, B. Malinowski és S. Freud, valamint a pszichoanalízis követői, hittek a mágia eredményességében, amennyiben pszichológiai katarzist idéz elő.

B. Malinowski szerint a mágia ott tűnik fel, ahol az embernek meg kell valósítania valamit, ami látszólag túlszámolja a természeti erőket.

J. G. Frazer és S. Freud nézetei között helyezkedik el M. Mauss álláspontja, aki hangsúlyozta, hogy a miszticizmus, a mód és a különleges rituális pillanat – tehát maga a mágiikus tevékenység – az, melyek a mágia eredményességét adják, és nem plasztikus ereje.

A mágia az írással nem rendelkező társadalmakban

A mágia természetéről, liturgiáiról való tudásunk bővüléséhez nagymértékben hozzájárultak az írással nem rendelkező népek antropológiai kutatásai, ahogyan Evans-Prichard kutatásai is, melyet az *azandék* körében végzett.

1831–1832-ben A. C. Camitto, egy fiatal portugál tiszt, egy afrikai hadjárat során figyelemreméltóan pontos és teljes megfigyeléseket végzett a Zambézi és a Luangwa folyók közti fennsíkban élő Maravi és Chiua nép mágiáiról. Camitto leírja a gyanúsítottakkal végzett mágiákat, a mérgepróbát – amelyben az ártatlan kihányja a mérget, a bűnös nem, így nyervén megtisztulást, vagy halált – és a tűzpróbát.

Sir Baldwin Spencer és F. J. Gillen a 20. század elején megjelent, Közép-Ausztrália népeiről szóló terjedelmes munkáikban gyakran tesznek említést az Avorijin hitre, a varázslók erejére, akik hitük szerint egy bűvös csonttal, vagy fadarabbal képesek a távolból megölni ellenségüket.

Reo Fortune 1932-ben megjelent kutatása Teuara szigetén, közel a csendes-óceáni Ndombuhoz, bemutatott egy kis, ellenségeskedéstől, bizonytalanságtól megosztott közösséget, melyben a férfiak és nők varázslatai által a csapások és szerencsétlenségek állandóak voltak. A bonyolult társadalmi kapcsolatok tisztázása végett, melyeket végső soron a szerencsétlenségek, a csalódottság okának, kiváltójának találtak, a lakosok a jóslás különféle formáihoz fordultak, úgymint vízből, kristályból való jóslás stb. Clyde Kluckhohn 1946-ban publikált munkája a *nawahók*ról tartalmaz egy szisztematikus vizsgálatot azon jelenségekről, melyekről a *nawahók* úgy hiszik, hogy valamilyen módon közük van a mágiához, hiszen vélekedésük szerint a mágia eszközei azok, melyek alkalmazásra kerülnek akkor, mikor lokalizálni, vagy elkerülni igyekeznek valamit. Kluckhohn magyarázatában azt állítja, hogy a *nawahók* számára a mágia egyfajta biztonsági szelep, melyen keresztül levezetik azokat a feszültségeket, melyek egy szűk csoportban, egymáshoz közel élő rokonok – akiknek a túléléshez szükségük van az

együttműködésre – körében jelentkeznek. A mágiában való hitet a társadalmi ellenőrzés fontos eszközének tartottam, mellyel megelőzhető a gazdasági és társadalmi normáktól való nagyobb mértékű elhajlás. J. D. és E. J. Krige a Dél-Afrikában élő *lovediu* közösség tagjai közt végzett kutatások során, Kluckhohnhoz hasonlóan pszichológiai megközelítést alkalmazott. Következtetései: 1. „a mágia és a bűbájosság egyfajta sikerpótlék azok számára, akiknek agresszivitásuk, vagy kedvezőtlen körülményeik miatt lehetetlen, vagy különösen nehéz az alkalmazkodás” (a *lovediu* társadalom esz-

79
K É K

ményének tartott együttműködési, kölcsönösségi mintához), és 2. „a mágia nem a tiszta feszültségek, legyenek bár nyilvánosak, vagy leplezettek, visszatükröződése, hanem a kulturális mechanizmusok keretei közt létezők, melyek célja, hogy elkerüljék a kapcsolatot a mágiával”.

A mágia és a bűbájosság azon eszközeinek tanulmányozása Afrikában, melyek rávilágítanak a mikrokulturális folyamatokra, hozzájárultak egy-egy tudományos terület, továbbá számos antropológiai leírás létrejöttéhez. Monica Wilson és S. F. Nadel összehasonlító vizsgálatokat végeztek a mágiikus hiedelmekkel kapcsolatban, melyek során bebizonyosodott, hogy ezek, a vizsgált társadalmakban, összefüggésben vannak a társadalmi struktúrákkal. Clyde Mitchell a *yaok*, és Victor Turner a *ndembuk* közt végzett kutatásai 1956, ill. 1957-ben, bebizonyították, hogy a mágia kategóriái a társadalmi kapcsolatok fejlődésében

fellépő időszakos kríziseket emelik ki, melyek átszövik egy falu társadalmának rendszerét. Más szerzők említést tesznek a hiedelemben bekövetkezett változásokról, melyek előrevetítik a városiasodást, és az ezzel együtt járó fejlődéseket. Például Clyde Mitchell és Marc Swartz az afrikai városokban megfigyelték, hogy az a tendencia, mely a csapásokat a mágiával magyarázza, csökkenőben van.

Ezt a jelenséget annak tulajdonítják, hogy a modern városokban, ahol az olyan idegenek, akik nem kötődnek szorosan érzelmileg egymáshoz, számszerű fölényben vannak, ha a

szorosan egymáshoz kapcsolódó tagok szembekerülnek egymással, az olyan feszültségek esetében, melyek természetüknél fogva nyíltan, és nem természetfeletten fejeződnek ki, könnyebb fellazítani ezt a kapcsolatot ebben a városi környezetben, mint a falusi közösség mikroklímájában. Ezek a fejlődések, melyek a 20. század folyamán az afrikai városokban megfigyelhetőek voltak, párhuzamot mutatnak azokkal, melyek segítségével a nyugati világ végül szakított a mágiába vetett általános hittel.

A mágiáról alkotott fő elméletek

A mágia bibliográfiája terjedelmes. Az első kutatók zsidó és keresztény tudósok voltak, akik a mágia és a keresztény hit közti kapcsolatot vizsgálták, akár úgy tekintve mint bálványimádást, akár mint eretnekséget. A 19. század második felétől az antro-

Felnőttképzés

pológusok is elkezdtek érdeklődni a téma iránt, azzal a céllal, hogy elemezzék a mágiát, olyan eseteket vizsgálva, melyek minden nép körében tapasztalhatóak, továbbá vizsgálták a mágia szerepét a vallások fejlődésében, az ókortól napjainkig.

Antropológiai elméletek

A téma antropológiai kutatásának első jelentős személyisége E. B. Tylor, aki *Primitív kultúra* (Primitive Culture, 1871) című könyvében a mágiát „áltudománynak” nevezte, melynek segítségével a „vad” elvár egy közvetlen oksági kapcsolatot a mágikus cselekvés és az óhajtott cél között. Noha a mágiát Tylor „az emberiség egyik legártalmasabb hibája”-ként jellemezte, nem mint babonát, vagy eretnekséget vizsgálta, hanem a „mágia szimbolikus törvényére”, egy logikus gondolkodásrendszerre alapozott jelenséggént, mely egy elég logikus analógiás folyamat eredményeképp jött létre. Foglalkoztatta továbbá az a kérdés, hogy aki hisz a mágiában, miért nem tudatosítja magában annak sikertelenségét. Megállapította, hogy a mágia és a vallás a gondolkodásrendszer részeit alkotják. Az egyik nem a másik alternatívája, hanem egymás kiegészítői, tehát nem az emberi fejlődés különböző stádiumai – jóllehet úgy gondolta, hogy a mágikus és animisztikus hitek csökkentek a történelem későbbi szakaszaiban.

James Frazer, az *Aranyágban* (The Golden Bough 1900 és későbbi kiadások), felhasználva Tylor nézeteit a mágikus gondolkodásról, megvizsgálta a mágia és az egyház, valamint a tudomány kapcsolatát, majd rendszerezte eredményeit egy nagyszabású fejlődési rajzban. Kutatta a gondolkodás kezdeteit, melyek a mágikus és fizikai jelenségek téves ok-okozati összefüggései mögött találhatóak.

Tanulmányozta „a hasonló hasonlót hoz létre” elvét, ill. „egy eredmény hasonlít arra, ami kiváltotta” (hasonlóság törvénye), továbbá „azok a dolgok, melyek egykor kapcsolatban voltak egymással, később a távolból is képesek hatni egymásra” (kapcsolat törvénye). Azt a mágiát, melynek alapja az első törvény, analógiás, vagy utánzó mágiának, amelyik a második törvényre alapozódott, érintési mágiának nevezte el. A tabu jelentését kiegészítette, negatív mágiaként határozva meg, mely hasonló elvek kombinációjaként működik. Elfogadta a kapcsolatot, melyet Tylor írt le a mágia és a tudományos gondolkodás között, vagyis, hogy mindkettő alapja az a meggyőződés, hogy egy speciális cselekvés, szükségszerűen, konkrét eredménybe torkollik, és e szerint a mágia a „természeti törvény alakító rendszere”.

Frazer úgy vélte, hogy a mágia és a vallás az emberi gondolkodás különböző állomásai. A mágia, mivel logikailag egyszerűbbnek tűnik, előbb létezett. Egyes személyeknek az ősi időkben érzékelní kellett a mágia eredményességét, ill. az ember tehetlenségét abban, hogy ellenőrizze a természetet, ezért fontosnak tartották a mindenható szellemi lények létezését, akik megkövetelik a könyörgést azért, hogy a természetet az emberi kívánságoknak megfelelően irányítsák. Így jött létre a vallás. Ennek az ábrának az utolsó szakasza az, mikor az emberek elkezdik a tapasztalható természeti törvényeket felismerni, mely tudás segítette elsőként az alkimia, majd a tudományok megszületését. A fejlődés ezen utolsó szakaszában a vallás a mágiát babonának tartja.

Ezek a szerzők tanítványaikkal egyetértésben, úgymint R. R. Marett (1866–1943), a mágiát alapjában személyes és belső ügynek tartották, mely az ember világról alkotott elképzeléseinek kifejezője. Más szerzők kibővítették a kérdést, a mágia társadalmi működését helyezve a közép-

pontba. Ezek közé a szerzők közé tartoznak a francia szociológusok, köztük Marcel Mauss (1872–1950) és Emile Durkheim, aki *The Elementary Forms of Religious Life* (1915, angol fordítás) című könyvében leírja, hogy a mágikus szertartások tartalmazzák a mágus által, a mágikus eszközök kezelését meghatározott személyek képviselőiben, így nagyrészt hiányzik a tisztán vallásos ritusok, és részben a szentségek, társadalmi, kohéziós jelentése. Durkheim nézeteit osztotta Radcliffe-Brown (*The Andaman Islanders*, 1922), és kisebb mértékben, Bronislaw Malinowski (*Argonauts of the Western Pacific*, 1922 és más munkák, melyek összefoglalóan megjelentek: *Magic Science and Religion*, 1925), akire inkább Frazer és a pszichoanalisták hatottak. Radcliffe-Brown fentebb már idézett nézete szerint, a mágia társadalmi szerepe az, hogy kifejezze az ohajtott, vagy védelem alatt álló esemény társadalmi jelentését. Malinowski a mágiát a vallással szembenállónak érezte, mely lényegében és közvetlenül az ember pszichológiai szükségleteivel foglalkozik. Az ember társadalmi tudása és képességei meghosszabbításaként működött, azért, hogy a bizonytalan körülményekben bizalma legyen „a rituális optimizmus” révén, hogy kifejezhesse a vágyakat, melyek egyébként megvalósíthatatlanok lennének, egy kicsi, technikailag korlátozott közösség számára, valamint fordított mágiaként magyarázatot ad a szerencsétlenségekre. Mások, különösen R. R. Marett Angliában és Robert Lowie az Egyesült Államokban, elhatárolódtak Tylor és Frazer álláspontjától, hangsúlyozva, hogy a megkülönböztetés mágia és vallás közt nagyrészt alaptalan és etnocentrikus megkülönböztetés „természeti” és „természetfeletti” közt, melyet a legtöbb egyház nem követ.

Az utóbbi években sok kutatás született a mágia rendszereinek működéséről, különösen Afrika és Óceánia

esetében. Jellemzően Malinowski és Radcliffe-Brown nézeteit követték, ill. E. E. Evans-Pritchard (1902–1973) ehhez kapcsolódó, *Witchcraft, Oracles and Magic Among the Azande* (1937) művében leírt gondolatok mentén haladtak. Evans-Pritchard vázlatosan bebizonyítja, hogy a mágia, a vallás, a szellemi kultúra alkotó eleme, mely azért jött létre, hogy magyarázza azokat az eseményeket, melyek megértése, a fölöttük való ellenőrzés, meghaladja az általa vizsgált dél-szudáni nép technikai tudását.

Pszichológiai elméletek

A mágia e különféle antropológiai megközelítéseinek megvolt az az érdemük, hogy a mágiát legtöbbször inkább társadalmi, és nem a személyes pszichológia témakörébe tartozó kérdéskörnek tekintették. Mindazonáltal Tylor és Frazer nézetei végeredményben pszichológiai természetűek, amennyiben a személyes gondolkodásmód észleléseire alapozódnak. Munkásságuk jelentős mértékben épült Herbert Spencer és Wilhelm Wundt pszichológiai érdeklődéssel átitatott műveire. A mágia és a vallás pszichológiai eredetű megközelítését antropológusok is követték, Lowie, Paul Radin, Alexander Goldenwieser, akik a hit személyes pszichológiájának kérdését vizsgálták. Malinowski művében nagy részt szentelt a pszichológiai okok jelenlétének a mágiában való hit esetében. Sigmund Freud, *Totem és tabu* (*Totem and Tabu*, 1913) című írásával, egy időre jelentős hatást gyakorolt, azt állítván, hogy a mágia az első fázis a vallásos gondolkodás fejlődésében (hasonlóan Frazer nézetéhez), alapfolyamataiban hasonlatos a gyerekek és a neurotikusok gondolkodásához. Ez a szemlélet a „gondolat mindenhatóságának” teóriájaként jött

létre, mely szerint a vadak, a gyerekek és a neurotikusok mind bizonyítékai annak, hogy a kívánság, vagy a célkitűzés automatikusan a kívánt cél megvalósításához vezet. Ez a nézet idővel érvényét veszítette, és eltűnt, nem is annyira a mágikus ritus kifejező természetéről szóló felreértés miatt, mint inkább annak a mozzanatnak általános elfogadása miatt, hogy a hasonlóság feltételezése az ősi, a gyermeki és a neurotikusok gondolkodásmódja közt téves, hiszen jórészt az ősi szellemi kultúrák tiszta természetének feltételezéséből eredt, mely álláspont

81
K É K

tot a mai antropológiai kutatások, fel fogások túlhaladtak.

A mágia kötődik, de el is tér a bűbajosságtól (fekete mágia), mely a mágia egy ága, fohász a láthatatlan világ gonosz és alsóbb lényeihez, a vágyott javak elérésének érdekében, vagy óvintézkedésként valamely rossz ellen. A bűbajosság, vagy fekete mágia, a rossz felé, míg a mágia fehér, a jó felé fordul.

Továbbá a mágia (fekete és fehér) megkülönböztető jegye a miszticizmus (mysticism), mely jellemzően vallásos, filozófiai tanítás, mely szerint a tudás és az erkölcs tökéletessége képes létrehozni egyfajta eksztázist, mely egyesíti az embert és az Istent. A miszticizmus a lélek azon részének vágyait elégíti ki, mely vonzódik az átláthatatlanhoz, a sötéthez, a misztikushoz. Nyolcadik értekezésében K. Marx Feuerbachról, ezt írja: „A társadalmi élet lényegében gyakorlat. Minden titoknak, mely a miszticiz-

mus felé húz, az emberi tettben és ennek a tettnek a megértésében rejlik logikus megoldása.” A miszticizmus szemben áll a racionalizmussal, a logikával, az intellektualizmussal és általában a tudománnyal.

Maszk

A maszk (angol mask, francia masque) kifejezésnek többféle értelme van. Így lehet: Hamis arc, rajzolt, kartonból, szövetből, vagy más anyagból, mely teljesen, vagy részben elfedi az arcot, hogy leplezze, vagy megváltoztassa viselője azonosságát. Ilyenek

82
K É K

például a karneválok maszkjai. A színházban, ill. a táncos előadásokon a maszk azt a célt szolgálja, hogy a színészek, vagy táncosok, részben, vagy egészen elfedjék arcukat az előadás típusának megfelelően.

Fiziognómiailag a maszk az arc egy kifejezését jelöli, mely lehet természetes, vagy természetellenes, ahogy az történik néhány patológiás esetben. Ide tartozik a lelki maszk is, tehát az a maszk, melynek célja a lelki állapot leplezése.

Más eset az az arckifejezés, melyet egy haldokló arca ölt fel. Erre a görögben a *proswpeio* (álarc, maszk) kifejezés használatos.

A kozmetikában a maszk egy terméket jelent, mely az élesztő egy formájából, krémből, zseléből, vagy vízből áll, a bőr tisztítására és a keringés elősegítésére alkalmazzák időlegesen.

A képzőművészetekben a maszk külső, rendszerint elülső része az emberi, vagy állati fej faragott ábrázolásának.

A mindennapi használatban a maszk egy olyan tárgyat jelöl, mely részben, vagy egészben elfedi az arcot, hogy megvédje azt. Idetartoznak a különféle atlétikai maszkok, a méhészek maszkja, a bűvármaszk stb. A görög nyelvben, ezzel a jelentéssel általában a *prosopida* kifejezés használatos. Az elnevezésnek sokkal szélesebb használhatósági köre is van: a katonai terminológiában, pl. fedezéket jelöl (*prokalumma*), melyet az erődítések elé építenek (hivatalos görög neve *ereisma*).

A szociálanropológiában és az archeológiában a maszk az emberi, vagy állati test, ill. a test egy részének, különösen az arcnak, tipizált formáját jelenti, mely rituális tartalommal bír, és meghatározott helyzetekben használatos. A görög archeológiai terminus a *proswpeio*, vagy *prosopida* elnevezést használja.

A maszk a szociálanropológiában és az archeológiában

A maszk egyszerűen úgy határozható meg mint az álarc egy formája. Olyan tárgy, melyet az arcon, vagy az arc előtt hordanak azzal a céllal, hogy elfedje viselője személyazonosságát, és saját jellemzőjével egy másik létezőt jelenítsen meg.

A személyiség, vagy a szándék leplezése, ill. felfedése minden maszk közös jellemzője. Mint kulturális tárgyak, az egész világon, minden korszakban, a kőkorszaktól kezdődően jelen vannak, hatalmas változatoságot mutatva mind megjelenésükben, mind használatukban, mind jelentésükben.

Léteztek társadalmak, melyek létrejöttek, majd eltűntek anélkül, hogy a tutajt, vagy a kereket ismerték volna. Mindazonáltal úgy tűnik, mind ismerték ezeket a misztikus tárgyakat, melyek összességükben az emberi fantázia, nosztalgia, vágyakozás hihetetlen múzeumát alkotják. A látszólag ha-

szontalan maszk következképp közszükségleti cikk.

A maszk geográfiája. Az afrikai maszk

A fekete Afrikában található maszkok változatossága, sejtelmes szépsége egyedülálló. Kurumba színekben gazdag antilopjai, az elefántcsontparti bíró-maszkok, Kamerun fémmaszkjai, női-paraszti, nyúl, kutya, hulló maszkok, mind az ősi erőket, a rosszat, az ösztönt, vagy az istenit ábrázolják, jelenítik meg azért, hogy oldják a hétköznapokat.

Az afrikai művészet szinte kizárólagosan az ősök tiszteletéből ered, és a maszkok, melyekkel ábrázolják őket, az ősök szellemét jelenítik meg az új generációban, és egyben a hagyomány megszemélyesítői.

Az afrikai maszk általában egy természetfeletti erőt szimbolizál, melyet a maszkot viselő ember birtokol. Majdnem mindig együtt jár egy öltözettel, mely viselőjét a fejétől a lábáig elfedi. A beavatási maszkokat a fiatalok hordják a beavatási szertartás során. Ezeket a maszkokat külön tisztviselők őrzik, és távol tartják őket a nem beavatottaktól. Vannak olyan maszkok, melyek társadalmi csoportokhoz kötődnek, ezek közül sok elfedi viselőjét.

Ezek a csoport szellemi erejének segítői, a nem beavatottak számára látásuk tiltva van. Kizárólag a csoport szertartásain használatosak, melyek után megsemmisítik őket. Azok a maszkok, melyek mezőgazdasági munkákhoz és szertartásokhoz kötődnek, a szellemi erőket jelenítik meg, melyek az esővel, a növényekkel kapcsolatosak.

Nem fedik el viselőjüket, a maszkot viselő a mezőn táncol, hogy lelkesítse az ott dolgozókat. Végül léteznek maszkok, melyeket csak nyilvános szertartásokon használnak, ahol a falu minden lakosa részt vesz. Ezek a szertartások egyszerre szolgálnak rituális és szórakoztatási célokat.

Eszkimók és indiánok

Az alaskai eszkimók maszkjainak különleges szépsége, fantáziája, eredetisége, úgy tűnik, nem szolgál más célt, mint az élet megszépítését. De a látszat csalóka. Ezek a maszkok metafizikai tárgyak. A legdíszesebb közülük, az *inua*, mely a természet kettőségét szimbolizálja.

Ugyanazon a maszkon egy állati és egy emberi arc van ábrázolva, emlékeztetvén arra a hiedelemre, hogy az ősi időkben minden létezőnek két arca volt, egy emberi és egy állati, mely egyesítette mindkettő lényegét.

A maszk feleleveníti és megőrzi az elveszett egységet (a sámán közvetítésével). A *tunghat* maszkok a sámánt segítik kötelezettségei elvégzésében. Ezek esetében az emberi és állati jellemzők keveredése teljes.

A maszk nem szépségével, hanem szigorával, gonosz kifejezésével kápráztat el. Ahogy Afrikában is, úgy itt is a maszk csak az ünnep során bír erővel.

Ázsiai maszkok

Az ázsiai maszkok sokfélék, változatosak, gyakran gyönyörűek, ugyanakkor az afrikai és melanéziai maszkoknál kevesebb töprengésre készítetnek. Ahelyett, hogy – mint más területeken – a krónikát, az igazságot, vagy a teljességet fejeznék ki, itt más jelentésük van.

Értelmezik a kitartást, ideiglenességet, vagy a hamis érzéseket. Hiányzik szent jellegük, hogy használni lehessen őket színházban, játékokban, ünnepeken.

Azonban Tibetben, Thaiföldön, Kambodzsában, Japánban néhány meghatározott alak a vallásos szférából származik.

Úgy kell őket tekinteni mint fennmaradt, leépült maradványai annak a rendszernek, mely a mai nagy vallásokat megelőzte.

Óceániai maszkok

Óceánia maszkjai hasonlóak az afrikai maszkokhoz, azonban azokkal ellentétben, nem szűnt meg speciális jellegük. Elég szembeállítani egy kongói maszkot egy *kwakiutl.* egy *melanéziai* maszkkal, hogy származásuk meghatározható legyen. Azonban ezek a különbségek egy hasonlóságból születtek. Ugyanazok az állandó ideák ellentétes formákat vonnak össze. Az óceániai maszk annál titokzatosabb, minél szentebb. Ahogy az indiánoknál, úgy a fekete afrikaiaknál is az első maszk a mitikus korban készült el. Az óceániai maszk megveti a hasonlóságot és a megszemélyesítést. Kivételt jelentenek az új-guineai és új-írországi halotti maszkok, melyek a halott arcát jelenítik meg. A legtöbb maszk szimbolikus ábrázolással bír. Óceánia stílusán azokat a jellemzőket értjük, melyek eltérnek a többi szárazföld karakterétől, valamint egyfajta közös vonalat jelentenek azon maszkok között, melyek Melanézia hatalmas, szétszórt szigetvilágában készültek.

A maszk funkciói és formái

A maszkok varázslatos változatosságot mutatnak, mind megjelenésben, mind funkcióban, jelentésben. Sok maszk kötődik szertartásokhoz, melyeknek vallási, vagy társadalmi jelentésük van, vagy halotti szertartáshoz, születési rítushoz, betegek gyógyításához kapcsolódnak. Más maszkokat ünnepeken használnak, vagy drámai előadásokon jelenítenek meg velük különböző karaktereket, mitológiai eseményeket. Maszkokat viselnek háborúban, és gyakran jelennek meg mint építészeti díszítések. Általában a maszkok három fő funkcióval bírnak, melyek fedhetik egymást. Elrejtés, átalakítás, megfélemlítés. A kutatónak minden esetben szem előtt kell tartania

a maszk e hármassá mivoltát, mivel ezeken keresztül fedhető fel az az egy, mely végül győzedelmeskedik. Gyakorlatilag a maszk anonimitást biztosít, véd a többi embertől, ill. a gonosz szellemektől (maszk, mely elfed), lehetőséget ad viselőjének, hogy megtestesítsen egy istent, őst, erőt, melyhez a rítus fohászódik (maszk, mely átváltoztat), közvetítő erő, mely hatást gyakorol a természetfeletti erőkre, a felelem előidézésére irányul. Ezért a legtöbb társadalomban elkészítése, használata szigorúan ellenőrzött és szabályozott, a beavatás intézménye által.

83

K É K

Társadalmi és vallási funkciók

Azok a maszkok, melyek potenciális gonosz szellemeket ábrázolnak, gyakran kötődnek titkos társaságokhoz, különösen Afrikában, ahol a maszkok típusainak és felhasználásának legnagyobb a változatossága. A maszkok széles körben használatosak Óceánia népeinél, a Csendes-óceán nyugati vidékein, az indiánoknál, és néhány népi ünnepen Európában. A maszkok fontos szerepet játszottak mint a figyelem eszközei, valamint segítségükkel figyelmeztették a nőket, gyermekeket, törvénysértőket. Kinában, Afrikában, Óceániában, Észak-Amerikában. Ezek az intésre, oktatásra szánt maszkok rendszerint tökéletesen betöltötték funkciójukat. Új-Britanniában az ijesztő *dukduk* titkos társaság tagjai kb. 1,55 méteres, szörnyű maszkokat alkalmaznak, hogy elfog-

ják, elítélik, megbüntessék a bűnösöket. Ezek a maszkok démonian agresszív, természetfeletti szellemeket ábrázolnak. Különféle festett anyagokból készülnek, a jellemzően élénk színek közt a piros és a zöld az uralkodó.

A világon sok kultúrában hord maszkot a bíró, hogy az megóvja őt a későbbi bosszúállásoktól. Ebben az esetben a maszk egy hagyományosan tekintélyes szellemet ábrázol a múltból, hogy az vállalja a felelősséget a büntetésért, melyet a bűnösre szabnak ki. A titkos társaságok jellemzően éjszakai ritusai, melyeken az ősök

Felnőttképzés

rokon szerepeltetik a nigériai *ibókhoz* hasonlóan.

Színházi funkciók

Maszkokat szinte az egész világon használnak színházi előadások alkalmával, különböző karakterek megjelenítésére. Ezek a maszkok a látható irodalom időszakos, rövidéletű formáját alkotják. Ez az irodalom nagyon szuggesztív, hiszen valóságként élhető át. Saját maga leleplezésével feláldozza magát. A maszk egyike a legállandóbb elemeknek, feltéve, hogy formája természetes. A maszk színházi eszközként az ókori Görögország vallási gyakorlataiból került át a nyugati kultúrába. A görög és római művészek gyakori törekvése, hogy témáikat idealizálják, kétségeket ébresztett reprodukálásuk pontosságával kapcsolatban. A középkor folyamán a maszkokat a 12–16. századig használták drámákban. Ezekben az alkotásokban feldolgozták az Ó- és Újszövetség egyes részeit, megjelenítették szörnyűséges alakjait: ördögöket, démonokat, óriásokat, megszemélyesítették a hét halálos főbűnt a maszkok segítségével. Ezek kartonpapírból készítve csodálatos példái a találékony-ságnak, ügyességnek, hiszen olyan módon voltak elkészítve, mely lehetővé tette mozgásukat, továbbá képesé tette őket arra, hogy füstöt, tüzet bocsássonak ki magukból. Azonban nem maradt fent róluk hitelt érdemlő illusztrált ábrázolás. Azok a maszkok, melyeket a katolikus húshagyó keddi karneválokon használnak, éppúgy, mint azok a népi démonikus és más karakterek, melyeket ma is készítenek Közép-Európa falvaiban, valamint az ausztriai Alpokban található Perchten maszkjai, minden valószínűség szerint a hagyományos középkori maszkok utódjai.

A 15. századi olasz reneszánsz tanúja volt egy színházi jelenségnek, mely gyorsan elterjedt Franciaországban,

időjárást, és legfontosabb feladatuként gyógyíthatja a betegeket. Az Észak-Amerikában élő indiánok készítettek mechanikus maszkokat, melyek mozgatható részekkel rendelkeztek, lehetővé téve egy másik – általában emberi – arc felfedését. Hitték, hogy az emberi szellem ölthet állati alakot, és fordítva. A készítőik egyesítettek embert, vagy madarat, ill. más állatot egy maszkban. Néhány ezek közül a maszkok közül, mozgatható részeik segítségével egész legendákat is képes volt megjeleníteni.

Ünnepi funkciók

Maszkokat ünnepi alkalmakkor gyakran használtak, még a 20. században is. Nevetséges, furcsa, vagy látszólag ijesztő ünnepi maszkok rendszerint hozzájárulnak a jó szándékú szabadosság kialakulásához, lehetővé teszik a felszabadulást a köztötségek alól, a szabadszájúságot. Ide tartoznak, pl. a Mindenszentekkor viselt maszkok (október 31. Halloween a Nyugati Egyházban). A jelmeznek lehet az a célja, hogy közvetlenül egy szórakoztató alakot jelenítsen meg, ill. az anonimitás által lehetővé tegye viselőjének a tréfacsinalást, vagy a duhaj trágárságot.

Egész Európa-szerte és Latin-Amerikában a maszkok összekapcsolódnak a népi ünnepekkel, különösen azokkal, melyek az évszakok változásáról emlékeznek meg, vagy az év kezdetét, végét jelölik.

A legismertebbek ezek közül a maszkok közül azok, melyek a tél végét szimbolizálják Ausztriában és a velencei karneválokon. Mexikóban és Guatemalában az éves népi ünnepeken a maszkok a mítoszok elbeszélésében segítenek, ill. gúnyolódó utánzásra használják őket. Az eszkimók komikus, satirikus maszkjaikat vásá-

84
KÉK

maszkját viselik, a mitikus múlt jóváhagyását sugalmazzák a jelen felé. Nyugat-Afrikában, Guinea partjai mentén számtalan olyan maszk található, melyek különösen realiztikusan festik le az ősokeket, akik fontos kulturális szereppel bírtak, valamint szimbolizálják az elismerést és jóváhagyást viselőjük számára. Libéria Dan és Engere, valamint Elefántcsontpart törzsei esetében az ősi maszkok, a nemzetség jellemzőivel, közvetítőként funkcionálnak, eljuttatják a kéréseket és a tisztelet adományait az istenek felé. Ezek az ősi hírnökök szellemi erejükkel ellenőrzést gyakorolnak a közösség felett.

A legmagasabb rendű papnak, gyógyító mágusnak, vagy a sámánnak gyakran saját, nagyon erős totemje van, mely a maszkkal együtt elűzheti a gonosz szellemeket, büntetheti a bűnösöket, segíthet a vadászatban, vagy halászatban, megjósolhatja az

Felnőttképzés

Németországban és Angliában. Komédiák, forgatókönyv segítségével improvizálva, Plautus (254–184) és Terentius (186/185–159) családi drámáira alapozva, illetve az ókori pantomimból vett jeleneteket felhasználva, virágoztak ekkor, *commedia dell'arte* néven. A római repertoár alakjai, helyzeteit elfogadva saját használatukra, a színészek általában álarcot hordtak. Néhány álc furcsa és fantasztikus volt, jellemzően azonban a színész vastag bőrmaszkot viselt az egész, vagy a fél arcán. Ezekről a maszkokról és kosztümökről gyönyörűen illusztrált ábrázolások vannak.

A komédia néhány megmaradt esetétől eltekintve (bábszínház, *mariionett*) a 18–19. század folyamán és a 20. század elején a maszkokkal előadott művek eltűntek a nyugati színházból. Az ógörög művek előadásában alkalmasszerűen még használnak maszkokat. Mindazonáltal a maszk mint színházi elem a 20. század folyamán kétségtelenül elvesztette jelentőségét, feltűnése a mai művekben leginkább kivételnek számít.

A japán *No* színház, mely 14. századi létrejöttétől kezdve megmaradt a nemzeti élet fontos részének, származását és motívumkincsét illetően sok tekintetben rokon a görög drámával. A *No* maszkjai, melyeknek 125 megnevezett válfaja létezik, szigorúan hagyományosak. A maszkok öt általános csoportba sorolhatók: öreg arcok (férfiak, nők), istenek, istennők, ördögök, gonosz démonok. Ezek a maszkok fából készülnek, majd gipsszel fedik be őket, végül lakkozzák és aranyozzák. A színek hagyományosak. A fehér egy romlott kormányzó színe, a piros az erényes embert jeleníti meg, a fekete maszkot a hitvány hordja, ami az erőszakosságot és barbárságot fejezi ki. A maszkok nagyon tipizáltak, kialakításuk különleges, készítőik pedig nagy tiszteletnek örvendenek és úgy ismertek mint *tenka-ichi* („az első az ég alatt”). A finom érzések nemes realizmussal, szépen vannak ábrázolva. Ahogy a maszkok a színészek kezének mozdulataival,

vagy testük mozgásával együtt mozdulnak, úgy tűnik, kifejezésük is változik.

A 20. század folyamán a népi kultúra háttérbe szorulásával a maszk egyre inkább mint díszítő tárgy jelent meg. Haitin, Indiában, Indonéziában, Japánban, Kenyában és Mexikóban a maszkok nagy részét a turisták számára készítik. A régi maszkokból így létrejött gyűjtemény a mai érdeklődést tükrözi, az ún. ősi és népi művészetek iránt. A maszkok jelentős befolyást gyakoroltak a modern művészetekre is, különösen a 20. század első évtizedében, mikor is a francia és német festők az afrikai és nyugat-óceániai törzsek maszkjaiból merítettek ihletet.

Az ókori görög és római világ maszkjai

A maszk használata görög földön, először a mükénéi korban (Kr. e. 16. század) jelenik meg, halotti maszkok formájában, melyeket főleg mükénéi sírokban találtak, a két legrégebbi temetkezési ciklusban. Ezek a halotti maszkok aranyból, vagy borostyánból készültek, és a halott arcának jellemzőit meglehetősen hűséggel adták vissza. A halotti maszkok használatának gondolatát a mükénéiek az egyiptomiaktól vették át, akik rendszerint festett, vagy domborműves fa, vagy szövetmaszkokat helyeztek a múmiákra. Az egyiptomiak a maszkokat jóslási, vagy jellemzőbben vallási célokra használtak.

A halotti maszkok használatát a görögök nem őrizték meg. Ezzel szemben a szomszédos Itáliában az etruszok kanópusz edényeket használtak az ősök hamvainak és csontjainak őrzésére. Ezeknek az edényeknek (melyek rendszerint vizeskancsók, vagy korsók voltak) volt zárókupakjuk, melyet a halott arcának megjelenítésére használtak fel. Az ősök ezen tiszteletét a rómaiak is átvették, akik faöntő-

minta segítségével, gipszből készítettek halotti maszkokat.

A görög világban a maszkok használata közvetlenül kapcsolódott a rituális és mágikus táncokhoz. Feltűnik a spártai Artemis Orthia tiszteletében, de főleg a Dionüszosz hitben. A Dionüszosz ünnepeken a résztvevők az újbor üledékével festették be arcukat, és levelekkel, ágakkal díszítették magukat.

A különböző szertartásokból látszik, hogy a maszk, vagy álc mint varázselem működött. Ezzel párhuzamosan azonban elrettentő jel is volt, melyet a házak, vagy műhelyek ajtajára függesztettek.

85
K É K

A maszkok, melyeket a Dionüszosz ünnepeken használtak, akár azért, hogy a pap az istent megjelenítse, akár, hogy elrejtse annak arcát, aki merész vicceket mondott, megjelenek más kifejezőmódban is: a ditirambus, és végső soron a dráma esetében. A hagyomány a maszkok első felhasználói közt említi Theszpiszt, Choiriloszt és Phrynichoszt. Azonban az álc az ókori színházban más fontos funkciókat is betöltött, elrejtette a színész személyes karakterét, és a pillanat kívánta benyomást kölcsönözte neki, lehetőséget adott a három színésznek, hogy háromnál több szerepet játszanak, melyet a nemek és korok gyors változása gyakran megkövetelt (ne feledjük, hogy nem voltak színésznők, férfiak játszották a női szerepeket is).

Ezek a maszkok szövetből készültek, melyeket átitattak gipsszel, így szilárd jelleget kaptak, továbbá a maszk befedte nemcsak az arcot, de a

Felnőttképzés

fejet is. Külső részükön egy vékony gipszréteg volt, ahova az egyes karaktereknek megfelelő jellemzőket festettek. A száj mindig nagyon nagy volt, hogy a színész hangja jól hallható legyen. Ez alól csak a néma szereplők jelentettek kivételt. A nagyság kiemelése, az idealizálás jellemezte a tragikus szereplők ábrázolását, míg a komikus és szatirikus jellemek esetében a karikírozás és a részletek realiztikus visszaadása volt az uralkodó.

A maszk használatában hasonló fejlődés figyelhető meg a rómaiaknál is. A római színház gyökerei a Kr. e. 4. században lezajlott háborúig nyúltak vissza, amikor a falusiak befestették arcukat és kéregből készített álarcokat hordtak. Ezeket a maszkokat drámákban, ill. szatírákban használták, amikor nem hivatásos színészek játszottak. Ezzel ellentétben a hivatásos színé-

szek nem használhattak maszkot. Véglegesen a Kr. e. 1. század elején terjedt el a maszk használata a színház minden formájában, kivéve a pantomimot. Az ismert persona maszkok, típusukban és elkészítésükben is a görög színházi maszkokat követték. Végül a maszkokat mint egyszerű díszítő tárgyakat használták, megfosztva őket minden vallási, vagy más ehhez hasonló funkciótól, különösen az oltárok, szarkofágok, valamint a görög és római kor domborművei esetében.

(Fordította: Nagy Krisztina)

FORRÁS

Grigóriosz L. Pangákisz: *Szocialantropológia*. Tizedik fejezet, Athen: Civilizáció-Kultúra, 2001

IRODALOM

- Burket W. (1993): *Ellhnikh Muqologia kai Teletourgia*, MIET.
- Eliade M. (1963): *Myth and Reality*, N. York.
- Levi-Strauss C. (1986): *Muqoj kai Nohma, A; kai Muqoj kai Nohma, B, Kardamitsa, Aqhna*.
- Loukatoj D. (1978): *Neoellhnikh Paroimomuoqoi, Ekdotikh Ermhj, Aqhna*
- Nikolaou-Smokobith (1994): *Koinwniologia: Koinwnia kai Koinwnikh Zwh. A. Stamoulhj, Aqhna-Peiriaaj*.
- Pagkakhj G. (2001): „Koinwnia, diakubernhsh kai skeyh sthn Eurwph”, per. E. E., teuc.25., Maij-Iounioj.
- Tsaousjh D. (1993): *H Koinwnia tou Anqrwpou*, Gutenberg.

Ács Péter –
Béres Csaba –
Filó Csilla

Az e-neighbourhood, azaz a hipertér lokális perspektívái

Az előttünk álló évszázad, azzal, hogy az információk továbbításának és raktározásának, valamint a kommunikációnak eddig ismeretlen eszközeit vonultatja fel előttünk, olyan kettős feladat elé állítva ezzel, amely első látásra majdhogynem ellentetesnek látszó elemeket tartalmaz. Az oktatásnak egyfelől kitaróan és hatékonyan kell egyre több, a kognitív civilizációhoz alkalmazkodó ismeretet és szakértelmet közvetíteni, mivel a jövő ezt igényli. Egyidejűleg azonban az oktatásnak kell megtalálnia és kijelölnie azokat a pontokat is, amelyek nem engedik, hogy elvesszünk a többé-kevésbé műlékony, a köz és magánszférát elválasztó információk áradatában, és ki kell jelölnie az egyén és közösségi fejlődés útját.

Amennyiben ez nem történik meg, felmerül annak a kockázata, hogy az európai társadalom széttagolódik: lesznek, akik a dolgok értelmezésére, és lesznek, akik a dolgoknak csak a felhasználására képesek, illetve lesznek olyanok is, akik marginalizálódnak; vagyis a társadalomban elkülönülnek azok, akik tudnak, azoktól, akik nem tudnak. A kognitív társadalom számára az e csoportok között fellépő eltávolodás csökkentése az igazi tét.

A szomszédság (neighbourhood) olyan viszonyrendszer, amely a kapcsolatteremtés potenciális lehetőségeit kínálja. A szomszédsághoz való viszonyunkban ott munkál a tudás a környező világról, arról a térről, melyben tanúi vagyunk egymás jelenlétének, viselkedésének, tárgyainak. A rokonsági és munkahelyi és egyéb hiper viszonyaink mellett a szomszédságnak van a legnagyobb jelentősége a biztonságérzetünkben. A mindennapjaink tevékenységei során használt tér, terek szomszédságainak topológiai viszonyrendszereként jelenik meg. Amikor egy útvonalat elképzelünk, akkor egymáshoz kapcsolódó objektu-

mok sorozata rajzolódik ki bennünk. Tájékozódási döntéseink nem absztrakt irányokra, hanem a környező tér ismert objektumaira vonatkoznak, abban a téri rendszerben melyről tudásunk erre elégséges. Így tehát ennek a mindennapi tudásnak igen nagy jelentősége van. Szerepeink, konfliktusaink, feladataink kötődnek az ismert térhez. A térre vonatkozó tudás általános jellegű és hozzáférhető.

Ennek a tudásnak a felhasználását emeli a látóterünkbe az e-neighbourhood fogalma. Egy fogalom mindig eszköz. Eszköz, amely tengelye a gondolatainknak. A szóösszetétel egy új fókuszteremt, nevezetesen arra a lehetőségre kívánja ráirányítani a figyelmet, hogy a

87
K É K

hálózat nem csak abban az irányban bővítheti ki a mindennapjaink számára elérhető teret, hogy távoli helyek, és emberek megtapasztalásának lehetőségét kínálja, hanem egy másik irányban saját környezetünk, lokalitásunk, szomszédságunk megélésében is új dimenziókat nyithat. Egy tömegkommunikációs eszköz életében eljön, azaz idő, amikor a kezdetben homogén struktúra speciális igények alapján lépést tesz a lokalitás irányába. [Wilson, 1995] Az Internet világában sincs ez másként. Az intézményeken belüli kommunikációs rendszerek intenzív működése példázza, hogy a személyes találkozásokkal a virtuális kapcsolódások nem válnak feleslegessé, hanem fokozottan népszerűek. A település, a terület, a régió tekintetében ezek a lehetőségek kihasználatlanok. A virtuális világ információs mezői szabadon építhetőek ezért a lokalitáshoz kötődő információk többé-kevésbé ma is elérhetők a hálózaton, de a lokalitás, a téri közelség szervező ereje vagy kötöttsége természetesen nem tűnik el ebben. Az e-neighbourhood azt a stratégiát jeleníti meg, melyben a vir-

tuális valóság a lokalitás téri metaforaira épül és így a valóságos szomszédság perspektívája értelmezhetővé válik. Az e-neighbourhoodnak rendkívüli jelentősége van abban, hogy a lokalitás résztvevőinek olyan kommunikációs terét építse ki, amelynek természetes vonatkozási pontjai a valós viszonyok. A közigazgatás, a szolgáltatások, az oktatás és a civil szerveződések is gyakran mély területi kötődésben működnek. A felhasználó szempontjából rendkívül hasznos és értékes az a perspektíva, ami a környező tér viszonyaiban érdekelteknek szól, részükre teremt kommunikációs lehetőségeket.

A valós világgal való kapcsolat a bön-
gésző számára ismereteket jelent, ame-

88

K É K

lyek kezdettől fogva érintetté teszik a barangolót. Az e-neighbourhood koncepciójában felépített webtérben megszerzett tapasztalatok és információk vonatkozási pontjai adottak, kézzel foghatóak. Ezért ebben a rendszerben az ismeretszerzés hatékonyabb.

A város az életnek olyan színtere, amely kulturális szempontból folyamatosan változásban jelölte és jelöli ki szerepét a történelemben. A későmodern tendenciája azt jelenti, hogy a város új szerepeket tanul és jelenít meg. Zukin szimbolikus gazdaság fogalmának értelmezése kapcsán Niedermüller rámutat (Niedermüller, 2000) „Az egyes városok ugyanis nem önmagukban, nem egyszerűen fizikai valóságukban vonzzák a turistákat, hanem az önmagukról előállított kulturális képeken, szimbólumokon és imaginációkon keresztül.”

Az e-neighbourhood koncepció nem a hiperstruktúra tagadása, hanem annak felismerése, hogy az általunk ismert tér és az internetes tájékozódásban oly gyakran alkalmazott téri metafora (Flemming, 1998) közötti kapcsolatban kihasználatlan lehetőségek rejlenek.

Felnőttképzés

A lokalitás elve, mint az információk megosztása külső, mindenki számára publikus és belső, csak az érintettek számára elérhető formában már eddig is felbukkant. Az internet és intranet fogalmának megjelenése és alkalmazása mára már a tartalomszolgáltatás egyik technikai és fogalmi alappilléreinek tekinthető. A lokalitás, mint a cégen, szervezeten belüli belső információcsere és szolgáltatás ilyen formában már létezik, és mutatja a térbeli elkülönülés igényének megjelenését is.

A virtuális tér és a valós tér az intranetet használók számára egyre jobban összeköthető, hiszen a virtuális térben folyó interakcióik ebben az esetben jól köthetők a valós térben mozgó, meglévő kapcsolatrendszereikhez, a hagyományos cselekvéseikhez és az azokban részt vevő személyekhez. Az e-neighbourhood ennek az individuumok felé történő extenziója, valójában az internet és intranet keresztirányú metszeteként értelmezhető. Míg a hálózat távolság legyőzésében betöltött szerepe átalakul a lokalitásban, addig az internet esetében a földrajzi távolság zsugorodik a kattintás pillanataiban, a lokalitás esetén, pedig a téri távolság helyett az interakciók időbeli korlátainak feloldódása jön létre.

Az elektronikus kommunikáció személytelenségét a hagyományos kapcsolatrendszerekbe és köznapi tevékenységekbe ágyazza, így kiegészíti ezeket, megtartva azonban az elektronikus média által nyújtott publicitás és szabad hozzáférés lehetőségét.

A valós térbeli és társadalmi mozgást, a lokalitás változását képes követni, hiszen nem egy központosított hierarchia, hanem a valós térben betöltött szerep alapján strukturálja a résztvevőket és teremti meg a kapcsolatot közöttük, illetve annak lehetőségét, hogy az internetes interakcióikat a fizikai térhez, szervezetekhez, személyekhez köthessék.

A globalizáció és demokrácia kérdéseire ma nem adható független válasz a szoció-információs infrastruktúrától [Hand & Sandywell, 2002]. A fejlesztés nem csupán műszaki, hanem a társadalom és kultúra összefüggésrendszerében megtervezett folyamat kell, legyen.

A fentiek alapján fontos megjegyezni, hogy nemzetközi területfejlesztési koncepciók már használják ezeket a teoretikus eredményeket, amelyek befolyásolják a tudásintenzív térségfejlesztést [Ács-Béres-Filó, 2002]. A megfelelő humanerőforrás elemző/figyelő stratégia kialakítása adott régióban nagyon fontos feladat. E rendszer biztosíthatja a térség megtartó képességét és az itt levő vállalkozások versenyképességét (a munkaadók részéről megjelenő munkaerő keresletet szakképzett munkaerővel töltheti fel). Lehetőség van elemezni a hátrányos helyzetűek jellegzetességeit és azokat az akadályokat, amelyek közöttük és a munka világa között „nőtek”, valamint vizsgálni lehet, hogy miként tudjuk a legmegfelelőbb eszközökkel támogatni a munkaerőpiacra való belépésüket, vagy visszajutásukat.

Ezen elméleti gondolatok elemei már fellelhetők régebb óta folyó kutatásokban és projektekben. Az EU régióiban nagy hangsúlyt kap az együttműködés erősítése, elsősorban az ECOS programokon keresztül, amelyeknek célja egy olyan információs rendszer kiépítése, amely segítséget nyújt területfejlesztési alapokra pályázó szervezetek, vagy tudományos kutatóközösségeknek.

HIVATKOZÁSOK:

- Flemming, Jennifer; 1998 *Web Navigation, Design the User Experience*. Sebastopol: O'Reilly.
- Hand, Martin; Sandywell, Barry: 2002, *E-topia as Cosmopolis or Citadel in Theory Culture & Society*, Vol. 19 (1-2) London: SAGE.
- Niedermüller Péter: 2000, *Városi turizmus Történelem, művészet, egzotikum in Turizmus és kommunikáció (Tabula könyvek 1)*, Budapest-Pécs: Néprajzi Múzeum-PTE Kommunikációs Tanszék.
- Tóza István; 2001 *A térinformatika alkalmazása a természeti és human erőforrás-gazdálkodásban*. Budapest: AULA.
- Wilson, Stan Le Roy; 1995: *Mass Media / Mass Culture*. New York: McGraw-Hill, Inc., 185.
- Tanítani és tanulni – *A kognitív társadalom fele „Fehér könyv”*, 1996 Budapest: Munkaügyi Minisztérium,
- Filó Csilla, Béres Csaba Zoltán, Ács Péter: *Infokommunikációs eszközök az intelligens térségfejlesztésben*. Konferencia előadás Kolozsvár, 2002. október 26.

Hogyan alakul ki milliónyi egyéni életből a társadalom? Hiszen, ha az egyes életeteket önmagukban nézzük, mindenki csak teszi, amit éppen kell – dolgozik, bevásárol, gyereket nevel. De hogyan jön létre az egyes elszigetelt cselekvésekből a társadalom szövetvényes rendszere?

Bár a szociológia a társadalommal foglalkozó tudomány, kielégítő választ még nem adott erre a kérdésre annak ellenére, hogy az évvel foglalkozó elméletek száma végtelen.

nagynevű társadalomtudós törte már a fejét (illetve törte be egymását).

Jelen cikk egy olyan folyamatban lévő empirikus kutatás¹ részeredményeiről számol be, mely ezen az úton szeretne elindulni. A kutatás azt szeretné megtudni, hogy mit jelent az egyes egyén mindennapi életében a társadalom. Hogyan válik egy egyén mindennapjai során a társadalom részévé? Milyen csatornákon keresztül hat a társadalom az egyénre, és fordítva, milyen úton-módon képes az

Demszky Alma-Mira

Életmód és társadalmi részvétel

A szociológia ugyanis alapvetően kétféleképpen közelíti meg ezt a kérdéskört: vagy felülről, a társadalom szintjéből indul ki (makroszociológia), vagy úgymond alulról, az egyes egyén szintjéből (mikroszociológia). A makromegközelítések hátránya, hogy íróasztalon született teoretikus társadalomdefiniókat nyújtanak.

Nem veszik figyelembe az egyes egyént – nem egy esetben az az érzése az olvasónak, hogy a vázolt társadalmi modell egyetlen élő ember közreműködése nélkül is hibátlanul működne.

A mikroszociológia hiányossága ennek pont az ellenkezője: megmarad az egyéni életet vizsgálatánál, és nem jut el a társadalom aggregált szintjéig.

Hogy hogyan lehetne a két megközelítést ötvözni, vagyis hogyan lehetne egy empirikusan megalapozott, az egyéni valóságokból kiinduló társadalomfogalmat kialakítani, azon számos

egyén az őt körülvevő társadalmi valóságra hatni?

A kutatás interjúk segítségével vizsgálja az életmódot,² és a társadalmi részvételt. A társadalmi részvétel itt nagyon tágan értendő: magában foglalja a családon belüli viszonyokat, a rokonsági, baráti és lakóhelyi kapcsolatokat, valamint a politikai és társadalmi életben való bármilyen szerepvállalást, illetve véleményalkotást. A vizsgálat ilyen módon szeretne eljutni az egyén mikrokörnyezetétől a makrokörnyezetéig, és feltérképezni a különböző szférákban létesített viszonyait.

Társadalomképek

Hogyan érzékeli az egyén az őt körülvevő társadalmi világot? Hogy ez minden egyes esetben különböző, az igen kézenfekvő. Az már érdekesebb megállapítás viszont, hogy az egyéni különbségek ellenére találhatóak

89

K É K

alapvető hasonlóságok is. Alapvetően egyeznek a nézetek abban, hogy az egyén nem felülnezetből tekint a társadalomra, mint a szociológia. Nem rendszerként érzékeli, nem egyes részeit, annak összefüggéseit vagy működési szabályait írja le, mint a szociológiai elméletek. A nagyfokú egyéni eltérések ellenére, egy közös vonás minden interjúban megtalálható: az egyén saját szemszögéből kiindulva nézi az őt körülvevő társadalmi világot. Koncentrikus körök módjára helyezkednek el körülötte a különböző szférák: legközelebb a kis család, majd a rokonság, ezután barátok jönnek.

90
K É K

Ezeket a köröket veszi körül valamilyen külső keret, a társadalom.

A belső (család és barátok) és a külső körök (társadalom) között éles határ, szinte árok húzódik meg. Gyakori vélemény szerint a belső világ az intimitás, szolidaritás és szeretet szabályai szerint működik, míg a külvilágban ennek ellentéte, vagyis ellenségesség, verseny és harc uralkodik. A külső kör a belső körök ellen fordul, a kettő különböző törvényeknek engedelmeskedik.

Első látásra, a leírások teljes egészében a Tönnies-féle közösség és társadalom³ közötti ellentétnek felelnek meg. „A közösség – követői szemében – az élő, közvetlen, kizárólag az egyének akarata által meghatározott emberi kapcsolatok megtestesülése, eredetiség és fenntartások nélkülség a legfontosabb jellemzője.”⁴ A közösség, e felfogás szerint, tehát az emberi együttélés eredeti, természetes formája. A társadalmi létforma ezzel szemben

egy kikényszerített együttélés, nem táplálkozik kölcsönös bizalomból, nem nyújt összetartozás-élményt sem. A társadalmi kapcsolat, Tönnies szerint nem más, mint érdekből leplezett harc.

A közösség és társadalom ellentétével, Tönniesen kívül, a szociológia számos nagy klasszikusa is foglalkozott, csak gyakran más és más ellentétes fogalom párral írták le hasonló gondolataikat. Durkheim például a hagyományos közösségekre jellemző, természetesen kialakult „mechanikus” szolidaritás és a modern társadalmakra jellemző „organikus” szolidaritás harcaként fogalmazta meg ugyanezt.⁵ Habermas az életvilág és a rendszer közötti ellentétet abban látja, hogy az életvilág a kommunikatív logikának, a rendszer pedig az instrumentális logikának engedelmeskedik. Szerinte a modernizáció folyamán a rendszer gyarmatosítja az életvilágot.⁶

A közösségi ideológiák az önzetlenséget, szolidaritást tűzik zászlójukra, és ezáltal – új külsőbe bújtatva – a politikai vitaporondon mindig újra, számos követőre találnak.⁷ A szolidaritás címszava azonban nem fedheti el azt aényt, hogy a közösség nevében, és annak fenntartása érdekében mindig az elhatárolódás, elkülönülés húzódik meg szervező elvként. „A közösségnek mint a bizalom szférájának szüksége van arra, hogy elkülönüljön és elzárkózzon egy őt körülvevő háttértől, mely a nyilvánosság szférjaként azoknak az embereknek a megtestesülése, akik nem tartoznak a közösséghez, de akiknek létével mégis számolni kell.”⁸ A közösségi ideológiák kirekesztő jellegéből fakad veszélyességük.

A közösség kontra társadalom fogalom pár mögött általában egy modernizáció-szeptikus nézet rejlik. A modern társadalom, mely a racionalitáson, versenyen, bürokráción és munkamegosztáson alapszik, elűzte azt a

szolidaritást, mely a hagyományos társadalmakat jellemezte. A szolidaritás és emberi melegség a modern társadalomból kiszorult, legjobb esetben is már csak a család és esetleg a közeli barátság szférájában található meg.

Érdekes módon sok interjúalany épp e fent vázolt sémáknak megfelelően írja le saját érzéseit. Szerintük a család és a rokonság körében még található önzetlen, számítás nélküli segítőkészség. „A családban mindig lehet számítani egymásra. Ha bármi kell, csak egy telefon az egész. Még kalákában házat építeni is voltunk.”⁹ „Ha bármi baj történne, illetve amikor jöttek segíteni, éjszaka, bármikor.” A családot körülvevő társadalomban viszont nincs szolidaritás, ott a verseny, a fogat fogért mentalitás jellemző. „Farkastörvények uralkodnak.” „A legtöbb kapcsolat érdekkapcsolat.” „Ha valaki segítségre szorul, az utcán is csak elmennek mellette. Bizalmatlanok az emberek, nem közlékenyek. Nyugtalanok, agresszívek, búskomorak és türelmetlenek egymással.”

Nem egy interjúalany esetében a versenyen alapuló társadalomrendszere való panaszkodás, illetve a közösség iránti vágy összefüggésben áll a múlt rendszer utáni nosztalgiával. „Ott még voltak igazi közösségek. Volt igazi kollektíva. Összetartottunk. De a kád vízzel a gyereket is kiöntötték: a kollektív gazdasági formával együtt megszüntettek mindent, ami kollektív.” „A rendszerváltás mindent megváltoztatott, nemcsak a gazdaságban, hanem a mikrogazdaságban, a családokban is. Mindenhol ilyen versenyhelyzet alakult ki. Ez a kapitalizmus nekem furcsa. Ehhez fel kell venni a tempót.” Sokan úgy érzik, hogy a „hirtelen betörő, vadkapitalizmus” gyökerestül megváltoztatta az emberi kapcsolatokat is. Szerintük nemcsak a gazdasági forma változott meg a rendszerváltással, hanem az emberi együttélés is. A volt közösségek átalakultak a negatív jellemzőkkel

Budapest

felruházott társadalommá. „Közben megváltozott a rendszer, nem érünk rá egymásra, én is rohanok, és nincs az az összetartás.”

A gazdasági és társadalmi viszonyok megváltozása valóban számos új követelmény elé állítja az egyes egyént is. Új magatartási formákat, új személyiségi jegyeket követel. Számos esetben az interjúalanyok ezt a folyamatot nagyon fájdalmas és nem ritkán teljesíthetetlen elvárások halmozódásaként élik meg. Leginkább a munkahelyeken, illetve a munkahely elvesztése kapcsán szembesülnek az új követelményekkel. „Most már a munkahelyen is egyre több bőrt húznak le az emberről, rengeteg mindent kell tudnod, ezt helyettesíteni, meg azt...” Már nem napi nyolc órában, hanem időszakosan napi tizenhatban kell dolgozni, nem biztos, hogy ugyanazon a munkahelyen fog dolgozni még húsz év múlva is, és munkakeresésnél el kell tudnia adni önmagát, saját tudását. „Privatizálni kellett, megváltozott az életmód. Akkor már a magam dolgait kellett intézni, és ez nem napi nyolc óra, hanem tizenhat. Minden ilyen menedzser típusú lett.” „Én nem vagyok az a fajta, aki reklámot tud csinálni magának. Ennekem nincsenek hozzá adottságaim. Nem tudjuk eladni magunkat a piacon.”

Szembeötlő módon egy interjúalany sem kívánja visszaállítani a régi rendszert. Különösen az utazási és a vásárlási szabadság előnyeit élvezik tudatosan – még akkor is, ha pénz hiányában nem tudják megfelelően kihasználni. „Akkor nem lehetett utazni, meg azt venni, amit akarunk, most meg nem tudunk, mert nincs meg rá a pénz...” Nem kommunizmust szeretnének, hanem egy *humánusabb kapitalizmust*, mely a *közösségi szellemet nem mellőzi*. Nem magát a kapitalizmust ítélik el, hanem annak magyar (illetve kelet-európai) megjelenési formáját. A hazai kapitalizmus embertelensége szerintük abból adódik, hogy nálunk nincsen évszázadokra visszamenő hagyománya. Hir-

telen, máról holnapra tört be, és mindenki máról holnapra akar meggazdagodni. Ezért nem tud senki a másikra figyelemmel lenni. „Nyugaton generációkra nyúlik vissza a tulajdon. Tehát örökölte valaki az ükapja pékműhelyét, aztán neki volt ideje korszerűsíteni, meg fejleszteni. De nálunk ez kimaradt, nálunk hirtelen jött a kapitalizmus. Aki hirtelen meg tudta magát szedni, annak jó. Most már hiába vannak valakinek jó ötletei, meg tehetsége, ha nincs pénze, nem megy semmire.” Mára bezárultak azok az ajtók, amelyek a rendszerváltás körül rövid időre kinyíltak. Azóta már nem az emberi értékek, nem a személyiség számít, hanem az, hogy kinek mennyi pénze van. „A rendszerváltás óta a pénz körül forog minden. Nagyon anyagi centrikus lett a világ.”

A fájdalmasan elvesztett közösséget sok interjúalany máshol keresi, máshol próbálja ilyen irányú igényeit kielégíteni. E vágy kielégítésének legártatlanabb formája a vikendházban, nyaralóban történik. Az ottani életvitel, az ottani szomszédokkal való kapcsolat a közösségről való elképzeléseknek megfelelni tűnik. „A telken a szomszédokkal, ott megvalósult az, hogy nincs elidegenedés, ott tényleg beszélgetsz, meg segítesz, ha kell, vagy átmegyünk egy kávéra.”

A közösség kontra társadalom, a szolidaritás kontra elidegenedés ebben az összefüggésben egy új variációban nyilvánul meg: *Budapest* kontra *vidék*. A vidéki életet, az ottani emberi kapcsolatokat ruházzák fel az interjúalanyok olyan, a romantika eszmeköréből kölcsönzött ideákkal, mint természetközelség, nyugalom, közvetlenség. „Vidék, a Dunántúl sokkal szimpatikusabb. Más a mentalitás.” „Jobb a hangulat, mint itt Pesten. Ismerik egymást az emberek, nyitva vannak az ajtók, ablakok. Ott segítenek egymásnak, ha szükség van rá. Vidéken jobb.

Pesten meg, no mondjad, közben rágózik, ízé, megint rágózik... Pesten sokkal szörnyűbbek az emberek.”

„Teljesen más a vidéki élet, mint ez a pesti rohanós. Ott jó levegő van. Nyugalom. Ott a szomszédok is mások, mit itt. Segítőkések. Na gyere, hozok egy fűnyírót, így csináld, segítek, gyere át, igyunk egyet, szóval ilyen kedves, családias. Esténként tábortüzet csinálunk, áthívunk, szóval ott zajlik az élet.” *Ott zajlik az élet.* Budapesten ki kell bírni a hétköznapiakat, a rohanást, hogy a hétvégen lehessen lerohanni a telekre. „Ha nem dolgozom hétvégen, akkor rohanunk

91
K É K

le a telekre.” A legmegdöbbentőbb ezekben a fejtegetésekben az, hogy az interjúalanyok bevallása szerint a vidéki telekszomszédok is általában budapestiek! Tehát péntek este felkerekedik fél Budapest, hogy a telken tábortűz mellett egymás közt dicsérhessék a vidéki életet és a vidéki emberek közvetlenségét, egyenességét. A leírások romantikus túlfűtöttsége már az idézetekből is szembeötlő.

A vázolt közösségek utáni nosztalgia nemcsak szociológiai érdekesség. Számos olyan gyakorlati következménye van (és feltehetőleg lesz a jövőben is), mely a politikát, illetve a szociális munkát is érinti. A vázolt társadalomkép ugyanis a jelen társadalmi viszonyok elutasítását eredményezi. A *politikában való csatlódás* a tőle való elforduláshoz vezet.

„Én már tapasztaltam, ezek a dolgok úgy működnek, hogy neked vagy vannak kapcsolataid és ismerőseid,

vagy nincsenek. Ha nyersz valamilyen versenyt, kitűnsz a többiek közül, és jó kapcsolataid vannak, akkor biztos, hogy valamilyen jó pozícióba kerülsz. Ha nincsenek, akkor nyerhetsz te, akár tíz *Ki mit tud*-ot is, akkor kaphatsz akármilyen vörös diplomát, akkor is legfeljebb szociális munkás lehetsz valamilyen hajléktalan szállón. Ezek úgy működnek, hogy ha nekem a nagybátyám a televízió elnöke, akkor tuti, hogy én főszerkesztő leszek akkor is, ha nincs diplomám. Neked meg hiába van öt diplomád, akkor sem fogsz bekerülni.” Sokan *nem bíznak a társadalmi rendszer igazságosságá-*

az ember – tehát egyre jobban félek magamtól, hogy én inkább egy ilyen diktatórikus társadalmat hoznék létre, semmiképpen sem demokratikus. A diktatúrát úgy képzeld el, hogy demagógiával meg kell etetni az embereket, hogy akkor most eljött az, aki odacsap a korrupciónak, meg rendet rak. Közben a háttérben meg én lennék pont az az ember, aki megvásárol másokat, hogy le tudjon győzni bizonyos érdekeket. Mert demokratikus úton ez nem megy. Meg hát egy jó vezetőnek arra is fel kell készülni, hogy bármelyik nap azt mondhatják neki, hogy holnaptól köszönjük... Tehát jó előre be kell biztosítani a saját jövőjét...”

Az ilyen nézeteket valló személyek nem mennek el szavazni, és más módon sem próbálnak részt venni a társadalmi életben. Hosszú távon ez a hozzáállás nem segíti elő a társadalmi viszonyok megújulását és aláassa a politikai rendszer legitimitását. Hogy adott esetben a politikától való elfordulásnál negatívabb és veszélyesebb megnyilvánulási formát is ölthet (szélsőséges radikalizmus, vandalizmus) ez az irányultság, az kézenfekvő.

A politikától való elfordulás a jövővel kapcsolatos nézetekben, illetve az *Európai Unió*hoz való csatlakozással szembeni *szepticismusban* is megnyilvánul.

„Mi sosem leszünk olyanok, mint a nyugat-európaiak. Maradunk. Génekebe ivódott történelem. A múlt, ami átszikrázik ide a jelenbe is. Nyugaton sem fognak egyenrangúnak tekinteni minket, valamilyen szinten mindig csak a lába kapcája leszünk nekik. Egyébként nem csoda, hogy lenéznek minket nyugaton. Mi is lenézzük a románokat meg a bolgárokat.”

„Mondják, hogy most már Magyarország is Európa része. Eurósak leszünk, megszűnik a forint... De akkor is alattvalók leszünk. Ezek földrajzi

adottságok, meg mentalitás. Hintapolitika volt mindig is.” „Először itt voltak a törökök, aztán mi lettünk a Monarchia éléskamrája, majd jöttek az oroszok. Most meg jön az Unió.”

Az interjúalanyok nagy része az Unióval szemben szkeptikus nézeteket vallott. Nagyon kevesen nyilatkoztak tisztán pozitívan, csak kevesen várnak jót a csatlakozástól. Legtöbbször megváltoztathatatlan tényként élék meg Magyarország vélt nemzetközi alárendeltségét, függőségét. Az európai rangsorban szerintük minden országnak megvan a rendíthetetlen helye: Nyugat-Európa után jön Közép-Európa Magyarországgal, és még lejjebb a Balkán, Romániával és Bulgáriával.

A társadalmi részvétel típusai

Első megközelítésre úgy tűnt, hogy az interjúk az alapján különböztethetőek meg, hogy az interjúalanyok közösségekben vagy a társadalomban élnek-e.

A vázolt értékkonnotáció azonban, mely a szociológiai irodalom közösség kontra társadalom elméleteiben is tükröződik, nem teszi ajánlatossá a fogalompár kritika nélküli átvételét. A valós élet – ezt támasztják alá az interjúk is – nem osztható fel a család kontra társadalom fehér-fekete sémája alapján. A családi életre nemcsak a szolidaritás, a társadalomra pedig nemcsak a harc jellemző. Ezért a következő felosztást használtuk:

Az interjúk az alapján rendezhetőek típusokba, hogy hogyan érzékeli az interjúalany az őt körülvevő társadalmat. E szempont alapján két nagy csoport különböztethető meg: az egyik csoport nem érzékel semmilyen az ő privát köreit körülvevő szférát, a másik igen. A típusok kialakításánál felhasználtuk Giddens anonim rendszerekbe való integrációról szóló elméletét.¹⁰

Az első nagycsoport számára nem létezik másik világ saját családján, ba-

gában. Nem az nyer, aki jobb, hanem akinek jobb összeköttetései vannak, és több pénze van. „Nálunk akinek pénze van, annak van igaza.” „Korrupció uralkodik mindenben.” Aki így látja a világot, az maga sem saját teljesítményének fokozásába, maga művelésébe fekteti az energiáit. „Nincs inspirálás, hogy nagyobb teljesítményt hozzak ki magamból. Nincs értelme, fölösleges. Nincs az, ha most többet dolgozom, többet kapok.” Nem egy fair versenyt akar megnyerni, hanem maga is felveszi a vélt játékszabályokat. Ő is korrumpálható lesz, ha olyan pozícióba kerül.

„Korábban ösztönzött, hogy változtassak valamit a meglévő társadalmi helyzeten, de most már nem nagyon érdekel. Egyre jobban hajlok afelé, hogy félek magamtól, hogyha egy olyan szintet tudnek elérni, hogy több ezer ember sorsáról dönthetnék – mert hát, miért ne lenne benne a pakliban, hogy egyszer ezt is elérheti

ráti körén, munkahelyi kapcsolatainak vagy szomszédain kívül. Ez a típus a társadalmi életben semmilyen szerepvállalásra nem hajlandó, még az érdeklődés vagy véleményalkotás szintjén sem – újságot nem olvas, híreket nem hallgat. Ezekben az interjúkban nem jelenik meg a társadalom mint horizont, a kérdezett világa saját tevékenységeivel és emberi kapcsolatainak köreivel bezárul, körülötte, mögötte vagy utána más nincsen. „Igyekszem védeni a kis köreimet. Az én életemben nagy változást nem hozott még a rendszerváltás sem. Ugyanúgy bejárok a munkahelyemre, utána család...”

Ez a hozzáállás még a pusztán érdeklődést is eleve kizárja. „Sok értelmese nincs, hogy érdekeljen a politika. Ha foglalkoznék vele vagy érdekelne, akkor biztos, hogy lennének dolgok, amikkel nem értenék egyet. Akkor én azon csak bosszankodnék. Jobb, ha nem is tudok róla, úgysem tudom befolyásolni.” Előrevételezi, hogy úgysem értene egyet a történésekkel, ezért inkább nem is informálódik. Az a lehetőség fel sem merül, hogy ha nem tetszik az adott helyzet, azon aktivitással esetleg változtatni lehetne valamit. „A kisembernek úgyszóint beszélője a politikába.” Az egyik interjúalany ezt a magatartásformát következőképpen írja le:

„Egy átlagembernek nincs kifinomult demokráciaérzéke. Tehát amíg az ő dolgai mennek, addig nem érdeklődik tulajdonképpen, hogy mondjuk az Orbán mennyire korlátozza a demokráciát.”

Az első nagycsoport két alcsoportra oszlik. Az *első alcsoport* társas kapcsolataiban (és esetleg anyagi és kulturális téren is) deprivált: vagy teljesen egyedül éli mindennapjait, vagy szűk családja körében. De sem a tágabb rokonsággal, sem barátokkal nem tart fenn kontaktust. „A rokonság az szépen leredukálódott. Nincs különösebb kapcsolat. Anyám, feleségem,

gyerek. Ennyi.” Ez a csoport az *izoláltan élők* csoportja.

Az interjúalanyok nemegyszer látják, és meg is fogalmazzák saját izoláltságukat, sőt magyarázatot is keresnek rá. Az izoláció okát néhányan személyiségükben vélik: „Eleve egy introvertált típus vagyok. Nem vagyok egy közösségi ember, úgyhogy a kapcsolatteremtésnek annyi.” Szerintük a társas élet nem nekik való, nem erre születtek. „Nem az én világom. Úgy elmegyünk egymás mellett, meg elszaladunk egymás mellett. De nem is akarom, meg nem is izgat engem.”

A másik ok, amelyet az interjúalanyok felhoznak, a családi háttérben, a szocializációban rejlik: „Nem volt egy kiegyensúlyozott otthoni hangulat. Úgy intézték, hogy minnél többet távol legyek. Hetes óvoda, SZOT-üdülő, napközi, ilyenek. És vannak dolgok, amik nem hozhatók be. Közösségben sosem találtam föl magam. Kicsúfoltak, nem tudtam kezelni a problémáimat. Pontosan azon hiányosságok miatt, amiket a szülőktől nem kaptam meg. Ezt próbálok feldolgozni, de teljesen nem tudom pótolni soha. Pedig a priori, születésem óta fogva lehettem volna klaszszabb ember is. Irigylem azt, aki olyan társasági ember.”

Egy másik interjúalany ugyanezt így írja le: „Utáltam óvodába járni. Már akkor jelentkezett, hogy nem vagyok társasági ember. És akkor mondtam a szüleimnek, hogy én csendben maradok, meg jó lesznek meg minden, csak hozzanak el az óvodából. És akkor tulajdonképpen egy *önkorlátozó, szigorú légkörben neveltem fel magam*.”

A származási családban uralkodó nem kedvező légkör néhány esetben (de nem ez a jellemző!) alkoholproblémával, nehéz szociális helyzettel bonyolódik: „Apámnak alacsony iskolázottsága volt. Olvasni nem szeretett soha. Unalmukban ittak, még a munkahelyen is.”

Az életkor előrehaladtával az izoláció foka tovább romolhat. Míg fiatalon még csak akadt egy-egy barát, addig a felnőttkorra még ezek a kapcsolatok is elkoptak. „A gimnáziumi időszak, a fiatalok, az még úgy el volt fedve barátokkal. De aztán a nagybetűs életbe ugye jön az atomizálódási korszak.”

A jelen helyzetükben az a legkilátástalanabb, hogy semmi sem tud megfelelő örömforrásként működni. Nincs öröm, nincs vigasz – sem a családban, sem a munkában.

A munka nem az önmegvalósítás, a szakmai kiteljesedés lehetősége, hanem egy szükséges rossz, amivel vala-

hogy meg kell küzdeni. „Az elején még szerettem a szakmám. Most már nem annyira szeretem, de nem is utálok. Most olyan semleges állapotban vagyok.” Van aki legalább jókedvűen próbálja kibírni: „Semmi jó nincs benne. Nagyon unalmas. Ez már csak ilyen egyéni dolog, hogy ha már csinálom, próbálom úgy csinálni, hogy ne minden nap azzal kezdjem a napot, hogy átkozódik az ember, hogy már megint reggel van, be kell menni...” A munkával való azonosulásról, ottani kielégülésről azonban szó sem lehet: „Ott eltöltök jó pár órát. Napi nyolc és felet. Ennyi az előírt napi munkaidő. Heti negyven, de ha beleszámítjuk az ebédidőnket, akkor még több.”

A családi élet sem nyújt feltöltődést. Nem arról van szó, hogy az idézett interjúalanyok ne szeretnék családjukat, feleségüket, gyerekeiket. Csak arról, hogy ezen a téren sem találnak olyan erőforrást, amely őket feltöl-

né. Pont ellenkezőleg úgy érzik, hogy a munka után még a családban is helyt kell állniuk, ott is csak adniuk kell. „A családdal persze oda a kényelem. Hazajössz, fáradt vagy, nincs kedved semmit csinálni. Munka után állandóan a gyerekekkel kell foglalkozni, vacsora, lefektetés. Aztán kész, este lelőttek.” „A család nélkül elmenni egy pár napra, mondjuk sielni, az a jó. Tehát bevallom férfiasan, az az igazi, az tényleg kikapcsolódás.”

A második alcsoport szintén nem vesz tudomást az őt körülvevő világ-

94

K É K

ról, de számos barátal vagy széleskörű rokonsággal tölti életét. Nem rezignált és nem magányos. Nevezük őket *baráti körben megelégedetten élőknek*. „Megvan a mi baráti társaságunk, mi úgy megvagyunk magunknak.” A külvilágra, a politikára szükségük nincsen. „Nem akarjuk megváltoztatni a világot, mert tudjuk, hogy ahhoz mi kis emberek vagyunk.” Más világ, más valóság nincsen sajátjukon kívül – ugyanúgy, mint az első alcsoportnál – de nem élnek izoláltan. „Jó hangulatú társaság vagyunk. Jól összeverődünk. Tudjuk egymás gondját-baját, figyelünk egymásra. Munka után ritkán jövök egyből haza, keveset vagyok itthon. Állandóan jövünk-megyünk. Hétvégen rendszeresen járunk kirándulni, túrázni.”

A baráti körükben élők gyakran kifejezetten társasági emberek és segítőkészek. Hasonlóképpen, mint az izoláltan élők – csak ellentett előjellel – ők is természetükre, illetve családi ha-

gyományokra vezetnek vissza barátkozó kedvüket. „Igyekszem jóban lenni mindenkivel. Szeretnek az emberek. Ez családi vonás.”

Hajlandóak sok időt és energiát fektetni a barátságokba. Tudatában vannak, hogy nem megy magától, hanem sokat kell érte tenni – még akkor is, ha éppen nehezükre esik. „A barátságért is meg kell dolgozni. Olyankor is rá kell érní, amikor semmi kedve nincs az embernek mozdulni.”

Az izoláltan élőkhez hasonlóan a munka itt sem a megelégedés vagy az önmegevalósítás forrása. Ezen a téren is egy inkább visszahúzódó magatartás jellemző. „Én szeretem négy órákor letenni a tollat, és akkor engem hagyjanak békén.”

A politikai és társadalmi élettől való távolmaradás, ennél a csoportnál, nem tudatos választás eredménye. Nem arról van szó, hogy – úgy mint a következő csoportnál – olyan negatíván élnek meg a külvilágot, hogy attól tudatosan elhatárolódnának, attól elbarikádoznák magukat. Számukra egyszerűen nem létezik az a világ, az egy nem létező dimenzió.

A második nagycsoportba tartozók ezzel szemben észlelnék maguk körül valamilyen nagyobb összefüggést, mely az ő életüket is befolyásolja. Ez a külső világ magában foglalja a társadalmi valóságot, a piaci és gazdasági viszonyokat és a hazai (részben nemzetközi) politikai szféra egyes elemeit is. Az interjúk során számos utalás található erre a külvilágra, melyekről a megkérdezett spontán nyilatkozik, nem rákérdezésre adott válaszként. Személyes mindennapi élete és a külső viszonyok között folyamatosan összefüggéseket lát és fogalmaz meg. „A politika átítatja a mindennapi életünket.” Náluk tudatossá válik, hogy az ember nem egy légüres vagy hermetikusan elzárt térben él, és hogy a

politikai és gazdasági történesek saját privát szféráját is (részben gyökereken) érintik. „Megéltem pár dolgot. Nem lehet kivonni magam a történesek alól.”

E második nagycsoport szintén két alcsoportra bontható. A *harmadik alcsoport* a külső világot negatív színekben festi le. A külső világ (a társadalom) e csoport szerint veszélyezteti az intim szférát, vagyis a családot, barátokat. Nevezük őket a *baráti körükbe tudatosan visszahúzódóan élőknek*. Meg kell védeniük családjukat a fenyegető külvilággal szemben – illetve a család is megvédi őket. „A legfontosabb számomra a családom. Csak a családom, semmi más. Elsősorban ők jönnek, és csak utána mindenki más. Hogy ha a családomon tudok valamit segíteni, és esetleg mást ezzel – sajnos most már ez bennem is megvan – hogyha mást ezzel elnyomok, akkor puff neki, miért nem igyekezett jobban. Hát ezt diktálja most Magyarországon az élet.”

Ennél az alcsoportnál a belső szféra lényeges funkciója, hogy védelmet nyújt a külső ellen. Ez az alcsoport tehát informálódik, elolvassa az újságot, megnézi a híradót. De a szerzett információk csak megerősítik a társadalmi rendszerről, politikáról alkotott negatív véleményében. Gyakoriak a barátokkal, kollégákkal folytatott politikai viták is – de ez is csak megerősíti a kialakított álláspontot, mely szerint politika (és ezáltal a társadalmi részvétel bármilyen formája) „piszkos, erkölcsstelen”. „A politikánál csúnyább dolog kevés van. Attól jobb tisztességtelven lenni.”

Ez az alcsoport nem lát semmilyen lehetőséget arra, hogy a helyzet jobbra forduljon – a politikusok tevékenységében nem hisz, saját politikai vagy közéleti szerepvállalás pedig fel sem merül. Ezért még a jövőtől sem várnak semmi jót: „Politikai téren illúzióim nincsenek, tehát nem nagyon strapálok magam, hogy álmodozzak.” Ez a hozzáállás egy családba visszahu-

zodó, barátokra koncentraló magatartásformát eredményez. „A politikának nem lenne szabad az emberek mindennapjaiba, hétköznapjaiba beleszólnia.

Persze valamilyen szinten igen, de hogy most az emberek egyfolytában tépjék a szájukat, és tényleg, a baráti társaságomban is voltak olyanok, akik örök életre összeveszték azon, hogy az egyik Fideszes, a másik MSZP-s...” Külön sérelemként élék meg, hogy a politikai véleménykülönbségek a baráti körön belülre is beférkőznek és ott nézeteltéréseket, vitákat okoznak – vagyis a külvilág ilyen módon behatol a védelmezett belső szférákba is. Sok esetben ezeket a nézetkülönbségeket nem tudják a vitás felek a barátság keretein belül megoldani. Egyetlen megoldásnak a barátság felmondása tűnik:

„Megmondtam a barátomnak is, hogy ha politikus lesz, akkor elválnunk...” Ilyen módon a belső körökbe betolakodó külvilág újból visszakerül a helyére – az ellenséges külvilágba.

Mi lehet az oka ennek a visszahúzó-dó, politikát elutasító magatartásnak? Igazán kielégítő választ nem adnak az interjúk erre a kérdésre.

Semmilyen demográfiai vagy szociális jellemző nem közös – nemben, korban, státuszban teljesen heterogén ez a csoport (mint a többi csoport is!).

Nem magyarázó ok tehát, hogy az interjúalany a múlt rendszerben nőtte fel vagy már nem, hogy szegény vagy gazdag, hogy sok családás érte-e a társadalmi szférában vagy nem.

Az egyetlen magyarázat, amit az interjúpartnerek maguk is felhoznak, az megint csak a szocializáció:

„Ezt biztos otthonról hozom, lehet, hogy előítéletem van a politika iránt, még nem gondolkodtam el ezen különösen – de tényleg mindig azt hallottam otthon, hogy a politika az egy piszkos dolog, meg hogy a politika az, ami megalkuszik, ami hazudik, ami az embereket kifordítja, szóval a politika nem tiszta.”

A negyedik alcsoport szintén tudomást vesz az öt körülvevő világról, sőt – az előző alcsoporttal ellentétben – alakíthatónak érzékeli azt. Nevezük őket *aktív szerepvállalóknak*. Lehet, hogy az ő társadalmi vagy politikai helyzetéről alkotott véleményük sem éppen rózsás, de nem olyan alapvetően negatív, mint az előző alcsoportnál. Leginkább abban különböznek az előző alcsoporttól, hogy biznak saját képességeikben, abban, hogy képesek valamit változtatni. „Én hihetetlen dolgokat vagyok képes megtenni.” De nemcsak önmagukban biznak, hanem bizonyos fokig a külvilágban is: abban, hogy az megváltoztatható.” Szerintem jó irányban haladunk. Ennél már csak jobb lehet. Sokat várok az Uniótól is.” Kritikus véleményük ellenére él bennük az az elképzelés, hogy van esély a helyzet megváltoztatására – és ők ehhez hozzájárulhatnak.

Az egyént körülvevő világ felépítése ennél az alcsoportnál is koncentrikus körökhöz hasonlítható. Legbelül a család, majd a rokonok, utána a barátok következnek. A baráti kör ennél az alcsoportnál funkcióalisan differenciált. A különböző tagok eltérő funkciókat töltenek be: egyesek a magánéletben, lelki dolgokban szolgálnak támaszul, míg mások a társadalmi szférához biztosítanak egyfajta hidat. Utóbbiakkal a kapcsolat nem annyira bensőséges, a velük való viszony gyakran a közös célért folytatott közös munka formáját ölti. „A társadalmi élet az számomra az, hogy az ember közéleti problémákról beszél, aktuális kulturális vagy politikai ügyekről, de ennek már nincsen lelki része, ez nem olyan szoros, mint aki nagyon közel áll hozzám.” A kapcsolatok funkció szerinti elkülönülését az interjúalanyok is érzik és így jellemzik: „Az első körben olyan emberek vannak, akikkel nem létezik olyan

dolog, amit ne lehetne megbeszélni. A másodiknál viszont vannak dolgok, amiket soha nem beszélnek meg. Itt olyan emberek vannak, akikkel ilyen jobb, szóval, akiket mondjuk mint ember valamennyire tisztellek vagy szeretek, de nem vagyunk barátok.”

Érdeemes ezt a gondolatot még egyszer kiemelni. Ugyanis kizárólag ennél az alcsoportnál – az aktív szerepvállalóknál – jelenik meg a barátságok ilyenformájú differenciáltsága. Az előző alcsoportoknál is előfordult, hogy különböző barátok különböző funkciókat töltek be. Így egyes barátok inkább a szabadidő eltöltésére

alkalmasak, mások lelki támaszként szolgálnak, míg megint újabbak a kölcsönös gyakorlati segítségnyújtás miatt fontosak. Jelen alcsoportnál viszont megjelenik – az előbb felsoroltak mellett – egy új funkció: a barátok, ismerősök mint a társadalmi, politikai életbe való bekapcsolódás forrása. Csak rajtuk keresztül, az ő közreműködésükkel tud az egyén a társadalmi életben résztvenni. Érdekes, hogy ezt maguk az interjúalanyok is így érzékelik: ők barátok ugyan, „szeretem őket”, de mégsem bensőséges a kapcsolat, ők a „közös érdeklődés, munkakapcsolat”. Van aki a társadalmi életbe való bekapcsolódást tudatos célként tűzi ki maga elé: „én felemelkedni szeretnék, össztársadalmi szinten” és tudja, hogy ide az út a megfelelő barátságokon keresztül vezet: „igyekszem olyan embereket megismerni, akik a közéletben ismertek, és igyekszem magamat is megismertetni velük”.

Fontos következménye van ennek a ténynek. Ez ugyanis azt jelenti, hogy nem tud a közéletbe bekapcsolódni az, aki nem képes barátságokat megteremteni. *Elméleti társadalmi részvétel* – tehát egy olyan típus, akiknek nincsenek barátaik, de aktívan formálják az őket körülvevő világot – *nem létezik*.

Az aktív szerepvállalók mindennapjaikat mintegy színpadon élik. Ilyen kijelentésekkel írják le ezt az érzést: „az utcai közéletben mindenki tud rólunk, az is megszólít, aki nem is ismer”. Kapcsolataik, mint fent leírtuk, egyrészt valóban különböző funkciókat töltenek be – egyesek érzelmi tá-

magyarázza, hogy miért tagja egy kulturális alapítványnak és miért vállalja fizetség nélkül a terjedelmes munkát: „A magunk öröme meg a mások öröme olyan kulturális programokat szervezünk, amit mi szeretünk, és szóval, ami a mi ízlésünk szerint van.” Másoknak tesz valamit, de ezáltal önmagának is örömet szerez. Másvalaki az utca tisztaságába fektet energiát – ezáltal neki is jobb, mert az utca (legalább rövid időre) tiszta – és egyidejűleg másoknak is segít. Abban reménykedik, hogy egy idő után elterjed a felelősségteljesebb magatartás. „Az egy teljesen kutyaszarus utca. Ha valamilyen módon rendszeressé válik ez a takarítás, akkor egy idő után a lakók is szólnak érte jobban, vagy jobban képviselik azt, hogy szedd össze öreg...”

Az altruizmuson kívül még más háttér is lehet a társadalmi szerepvállalásnak. Igen kritikusan (az önkritikát is beleértve) így fogalmaz valaki: „Sokan azért csináljak, mert nem tudnak mást csinálni, mert mondjuk, amit tanult, vagy amihez ért, abban nem annyira jó. Ehhez még kell valamilyen hajlandóság, egy szociális érzékenység, tehát ilyen jóember. És természetesen ez egzisztencia is, tehát ebből meg lehet élni, presztizst lehet szerezni.” A különböző motivációk összefonódása a legjellemzőbb. Meg kell valamiből élni (önérdek), de ez az al csoport, ezt a kényszerűséget, szociális érzékenysége miatt összekapcsolja a köz érdekéért való tevékenységgel. Ezek az emberek érzik, hogy ha tesznek a társadalmi helyzet javításáért, abból önmaguknak is csak jó származhat. „Én úgy gondolom, hogy ha ezt sikerül megoldani, akkor sokkal könnyebb lesz élni ebben az országban.” Ez az al csoport döbben rá tehát a legteljesebb mértékben, hogy saját élete szétválaszthatatlanul össze van kötve az őt körülvevő politikai és társadalmi valósággal.

Összefoglalva, a társadalomképek és a társadalmi részvételre vonatkozó részeredmény lényeges elemei a következők:

– A legalapvetőbb különbség az interjúk között abban található, hogy tudomást vesz-e az egyén egy őt körülvevő társadalmi valóságról. Giddens fogalmi megközelítésével élve¹¹ tudatában van-e *saját élete anonim rendszerekbe való integráltságának* vagy sem. Giddens véleménye szerint ugyanis a modern társadalomban minden egyén rá van utalva úgynevezett „anonim rendszerek” megbízható működésére. A modern ember majdnem minden cselekedetében mások teljesítményére van utalva: lemegy a boltba vásárolni, felkapcsolja a villanyt, elviszi iskolába a gyermeket, hogy ott tanuljon meg mindent stb. Csak saját erejéből, magára utalva nem tud élni. Hogy ez a beágyazottság, sőt függőség tudatosá válik-e vagy sem, ebben rejlik az interjúalanyok közötti legnagyobb különbség.

– Annak a ténynek a leírása, hogy tudatosult-e ez a tény, *nem értéktelet*. Azok, akiknél nem, nem feltétlenül rezignáltabbak, visszahúzódozóbbak vagy magányosabbak, mint a társadalmat tudatosan megélők csoportja.

– Ahhoz, hogy valaki ne csak tudomást vegyen a társadalomról, hanem benne *aktívan részt is vegyen*, esetleg meg is akarja változtatni azt, ahhoz számos feltételnek kell teljesülnie. Az egyik legérdekesebb eredmény az, hogy nem egyértelműen az anyagi vagy származási tőke dönt a részvételről. Nem mellékes feltételek ezek sem, de nem egyedül meghatározóak. Egyetlen faktor van, amelynek hiánya vagy megléte egyedül is lehetővé teheti vagy megghiúsíthatja a társadalmi részvételt: ez pedig a *személyiségben rejlő tőke*. Ilyen személyiségi jegyek az önmaga képességeiben való hit, a világról alkotott (legalább részben) pozitív vélemény és egy megnyerő, kommunikatív megjelenés. Ha ez a személyiségben rejlő erőforrás hiányzik, akkor ezt még az anyagi és/vagy

maszt nyújtanak, mások hidat teremtenek a társadalmi életbe – másrészt viszont a különböző szférák össze is folynak. „Nehezen tudnám ezt különválasztani. Barátság, közös érdeklődés, aztán közös lett a munkánk is.” Nincsen éles határ a magánélet és a külvilág közt – ebben is gyökeresen különbözik ez a csoport az előzőektől. A társadalmi szerepek belefolyanak a magánéletbe, sőt a személyiségre is kihatással vannak. „Sose válik szét igazából a munka meg az egyéb élet, ami egy alkalmazottnál sokkal egyszerűbb, hogy ötkor feláll...” „Erről szól az élet. Hogy hogyan folyik bele a külvilág a mindennapokba.” Az élet (magánélet) nem más, mint a társadalmi életben való részvétel.

Ennél az al csoportnál viszonylag sok információt lehetett szerezni az aktív részvétel motivációjáról. Az egyik ok a magánérdek, vagyis az önérdek és a közérdek egészséges összefonódása. Egy interjúalany következőképpen

kapcsolati tőke sem tudja kompenzálni. Utóbbi persze lényeges a sikeresség szempontjából: a pozitív személyiségi tőke, és az anyagi, kulturális és kapcsolati tőke kombinációja kecsgetet a társadalmi részvétel szempontjából a legtöbb sikerrel.

– A legelvontabb és legmarkánsabb társadalomkép az a csoport festi, akik tudomást vesznek az őket körülvevő világról, de szerepvállalásra nem hajlandók – vagyis a baráti körükbe tudatosan visszahúzódóan élők. Nemcsak hogy az ő társadalomfogalmuk a legnegatívabb, hanem a legelméletyszerűbb is. Az általuk festett kép hasonlít leginkább valamilyen szociológiai elméletre: elvont csoportok, anonim érdekek mozgatják láthatatlan szálakon a társadalmi és politikai életet. Ez a csoport bonyolódik az interjúk során a legelvontabb elméleti fejtegetésekbe. A negyedik alcsoport viszont, az aktív szerepvállalók, sokkal konkrétabban élék meg a társadalmi valóságot. Nem elméletekről, hanem konkrét feladatokról, konkrét szereplőkről számolnak be. Bizonyos szempontból leírásaik hasonlítanak a társadalomról tudomást nem vevők, de számos kapcsolatot ápolók csoportjához, ugyanis egyik típus leírásaiban sem jelennek meg olyan elvont társadalom-elméletek, mint a negatív véleménnyel rendelkezőeknél. *Azok foglalkoznak tehát – elméleti síkon – a legtöbbet a társadalommal, akik szerepvállalásra nem hajlandók.*

A családi munkamegosztás formái

A kutatás jelenlegi állása mellett egy második részeredményről számolhatunk be, ez pedig a családi munkamegosztási mintákkal kapcsolatos.

Hogyan függ össze a családi munkamegosztás kiinduló kérdésfeltevé-sünkkel? A vizsgálat tárgya a mindennapi életvezetés és a társas

kapcsolatok, társadalmi integráció kapcsolata. Azt kutatjuk, hogy milyen életmódformák milyen társadalmasodási szokásokkal párosulnak. A kutatás társadalomfogalma igen tág: mind a családi, rokonsági kapcsolatokat, mind pedig a társadalmi részvétel különböző formáit (véleményalkotás, választási szokások, esetleges politikai szerepvállalás) magában foglalja. Ilyen módon az egyén mikrokörnyezetétől (család, szomszédok) a makrokörnyezetéig (társadalom) szeretne eljutni, és feltérképezni igyekszik az egyén különböző szférákban tanúsított viselkedését. Összességében kívánja vizsgálni a társas kapcsolatok felvételének legkülönbözőbb formáit.

Az adatok jelenlegi állása alapján úgy tűnik, hogy az egyén mikro- (család) és makrokörnyezetében (társadalom) tanúsított életmódformái között nincsen szoros összefüggés. Előfordulhat tehát, hogy míg valaki a társadalmi részvétel szempontjából egy modern életvezetést folytat, addig családján belül tradicionális szabályok uralkodnak.

Az előző fejezetben az interjúkból a *társadalmi részvétel* szempontja szerint alkottunk *típusokat*. Ugyanezen interjúkból a *családi munkamegosztás* szempontjából az előzőtől teljesen *eltérő típusok* alakíthatóak – ezeket fogjuk a következőkben kifejteni.

A kutatás egy gender szempontból érdekes részeredménye alapján vitába kell szállnunk egy igen elterjedt elmélettel, a modernizáció–posztmodernizáció Ulrich Beck¹² és Anthony Giddens¹³ megfogalmazta teóriájával. Szerintük a tradicionális társadalmakat leváltotta a modern társadalomforma, majd erre következett a második modern kor, vagy más néven reflexív modernizáció.

A tradicionális társadalmakban az életmódot a hagyományokra való tá-

maszkodás határozza meg: úgy szervezi az ember az életet, ahogyan az mindig is szokás volt, ahogy elvárják – arról explicite gondolkodni, abban kételkedni nem szükséges. A modern kor határán ezek a megkérdőjelezetlen bizonyosságok elvesznek, az életet nem lehet egyszerűen úgy vezetni, ahogyan az mindig is szokás volt. Az egyéni döntések köre és súlya lényegesen megsokszorozódik. A posztmodernitás hívei szerint evvel azonban még nem értünk a fejlődés végehez. A modern kornak is vége van már – mondják –, és Giddens szerint elkövetkezett a reflexív

modernitás. Ennek jellemzője, hogy a modernitás csalódásaiból kifolyólag a társadalom és az egyes emberek egyre többet gondolkodnak magukról, saját életükről és környezetükről. Egy bizonyos társadalmi öntudat lép életbe, mely az élet különböző részeit analizálja és reflektálja. Ez a reflexió vizsgálhat a vizsgálat tárgyára és vele együtt a mindennapokat is megváltoztatja.

Giddens példaként a nyilvános statisztikákat hozza fel. A számok tudatában például minden házasulónak van valamilyen elképzelése arról, mennyi válás történik mostanában, ezért esetleg bizonyos óvintézkedéseket is tesz, és előre köt egy házassági szerződést a majdani vagyonomegosztásról. A második modern korra jellemző *reflexió* tehát *megváltoztatja a társadalmi gyakorlatot*, az elméletek visszahatnak a mindennapi életre –

nem utolsó sorban a nemek közötti viszonyt illetően is.

Ha ezt a gondolatmenetet követjük, akkor a női emancipációról folytatott kutatások és nyilvános viták hozzájárulnak ahhoz, hogy a családon belüli erőviszonyok átalakuljanak. A családi erőviszonyok és prioritások egyik legcsalhatatlanabb tükrö a családi munkamegosztás. Giddens gondolatmenetét folytatva tehát a reflexív családi életformák esetében egyenlő(bb) munkamegosztásra lehelünk, mint a tradicionális családoknál. Ez az a megállapítás, amellyel eredményeink alapján vitába kell szállnunk.

98

K É K

Az interjúk nagy része – a vázolt elméletekkel egyezően – valóban felosztható a tradicionális és modern-reflexív minta szerint. *Tradicionális életmódnak* az mondható, amelynek vezérelve a „csináljuk úgy, ahogyan mindig is”, tradicionális értékrenddel párosulva. A *reflexív életmódok* ezzel szemben magas fokú önreflexiót, modernebb értékpreferenciát mutatnak, az egyén analizálja önmagát és viszonyait. A családi munkamegosztás mintái a tradicionális és reflexív életmódokat összehasonlítva viszont pont ellenkezőek, mint azt Giddens gondolatai alapján feltehetnénk.

Azt tapasztaltuk ugyanis, hogy az interjúalanyok egy csoportja egy *tradicionális* és inkább *baloldali* hagyományokat tükröző *életmódot* folytat. A nemek közötti viszonyt ennél a csoportnál a hagyományok rendezik magától értetődően. A nemi szerepekről

lefestett képek a tradicionális társadalmakban kialakult szerepekhez igazolódnak. Ez a hagyományosság ennél az alcsoportnál párosul egy inkább baloldali, munkás (sok esetben szakmunkás) öntudattal. A tradicionális és baloldali szokások párosodásának köszönhetően ennél a csoportnál a munkamegosztás egy ritka formája alakult ki.

A munkamegosztás módját az interjúalanyok eképpen jellemzik: „Igyekszünk megosztani.” A férj a házimunkákba nemcsak besegít, hanem kiveszi a részét. A férfiak is magától értetődőnek veszik, hogy az ő feladatuk nemcsak a pénzkeresésre, a munkába menésre korlátozódik. Szinte megdöbbentő az a természetesség, ahogyan az otthoni munkákban való részvételükről beszámolnak – ahogy a következő férfiak: „Mind a ketten szoktunk főzni. Én is nagyon szeretek főzni. Inkább mi mosogatunk. A gyerekek ritkán. Bevásárolni együtt szoktunk. Mindig együtt.” „Beosztjuk. Én kezdem a vizesblokkot, addig a feleségem megcsinál egy mosást vagy kiteret. Vagy fordítva.”

Ahogy az a következőekben még ki fogjuk fejteni, az interjúalanyok döntő többségénél a hagyományos férfi–női szerep mélyen beleépült az identitásba. A férfi fő feladata a pénzkeresés, házimunkák közül legfeljebb a szerelési munkákat vállalja. „Mind, ami szereléssel vagy kocsival kapcsolatos, ami műszaki dolog, az maximum a férjem feladata. Az férfimunka nálunk.” A nők pedig a házimunka. „Inkább női munka a házimunka. Akkor van rendesen megcsinálva, ha én csinálom.” Megdöbbentő, hogy ezen a mélyen bevésődött képen még az a döntő társadalmi változás sem tudott változtatni, hogy a nők többsége szintén kereső tevékenységet folytat. A megváltozott társadalmi viszonyokat a női interjúalanyok helyzete hűen tükrözte: mindegyikük

dolgozott, egyetlen otthonülő háziasszony sem volt közöttük. A valós viszonyok tehát már régen megváltoztak – a nők dolgoznak, feladatuk nem merül ki a ház körüli munkákban – a nemi szerepekről alkotott kép, az identitás viszont maradt a régi. Mivel az interjúk túlnyomó része e sémának megfelelő, ezért olyan különlegesek a fenti idézetek, ahol a férj önértetét, identitását nem sérti a házi feladatok ellátása. „A otthoni munkákból Laci nagyon kiveszi a részét. Hét közben mondhatni ő csinálja. Hét végen, amikor szabadidőm van, akkor igyekszem én is. De ha este későn hazajövök, akkor én már nem tudok semmit sem csinálni.” Efféle hozzáállás ritkaságszámba megy.

Található tehát a tradicionális életformáknak egy olyan csoportja, ahol a férj nem segít, hanem magától értetődően részt vesz a házimunkákban. Ezeknél a családoknál az egyenlőség több mint verbális frázis – (legalábbis részben megvalósuló) mindennapi családi gyakorlat.

A *reflexív életmódokban* – a tradicionális életmóddal szemben – a nemek közötti viszony nem magától értetődő. Itt a férfi és nő közötti hatalmi relációk és a munkamegosztás problémájának megoldására nincsenek kész receptek. Nincs egy közös és megkérdőjelezhetetlen séma, amely a belső erőviszonyokat rendezné. Ezért ez a fajta életmód sokkal több gondolatot szentel a nemek közötti viszonyoknak, mint a tradicionális életmód. A reflexió öltetheti a beszélgetés, elmélkedés és vita formáját is. A családi munkamegosztás sem megy egy bizonyos megszokott kerékvágásban, hanem azt meg kell tárgyalni, esetleg meg is kell érte küzdeni. Ráadásul időről időre, ha a körülmények változnak vagy az egyik fél elégedetlen, ezek a tárgyalások újra napirendre kerülnek.

A sok reflexió, beszélgetés vagy vita ellenére sem található egyenlőség a családi munkamegosztás terén ennél

az életmódcsoportnál. Ellenkezőleg: a *tradicionális életmódokkal összevetve nem nagyobb egyenlőséggel, hanem nagyobb egyenlőtlenséggel találkozhatunk.* A feleség munkája után elvégzi a házimunkát, emiatt esetleg részmunkaidőben dolgozik. Olykor delegálja a házimunkát más női személyeknek. Vagy fizetett női segítséget vesz igénybe: „Jár a takarítónő kéthetente. Közben egyszer kiporszívózok azért.” Vagy saját édesanyja jön besegíteni: „Mikor el volt törve a lábam, akkor jött anyukám és helyettem megcsinált mindent. De a férjem akkor is a készre jött haza, és úgy ment el, hogy itt hagyta a mosogatnivalót.” Jellemző módon nem a férj, hanem a feleség anyja jár segíteni, és ez a férjeknek szemmel láthatóan kényelmes: „A munkamegosztás remekül megy. A szemetet én viszem le. A többit Éva csinálja. Meg anyósom sokat segít. Így megspóroljuk a bejárónőt.”

Mi a férj feladata? Sok éves, esetleg sok évtizedes házasság után a feleségnek azért sikerült valamennyi segítségnyújtást kicsikarniuk. „Hálistennek, azért lekopogom, hogy a férjem segít a takarításban. Megkérdezi, hogy miben segíthet. Azért is kérdezi meg, hogy aztán gyorsan letudja ezt a részét, a kötelességét, és utána megy a munkájával kapcsolatos programokra, mert neki hétfőig is mindig kell mennie.” „Hát gondolom azért, mert korábban elég sokat hisztiztem, és akkor kialakult, hogy na jó, akkor amit tudok, segítek.” Érdemes megfigyelni a szóhasználatot is: a nem egaliter munkamegosztásnál a munkát nem „megosztják”, hanem a férj „besegít”. Nagy különbség rejlik a kettő között: ha elosztják a munkát, akkor mindenki igyekszik saját feladatát elvégezni. A segítség szó ezzel ellentétben azt tükrözi az interjúkban, hogy a férfi – felesége iránti szolidaritásból vagy kényszer alatt – elvégez bizonyos feladatokat, amelyek igazában a felesége dolga lennének. A „segítő” férj gondolataiban fel sem merül, hogy mondjuk saját piszkos zoknijának kimosása

nem feleségének való segítség, hanem saját maga ellátása volna. „Ha nagyon kell, szóval a nehéz házimunkákba esetleg én is besegítek, de a háztartás súlya a nejem van.” Van olyan férj is, aki érzi a segítség és a megosztás közötti különbséget (de azért változtatni ő sem hajlandó): „Hát kérem szépen, én segítek. De nem tudom, hogy eléri-e a felét. Én ebben kényelmesebb vagyok. De ha megmondják, hogy porszívózz ki, akkor kiporszívózok. Én azt mondom, hogy segítek a munkában, az asszony meg azt mondja, hogy nem segíteni kell, hanem részt venni. Szóval ez a megosztozunk, pajtás, testvériesen, ez kellene.”

Az interjúkból az is kitűnik, hogy a munka(nem)megosztás az egyik fő konfliktusforrás a családok életében. A feleségek periodikus váltakozásban hol veszekednek, hol szépen kérnek – mindezt több-kevesebb eredménnyel. „Lassú víz, partot mos. Szó nélkül nem hagyom. De jó sok időbe fog telni, míg én átformázom egy kicsit. Hol finoman mondom, hol veszekedve. Attól függ, hogy mennyi munkám volt és milyen a vérmeárcletem éppen.” Úgy tűnik, hogy lényegbeli változást még azok a feleségek sem tudnak kieszközölni, akik jelentős energiát fektetnek a helyzet megreformálásába, és akiket még viták és az otthoni hangulat időleges megromlása sem riaszt vissza.

Van, aki sok-sok év után el tudja érni, hogy a férj valamennyit besegítsen. De a koordinálás, a munka megszervezése minden esetben a feleség vállán marad: „Judit a család központja. Nélküle nem is tudnám, mi lenne. Ő koordinálja a dolgokat, hogy ki mit csináljon.” Még ha a férfi családtagok – a fiúgyermekre ugyanaz igaz, mint a férjekre – segítenek is, de a feleségeknek kell mindent számon tartaniuk. Nemcsak a munka kétkezi részét kell ellenőrizniük: „Besegít azért valamennyire. Hát mit tudom én, por-

szívózni hajlandó a férjem, csak ellenőrizni kell utána a dolgokat.” A feleségnek kell irányítania a dolgokat, motiválnia kell a „munkásokat”, mint egy cégnél a menedzsernek: „Annyira azért nem vagyok autonóm ebben a dologban, azért kell egy lökés. A feleségem mondja, hogy ezt és ezt csináld meg. Bár újabban néha már el is mosogatok magam után.” „Én nem nagyon rajongok a házimunkáért, hát valakinek meg kell mondani, irányítani kell, szervezni kell a munkát. Ebben jobb az asszony.” Ezenfelül a feleségnek kell fejben tartania minden részletet – hogy mit kell kitakarítani,

99
K É K

mit kell bevásárolni: „Ha a feleségem felírja, hogy mit kell hozni, elmegyek bevásárolni. Ezt hozd a Metróból, légy szíves, ezen és ezen a polcon van, és akkor így megtalálom.” A család időbeosztását is a feleség koordinálja – hogy ki mikor jön haza, mikor kell a gyerekeket elhozni innen vagy onnan, vagy melyik különórára kell elvinni őket. A kétkezi munkák ellátása mellett a családi élet közben tartása jelentős energiabefektetést jelent a feleségek számára.

A férj sok esetben még azt is elvárja, hogy akkor történjen a takarítás, amikor ő nincs otthon, hogy az okozott felfordulás őt ne zavarja. „Igyekszem addigra készen lenni, mire a férjem hazajön. Úgy sokkal kellemesebb dolgozni. Különben csak morog, hogy minek már megint ez a felfordulás...”

Újból szeretnénk hangsúlyozni, hogy nem otthonülő feleségekről van szó,

Budapest

akiknek a házimunka és a családi élet koordinálásán kívül nincsen más feladatuk. A kettős megterhelést szépen tükrözi a következő idézet: „A kórházba is úgy mentem szülni, hogy benne volt a táskámban a kis füzetem, amiben minden munkával kapcsolatos fontos adat benne van. Vittem a mobiltelefont, és mondtam a kuncsaftnak, hogy hívjon négy óra múlva, mert akkorra megszületik a kisfiam. És visszahívott, letárgyaltam az egészséget. Szóval ott is dolgoztam a kórházban, muszáj volt. Aztán később, a dolgozószobában volt a kisfiammal egy nagy játszószonyege, ott ő

Érdekes megemlíteni, hogy a legfrissebb kutatások hasonló eredményeket találtak a volt keletnémet tartományokban.¹⁴ Ott évekkel ezelőtt még egyenlőbb volt a családi munkamegosztás, mint Nyugat-Németországban. Az egyesítés viszont nem ahhoz vezetett, amit sokan szerettek volna, nevezetesen hogy a nyugati tartományokban – a keletiek mintáját átveve – egyenlőbben oszlanának el a terhek. Éppen fordítva történt: a keleti tartományokban lényegesen egyenlőtlenebbé vált a családi munkamegosztás, mint amilyen a múlt rendszer alatt volt.

IRODALOM

- Beck, U. (1986): Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne. Frankfurt.
- Beck, U. (1994): Riskante Freiheiten. Frankfurt.
- Durkheim, E. (1988): Über soziale Arbeitsteilung. Frankfurt.
- Giddens, A. (1995): Konsequenzen der Moderne. Frankfurt.
- Habermas, J. (1981): Theorie des kommunikativen Handelns. Frankfurt.
- Klenner, Ch. (2002): Geschlechtergleichheit in Deutschland? In: Aus Politik und Zeitgeschichte, 2002. 8., 17–29. o.
- Plessner, H. (1924): Grenzen der Gemeinschaft. Bouvier und Bonn.
- Projektgruppe „Alltägliche Lebensführung“ (1995): Alltägliche Lebensführung. Arrangements zwischen Traditionalität und Modernisierung. Opladen.
- Tönnies, F. (1963): Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie. Darmstadt.
- Voß, G. G. (1991): Lebensführung als Arbeit. Über die Autonomie der Person im Alltag der Gesellschaft. Stuttgart.
- Voß, G. G. (1995): Entwicklung und Eckpunkte des theoretischen Konzepts. In: Projektgruppe „Alltägliche Lebensführung“ (Hrsg.): Alltägliche Lebensführung. Arrangements zwischen Traditionalität und Modernisierung. Opladen.

- Voß, G. G. (2001): Der eigene und der fremde Alltag. In: Voß, G. G., Wehrich, M. (Hrsg.): Tagaus-Tagein. Neue Beiträge zur Soziologie Alltäglicher Lebensführung. München / Mehring.
- Weber, M. (1978): Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus. Gutenberg.
- Wiegand, R. (1986): Gemeinschaft gegen Gesellschaft. Problematische Formen der Geborgenheit. Frankfurt.

JEGYZETEK

- 1 A chemnitz-i egyetemen végzett doktori disszertáció keretében, 32 témavezérelt interjú készült egy budapesti lakótelepen.
- 2 Életmód alatt a Max Weber-féle „Lebensführung“ (Weber, 1978) és ennek mai viszonyokra való adaptációja (Projektgruppe, 1995, Voß 1991, 1995, 2001) értendő.
- 3 Tönnies, 1963.
- 4 Plessner, 1924:41.
- 5 Durkheim, 1988.
- 6 Habermas, 1981
- 7 A közösség ideológiája húzódott meg a náci „Volksgemeinschaft“ (népi közösség) mögött. A politikai ellenpólus, a kommunizmus sem fukarkodott a közösség hirdetéssel (kollektíva, egységesség, munkaközösség stb.) A mai politikai és vallási palettáról sem hiányoznak az új közösségeket hirdető mozgalmak (jobbászelsős mozgalmak, vallási szekták).
- 8 Wiegand, 1986:24.
- 9 Az idézetek – amennyiben szerzőjük nincs feltüntetve – a kutatás során készült interjúkból származnak. Az anonimitás védelme érdekében név nélkül jelennek meg.
- 10 Giddens, 1995.
- 11 Giddens, 1995.
- 12 Beck, 1986, 1994.
- 13 Giddens, 1995.
- 14 Klenner, 2002.

100
K É K

elgügyögött, én meg felette dolgoztam, telefonáltam, ugyanúgy ment minden tovább.”

Összevetve tehát, a tradicionális életmódoknál egyenlőbb családi munkamegosztás található, mint a reflexív életmódcsoportoknál. Ez az eredmény ellentmond a vázolt modernizációs elméleteknek.

Giddens véleményével ellentétben a *rutinok*, mindennapi bevett gyakorlatok a *reflexió útján* szinte alig, vagy egyáltalán *nem változtathatóak* meg. A modernitás előrehaladása, a viszonyok feltárása és nyilvános vitája nem vezet automatikusan a viszonyok megváltozásához. Nem elegendő a problémákról csak beszélni ahhoz, hogy azok maguktól megoldódjanak. A rutinszerű, megszokott cselekvések nem reformálhatóak meg pusztán reflexióval – sem egyéni, sem állami szinten.

T. Kiss Tamás új könyvének műfaját nem könnyű meghatározni. Már csak azért sem, mert három, egymástól jól elkülönülő részből tevődik össze.

Az első száz oldal kultúrpolitikai tanulmányokat tartalmaz; a második száz oldal a vallás és közoktatásügyi miniszterek, illetve az 1949 és 2000 közötti oktatási és kulturális miniszteriumok minisztereinek portréit. A harmadik rész pedig 23 jelentősebbnek ítélt miniszter nevéhez kötődő dokumentumokat gyűjt egybe. Kezdjük ezzel a harmadik résszel. Ez az anyag –

miért éppen ezeket a szövegeket választotta? A 23 név közül a hét utolsó, nyilván az olvasók vélhető aktuálpolitikai érdeklődésére reflektál: e nélkül valószínűleg nem került volna be *mind a hét* 1990 és 2000 között hivatalban lévő miniszter a válogatásba.

A korábbi időszakok tekintetében néhány alapvető hiányérzetünk azért maradt: semmiképpen nem hagytuk volna ki (már csak a felsőoktatáspolitikai szimbolikus vonatkozások miatt sem) Eötvös Lorándot, a rövid ideig miniszterkedő, de parlamenti politikus-

Nagy Péter Tibor

T. Kiss Tamás: Fordulatok – folyamatok

101
K É K

könyvkiadásunkban nem tipikus formában, CD-mellékletben áll rendelkezésre. A kísérlet önmagában is figyelemreméltó. Az Új Mandátum Könyvkiadó, e könyvhöz tartozó CD kiadásával túl lépett a Gutenberg Galaxis végét fájlató konzervatívok és determinista/eufórikus Kasszandrák párharcán, s megmutatja az egyik lehetséges utat: a villamoson, vagy éppen ágyban olvasandó (tapintható, szagolható stb.) papírkönyv *háttér dokumentációja* kerülhet CD-re. E megoldás a „pépörbek” könyvet könnyen forgathatóvá, s ha nem is olcsóvá, de elviselhető áruvá teszi.

Az elektronikus média lehetőségei ugyanakkor azonnal telhetetlenné is teszik az olvasót. A gyakorlatilag terjedelmi korlát nélküli válogatási lehetőség fokozottan veti fel, a minden válogatás esetében felmerülő kérdést: miért éppen ezeket a szövegeket válogatta be a szerző. A „miért éppen ezeket” kérdést két szempontból is felvethetjük: egyrészt miért éppen ezt a 23 minisztert tartotta kiemelésre méltónak? Másrészt:

ként és államtitkárként kiemelkedően fontos szerepet játszó Berzeviczy Albertet. Zichy és Jankovich – e tízes évekbeli politikusok nevét feltehetően kevesebben ismerik – azért került volna rá az én toplistámra, mert rajtuk a tízes évek két nagy alternatívája: a klerikalizmus és a modernizáció tanulmányozható. Igazi hiányosságnak tulajdonképpen csak Haller István kimaradását érzem, hiszen a numerus clausus kultuszminisztere az egyetlen olyan keresztényszocialista politikus volt, aki – ha nem is személyes intellektusánál, de a mögötte álló szélsőjobbaldali erők hatalmánál fogva – egy egész történelmi korszakra rányomhatta bélyegét. (Itt ki nem fejthető okoknál fogva a numerus clausust nem a felsőoktatás-politika részletkérdésének, s nem is az ellenforradalom átmeneti jelenségének, hanem a két világháború közötti korszak egész értelmezését meghatározó jelenségnek tartom.)

A másik kérdés a „miért ezek a szövegek” kérdése. A kultuszminiszterekről

korábban megjelent (egyébként kitűnő) szöveggyűjtemény, Mann Miklós nyolcvanas évekbeli válogatása a források egyenmőségére és összehasonlíthatóságára törekszik, s ezért a parlamenti programbeszédeket szerkeszti egybe. T. Kiss másik megoldást választ, cikkeket, interjúkat, parlamenti és parlamenten kívüli beszédek, sőt exminiszteri megnyilatkozások kerülnek egymás mellé. Valószínűleg nem véletlenül: T. Kiss – ahogy a bevezető tanulmányokból kiderül – a társadalomba erősen beleágyazott kultúrpolitikusok figuráit keresgéli, legalább olyan fontos számára a társadalommal kommunikáló, mint a parlamentben szereplő kultuszminiszter. Mindkét megoldásnak vannak elő-

retek, a kultúrpolitikához. E három típust T. Kiss életrajzaiból jól fel lehet ismerni. A szerző érdeme, hogy az életrajzok terjedelmét nem szabta a miniszteri évek számához, így lehetővé tette, hogy kevésbé ismert kultúrpolitikusok háttérére is jól megérthetővé váljon. Értelemzavaró adathibákra nem akadunk, ami az ilyen szócikkek esetében nagy pozitívum.

T. Kiss tanulmányai, arra tesznek kísérletet, hogy a hagyományos korszakhatárokat figyelmen kívül hagyva tekintsék át a kulturális kormányzat működésének egyes területeit. Ráadásul nem azon, a többiek által követett módon, hogy egy-egy alszféra: mondjuk múzeumügy, vagy gimnáziumi tantervpolitika hosszmetzeteit írja meg, hanem úgy, hogy egy-egy aspektust választ elemzése tárgyául: a kultúrpolitika állami és társadalmi meghatározásának arányait, a propaganda- és image-építő tevékenységet, az orientációt (magyarán a nemzetközi minták kiválasztását), a demokrácia-felfogást, a finanszírozást, illetve az apparátus és a politikai elit viszonyát.

A feladat rendkívül nagy, a problémacsomag igen szerteágazó. Többen kedvelik – kedveljük – a kultúrpolitika sajátosságait, korszakokon átnyúlva megragadó megközelítéseket. (Az olvasó figyelmét e vonatkozásban a *Társadalom és oktatás* soroza kötetire, a legújabbak között Kelemen Elemér *Hagyomány és korszerűség* című kötetére hívjuk fel.) E megközelítésmódok között T. Kiss Tamásé két határozott jeggyel rendelkezik. Sajátossága, hogy a kultúrpolitika területei sorában fokozott figyelmet fordít a közművelődésre, az iskolán kívüli népművelésre, a felnőttoktatásra. Ez igen fontos, hiszen Sáska Géza nyolcvanas évekbeli felnőttoktatás-történeti elemzéseit leszámítva – oktatástörténet-írásunk nem fordított jelentősebb figyelmet erre a problémára. Másik sajátossága, hogy miközben az egyes politikai áramlatok

között tárgyilagosságra törekszik, „a szférának” láthatóan elkötelezettje. Azokkal a kulturális kormányzatokkal rokonszenvezik, melyek több forrást képesek, akár a nemzeti jövedelemből, akár a konkrét költségvetésből a kultúrára fordítani.

Másfelől paradigmája a politikától-ideológiától független kultúra, kulturális alrendszer létezését feltételezi, s ezen alrendszernek nagyobb autonómiát hagyó kormányzatokkal rokonszenvezik.

Az egyes tanulmányok – nemcsak a címben megjelölt 133 esztendő problémáit fogják át, de az egyes alfejezetek bevezető oldalain az újkori magyar történelem egyfajta narratíváját is adják. Mint minden jó tanulmányban rengeteg a vitatható és vitandó kérdés: éppen kultúrpolitikai szempontból, külön vitandónak értékeljük „Budapest túlméretezettségével”, (23. o.) „a McDonaldizációval” (27. o.) kapcsolatos megállapításait. T. Kiss, a recenzióknál láthatóan kevésbé liberálisnak értékeli a dualizmus kora második felét (28. o.) viszont – éppen a fentebb jelzett növekedés elkötelezettségéből is magyarázhatóan – kevésbé ellentmondásosnak érzékeli a Klebelsberg-korszakot. (A Klebelsberg-korszakról szóló, néhány éve megjelent T. Kiss könyvet egyébként a szerző eddig legsikerültebb munkájának tartom. A könyv – egyes fontos szaktanulmányok, és Ladányi felsőoktatási monográfiája, Mann Miklós idevágó felkötete mellett – a Klebelsberg-korszak jelentős szintézisei között foglal helyet.)

Számtalan részletkérdésen lehet, és kell vitatkozni. (Hogy nem tesszük eléggé, az az oktatástörténet szakmai közéletének súlyos hiányossága, s egyetlen könyvismertetésben sem pótolható.) Vitathatatlan azonban, hogy T. Kiss Tamás könyve jelentős kísérlet a kronologikus, és problémátörténeti szemléletű összefoglalók kiegészítésére egy – mondjuk így – „aspektustörténetivel”. Mindenki számára olvasandó, akit a modern magyar művelődés története érdekel.

(T. Kiss Tamás: *Fordulatok – folyamatok. Fejezetek a magyarországi kormányzatok kultúrpolitikáiról 1867–2000*. Budapest: Új Mandátum, 2002.)

nyei. A CD-kiadvány műfaja – s ez talán T. Kiss újabb könyvei esetében a CD-melléklet utánnyomásával könnyen módosítható – lehetővé tenné a bővebb válogatást, akár a két megoldás kombinálását is.

A kultuszminiszteri életrajzok világgossá teszik, hogy a kultuskormányzat miniszterei három ideál-típusú csoportba sorolhatók: az egyik csoportba az ágazatpolitikusok tartoznak, azok, akik életük korábbi szakaszait is az oktatási és kulturális irányításban – vagy erre specializálódott parlamenti bizottságokban töltötték. A másik csoportba azok a nagypolitikusok tartoznak, akiknek a nagypolitika erőviszonyrendszere miatt mindenképpen kell adni egy tárcát, még ha soha nem is foglalkoztak annak ügyeivel. E csoportba tartozók, jellegzetesen a tárca erős ideológiai arculata felől határozzák meg saját szakminiszteri tevékenységüket. Harmadik típusba tartoznak a „tudósok”. Elsősorban olyan személyekről van szó, akik saját tudományte-

Légüres térben... Kárpát-medencei önismeret... Befolyás vagy hegemonia... Zsidónak lenni Auschwitz után... Benes... Állam és nemzet... – kupacnyi olvasnivaló, nyomasztó történelemmel és még lankasztóbb sorsokkal, rendezési szándékok tömegével és sikertelen kísérletek évszázadnyi históriájával. S ami még szomorúbb: miközben azt hihetné az olvasó, hogy a múltat vette kezébe egy-egy kötetben, szinte már a könyvborítóról korunk szimbolikus politizálása kacsint vissza: az állam/nemzet címlapján korona, a háború utáni rendezés burkolójáról vakvágányra (vagy tán homokpadra)

A. Gergely András

Rozsdált história

lokott és szétrozsdált vasúti kocsi, a délvidéki magyarság kótetéről mállatag házoldal, régiókn történeti önképét pedig egy megviselt hartai kapuzat illusztrálja... A „találomra” összeválogatott tematikus ismertető akaratlanul is ezzel a fanyar élményképpel kezdődik, s egy még aktuálisabb szöveges címlappal, melyről ennyi út szemem: Benes. Lakonikus cím(lap) az Athenaeum egykori tipográfiájával, védtelenül kitéve (miként e könyvsorban szomszédai is) a mai jelentéseknek...: „benesi dekrétumok”, államnemzetiség, légüres terek, rendezés vágya Kelet-Közép-Európában, zsidónak lenni, kisebbségi önismeret... A könyvek talán véletlenül visszhangozzák a történo történelmet? S ha igen, az olvasó talán nem véletlen talál rájuk – mintha bizony magyarázatot, megerősítést, értelmező felvilágosítást remélhetne...

Borsody István: Benes

Az értelmezésért maga a szerző, a „politizáló hajlamú utazgató újságíró” fordul a Masaryk halálával Csehszlovákia elnökévé lett politikus felé, aki aktív korszakában egyenest Hitlerrel találta magát szemközt, kapituláló demokráciák és megszállt országok körében.

A Benes-kötet első kiadása 1943-ban jelent meg, vegyes fogadtatással, Szekfű Gyula jóváhagyó véleményével és a náci botor kérdésével találkozóva: „Warum Benes? Herr Borsody, talán azt hiszi, hogy Benesnek még van jövője Közép-Európában?”

103
KÉK

A kérdésre a nemzeti kisebbségek háború utáni reményeit arculcsapó döntés, a kisebbségek erőszakos kitelepítése adott választ, s a fájó élmény, hogy a kurucos hagyományú Kassáról indult etnikai tisztogatás egy hajdan volt demokrata döntése értelmében indult meg, oly intenzitással, hogy (Borsody előszava szerint) Jászi Oszkár kimondottan Eduard Benesről szerzett benyomásai nyomán adta fel föderalista reményeit. „Benes a közép-európai kis népek egyik elretentő nacionalista példaképe” – összegzi a szerző. A német és magyar nemzeti kisebbségek totális vagy részleges kiűzetésének szorgalmazása azonban nem tarthatott tovább, mint a szovjet megszállás 1945. februári dátumáig, melyet követően Benes lemond névleges elnöki tisztéről és nagybeteg visszavonul elnöki otthonába, ahol 72 évesen, 1948 szeptemberében elhalá-

lozik. Amit elindított, az ugyan eljárnodott egy jó darabig magától is, a megosztás és félelemkeltés politikája nemcsak a szlovák és a cseh önálló köztársaságok kialakításáig (1993), hanem a lelkeket megülő kirekesztéspolitiká korszertü formáig, a fölmelegített nacionalizmus mindennapossá tett légköréig tovább hat(ott). Borsody a Masaryk-korszaktól kezdve, az oszt-rák-magyar birodalmi trónfosztáson, a szlovenszkói korszakon át a népszövetségi politikai karrierig, a cseh függetlenség „status quo”-időszakáig, Benes londoni emigráns éveit és a közép-európai konföderációs terveit

104

K É K

követi a benesi Kárpát-medence programot, távolságtartóan rögzítve 1999-es utószavában: „Csehszlovákia a 20. századi közép-európai nacionalizmus szülötte volt. A nacionalizmus temette el”. (*Athenaeum*, 1943, reprint, Savaria University Press, Szombathely, 2001. 244 oldal, 1400 Ft.)

Borsody, aki korábbi kötetében, „Az új Közép-Európa” címen (a szintén Savariában, 1998-ban kiadott, Miszlivetz Ferenc szerkesztette műben) Közép-Európa tragédiáját fogalmazta meg „a Habsburgoktól a szovjetekig – és ami utána következik” leírásával, federalista közjátékok, megbékélési programok, világdiplomáciai alkuk, felkelések és hidegháborús kényszerek szemrevételezésével dolgozza föl a „Két Európa” lehetlenségéit, belső és külső, kormányközi és nemzetekfeletti, demokratikus és határoknélküli, illetve káoszba fulladó és bizonytalanokodó, nemzeti görcsöktől tépázott és barátot/ellenséget elkülönítő politikai megosztottságait. A kozmosz vagy káosz választhatósá-

gát pedig amúgy nemcsak az univerzális és/vagy területális tagoltság hártározta meg, hanem a század háborúit követő térségi kisebbségpolitikák is. Mindezeknek azonban még egy külső, de annál követelőzőbb és kötelezőbb paktum szabta feltételeit: az 1945. január 20-án Moszkvában aláírt fegyverletéleti egyezmény, amely a megállapodások rendelkezéseinek, végrehajtása ellenőrzését vállaló Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) irányításával a Hitler-ellenes szövetség kezébe helyezte a magyar autonómia jövőjét és a „biztonsági övezet” nyugati szövetségesek szerinti megformálásának jogát is. Az „egykori ellenséges országok” mint Németország volt szövetségesi Sztálin 1945. májusi javaslata, a diplomáciai kapcsolatok helyreállítása helyett csupán azt a bizalmatlan helyzetet érdemelték ki, amelyben a harmonikus együttműködés reménye mellett el sem tudták képzelni, „hogy a magyarok mit tehetnek azon kívül, hogy alávetik magukat az orosz diktátumnak, ha csak a brit és az amerikai szekció nem jut nagyobb szerephez a SZEB-ben”. A megfigyelő státusú, választásokat felügyelő és „a nemzeti akarat szabad megnyilvánulását” bármely változások dacára biztosítani hivatott megbízottak a Potsdam utáni időszak „inkább feltételes, mintsem kategorikus” politikai-diplomáciai történéseit igyekeztek befolyásolni. Azazhogy – miként

Mezei Géza: *Befolyás vagy hegemónia? A háború utáni rendezés Kelet-Közép-Európában*

című kötetét ezt részletekbe menően és szövegszerű pontossággal dokumentálja –, jószerivel inkább elősegítői voltak a lassúdan kialakuló magyar demokrácia válságának, mely a két nagyhatalmi érdekterületközönájában, avagy „nyitott szférájában” ünnepelhette ugyan az 1945. november 4-i, többpárti koalíciós győzelmet, de

– mint arról Bibó István egy hónappal később megírta – „a magyar demokrácia válságban van, mert félelemben él”. A választásokon az igencsak erőltetett „szovjetbarát” politika és a Moszkva bizalmára számító politikus körök mellett a stabil többség vissza tudta fogni magát az egyoldalú elköteleződéstől, de a „barátok” és „bábok” közötti választás kényszere egyre inkább, főként a szovjet nagyhatalmi ellenőrzési jog nyugati elfogadása után kezdte tudomásul venni a totális beavatkozás lehetőségét is. Mezei záró fejezetének utolsó mondatai ezt – a kötet címében fölött – kérdést igen precízen meg is válaszolják: „a nyugati nagyhatalmaknak nem állt szándékukban kétségbe vonni a Szovjetunió nagyhatalmi előjogait e térségben, vagyis azt a jogot, hogy Moszkva túlsúlyos stratégiai érdekekkel rendelkezzen a vele szomszédos országokban. Inkább az ezzel a joggal történt szovjet visszaélés volt az, ami Kelet-Közép-Európában a legtöbb problémát okozta... az új európai status quo alaposan összezsugorította a nyugati világ védelméhez szükséges peremvidéket, amellet pedig a szovjet uralom alá taszított százmillió embert.”

Az „átmenet” háború és béke között, az átalakulás fasiszta államszövetségesből kommunista szimpatizánssá, volt ellenségből tartós barátta, s a katonai fegyverszünettől a politikai állóháborúig – ez a korszak Magyarországnak alapvető karaktere, s ezen belül oszlanak meg a „jalta elveket” és etnikai tisztogatást, elköteleződést és „a szabadság és függetlenség értelmes mértékét” kereső tömegek, szövetségi politikák és ideológiai praktikák. A kötet masszív történettudományi munka, mégpedig felsőoktatási tankönyvként kiadva, ami egyszerre tükrözi a befolyás és a hegemónia, valamint a rendezés közép-európai feltételeinek mai értelmezésmódját is. (*Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001. 146 oldal, 1500 Ft.*)

A háborús Nyugat kelet-politikája és a közép-európai térség népeinek mikrohistóriája nyilvánvalóan szem-

Szemle

léhető a történész távolságtartásával, bemutatható a feltárt vagy még alig- alig értelmezett iratanyagok prezentálásával, de az európai történeti örökség ezen felül áll még egy igen sajátos, a történetek végiggondolását éppúgy lehetővé tevő, sőt kötelezettségként ennek feladatát ránk hagyó nézőpont figyelembe vételéből is. Ez utóbbi, perszonális élményanyagra és egyben filozofikus-moralista értelmezésre kiváló példa

Tóth Imre: Zsidónak lenni Auschwitz után

című kötete. Az esszéformán megírt könyv ugyanis épp azt a furcsa diszszonanciát, szemlesütve vádoló és mégis önelemzően megértő alapállást vállalja, amelyben a „zsidónak lenni” élményét nem a kisebbségi önértzet vagy az üldözött és legyilkolt diaszpóra identitás-felfogása mentén értelmezi, hanem az európai kultúra, a helytelenül feltett kérdések és rossz válaszok öröksége alapján. Egyetemes erkölcsi elvek hívei és követői, a német kultúra értékeinek közvetítői, s közben emancipálódó, asszimilálódní kényszerülő zsidók – szemben és harcban az európai zsidóüldözés képviselőivel – mindez hogyan is volt lehetséges? A matematikus, tudományfilozófus szerző válasza nem a szokványos, érzélgős, elfogódott és pironkodó hangütésű, hanem a lelkiismereti szabadság, a szociális méltóság és jogosultság igen személyes átélése, követelése mentén szervezett. Nem perirat, nem is jogvédő hangoskodás, hanem az európai asszimilációt a jog sérelmek és a kollektív felelősség-felelőtlenség (avagy közömbösség) dimenziói közt értelmezi. Szatmárnémeti születésű lévén, egyszerre magyar–zsidó–román szempontból mérlegeli az „elősködő, kártékony, féreg” minősítéssel gyűlölködő attitűdöt, a nyilvános megszégyenítéseket, a pán-európai folkórában („népi ájtatosságban”) gyökerező zsidógyűlöletet, az emancipáció esélytelenségét és árát. A zsidóság védekezése, a kultúra árán

megszerzett felzárkózási reményei és saját élethistóriája a bizonyosság arra, hogy „a hit nem elegendő biztosíték. A biztonsághoz szükség van más társadalmi erőkre és egy hatékony történelmi hatalomra” – írja. „A döntő tény az, hogy az asszimiláció, mely minden emberi közösség természetes velejárója, a zsidó létnek hangsúlyozottan lényegi sajátossága”. S hogy a rituális fürdés, az olvasni tudás vagy a jelenlét az emancipációs mozgalmakban mily mértékben „zsidós” tevékenységek, azt személyes élményanyaga alapján közli. Továbbá azt is, hogy az emberi szabadság és az abszolútum (matematikai és logikai) érvekkel is kiegészül, amellyel, hogy bizonyosságot nyer az egyetemesség megvalósulásán munkáló ember értelmes szándéka – ráadásul mindez a huszadik század második felének közép-kelet-európai közegébe is illeszkedik. (Pont Kiadó, Budapest, 2001. 77 oldal, 1100 Ft.)

S épp ezt a táji-történeti régióktól szabdalta és megtört világot, a magyarságnak és etnikai környezetének átelt-megvallott múlt- és jelenbeli állapotát öleli fel a

Cholnoky Győző (szerk):

Kárpát-medencei önismeret

című kötet, mely tanulmányokat közöl a régió kultúrájáról és történelméről. A kötet nem kívánja leplezni, hogy főként a *Kisebbségkutatás*ban megjelent írások újraközléséből áll, de a régiók elmélete, a művelődés gondjai, felelőssége és új lehetőségei, valamint a magyar múlt fejezeteire széttagolt elemzések így egybefogva valóban több konzisztenciával kínálják a nemzeti, a regionális és a kölcsönhatásokban formálódó etnikai térkapcsolatok teljesebb képét. Niederhauser Emil, Csepeli György, Fried István, Vetési László, Andrásfalvy Bertalan, vagy Mádl Ferenc, Szarka László és Pomogáts Béla tanulmányai nem-

csak egyetemek sorsát, a hungarológia feladatait, a nyelvállapot és az egyházak helyzetét, de a népszámlálás, a kisebbségi némettség, a kommunikációs stratégiák és az István-kori magyar költészet állapotrajzát is adják. Bodó Barna áttekintő elméleti írása pedig az etnorégiók s a multikulturális fejlődés perspektíváit összegzi, nem minden állammemzeti kritika nélkül. (*Lucidus Kiadó, Kisebbségkutatás könyvek, Budapest, 2001, 220 oldal, 2000 Ft.*)

Ez a fajta kritikai felhang nem is oly ritka e tárgykörben, mint vélhetnők, ami abból is látszik, ahogy

105
K É K

Székfű Gyula: Állam és nemzet

kötetében előkerül. Székfű eredeti műve (első kiadása) 1942-ben jelent meg, de a benne foglalt „történetpolitikai tanulmányok... egy-egy aktuális probléma történeti összefüggéseinek felfedezése, a jelen helyzetre alkalmazott történetkutatási” okfejtés révén kívánnak hatni az olvasóra. S bár céljuk nem, csupán tárgyak aktuális. „Nem a politika csinálóinak, hanem elszenvedőinek írtam ezeket, hogy némely összezilált problémát szétbontsak előttük, és megtanítsam tisztán látni ott, hol a politikusoknak csaknem létérdekük a tisztán nem látás” – hangsúlyozza Székfű. Azokra a helyzetekre és népekre, egymásra utalt nemzetiségi viszonylatokra és együttélési rutinokra épít, amelyek történeti előképei a nemzeti államfejlődés sajátosságaihoz tartoznak. Székfű a szaktudósokra jellemző szigorú bizonyítási metódusokból, argumentációkból és pozitívista érvelésből építi

Szemle

fel tudományos presztízst, egyéni ambícióit és ideológusi modernségét, akár szemben is állva a korszak politikai és ideológiai nagyságaival. Nyolcszáz esztendő közös történelméről beszél, historizáló céllal, „a múltnak tulajdonított legitimáló erővel” (mint azt a kötet utószavát író Fónagy Zoltán ki is emeli), amely lehetővé teszi (különösen a konzervatív politikai irányzatoknak szóló) nemzettörténet felemelő áttekintését. Az eredetileg a *Magyar Szemlében* megjelent tanulmányok a „magyarok örökké volt államát” írják körül, a felelős, az asszimilálásra is bizton vállalkozó magyar

nép „ősi tulajdonságait” dicsőítik, „a magyar nemzetiségi lét alapvonalait” rajzolják meg. Szekfű, akitől az egészséges szkepszis éppúgy nem állt távol, mint az elfogult rajongás, így összegzi egykori előszavát: „Olyan időben élünk, mikor az, aki egyedül járja útját, nyugodtan nyilatkozhatik hazájáról és népéről, mert senkitől sem vár helyeslést, ócsárlással sem törődik, s jelenben úgyszólván keveset bízik, de ismeri a múltat és hisz a jövőben”.

(Szekfű Gyula: *Allam és nemzet. Lucidus Kiadó, Budapest, 2001. Kisebbségkutatás könyvek, 392 oldal, 2950 Ft.*)

Múltat ismerő és jövőben bízó politikusaink, kutatóink és a befolyás

vagy a hegemonia kérdésén rágódó olvasóink e klasszikus történetírási kötetben is rendezési szándékok tömegével és sikertelen kísérletek seregni görccseivel találkozhatnak.

Foszlott önismerettel, csalfa rendezési kísérletekkel és magyar bűbánattal nemcsak Szekfű kora volt tele, hanem a napjainkat is jellemző vehemenciák sem „hazudtolják” meg a történeti trendeket.

Légüres tér, önismeret, hegemonia... – ismeretes kortárs szótár szavai. Bár... , meglehet, hogy a történeti munkáknak hálás utókor napjainkról más hangulatú összegzéseket kínál majd.

Ha másért nem, e művek piaca, elérhetősége miatt valamennyire mégis más lesz az összkép...

106

KÉK

www.bigbrother.vnet.hu

2003. április 3.

Tamás Pál köszöntője:

Azok számára, akik talán most először vannak ebben a körben, azt szeretném elmondani, hogy amikor néhány évvel ezelőtt újraszerveződött az MTA Szociológiai Kutatóintézete abban a keretben, amely egy integrált lehetőséget adhat, úgy gondoltuk, hogy helyre kell állítani a kontinuitást a magyar szociológia kezdetei és folyamatai között. Ez a kontinuitás a

kinek adományozzuk a díjat, aki egy élő kapcsolatot, egymást erősítő, egymással jó értelemben felelő szellemi kapcsolatot tartott Hegedűs Andrással, e díj névadójával, amikor az emberek hihetetlen intenzitással hatottak egymásra. Egy ilyen elismerésbe szublimálni mindazt, amit e munkakapcsolat jelentett, eléggé nehéz. A szereplők, a díj, a díjazott nem absztrakt módon, hanem életük részeként, a magyar szociológia valamilyen elemeként éltek meg a kort, s benne a tudomány-

Márkus Mária

a Hegedűs András-díj 2003. évi

kitüntetettje

107

K É K

hatvanas évek intézetétől indul. Az 1963-ban alapított intézetnek a társadalmi töltéséből, világképéből indult, és a magyar szociológia úgy válik teljessé, hogyha ezt az indulást nemcsak egyszerűen beemeljük a történetbe, hanem ennek ismételt súlyt adunk, mint társadalmi, közértelemiségi szerepvállalásnak, olyan szintézisnek, amelyről azt gondolom, hogy az utolsó ötven év magyar szellemtörténetében egy igen ritka periódus. Ezért mi úgy gondoltuk 2000-ben, hogy az intézet egy díjat alapít. Ezt a díjat az intézet alapítójáról, Hegedűs Andrásról neveztük el. Az intézet a díjat a kollektíva egészében ajánlja föl, vagy itéli oda évente, egy olyan személyiségnek, aki lényegében ezt a kontinuitást megjelenítette a magyar szociológia történetében és a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetében is. Idén Márkus Máriára esett a kollektív döntés. Tudom, ez egy nagyon furcsa történet, hogy olyan vala-

terület előretörését. Személyük a szociológia egyik fele, és a másik fele. Egész más lesz az a természetes viszony, amikor tizenvalahány év múlva kap valaki egy díjat, mondjuk a Pécsi Egyetemen, mert jelentős dolgot csinált a szociológia fölépítésében. Számunkra nagy öröm, hogy egyáltalán létrejöhet egy ilyen lehetőség, még ha furcsa módon kanonizált változatban is. De mégiscsak létrejött egy ilyen, általunk hivatalosan is fölmutatott kapcsolat. Nem gondolnám, hogy az itt jelenlevők számára nagyon részletes laudációt kellene tartanom, de két dolgot szeretnék a magam részéről elmondani, hozzátéve, hogy én ezt a korszakot természetesen nem éltem meg itt az intézetben. Talán Márkus Gyuri és Marisa is emlékeznek rá, hogy először a nyolcvanas évek közepén, Amerikában találkoztunk, amikor Vajda Misiék nálunk voltak és ti is meglátogattatok. Számomra ez nagy élmény volt, hogy fizikailag is megis-

mertem legendás alakjait a magyar tudományos mozgalmaknak. Én itt tehát nem mint kortárs beszélék, de két dolgot mint tudományszociológus felidéznek, amit én erről megtudtam, megéltem, tanultam, fontosnak tartok. Az egyik az, hogy számunkra Marisa egy olyan értelmiségi típust jelent, akiről, vagy amely típusról később sokat írtak – az értelmiségi nomádokról. Aki egy ügyet szolgál, aki egy életformát szolgál, aki egy szellemi alakzatot szolgál, és ezt a legkülönfélébb helyein teszi meg a világnak. Egy lengyel asszony, aki megismerkedik egy meghatározó, jelentős, én azt

kat, nem vesz részt magában a reakcióban, de a saját jelenlétével fölerősíti a reakciókat, intenzívebbé teszi őket. Lehetővé válik, hogy a változások egyáltalán végbemehessenek. Végül is, az ily módon létrehozott reakciók sokkal erősebbek és átfogóbbak annál, mint ami egyébként egy embernek a szellemi kisugárzásában, esetleg önmagában keletkezik. Megkockáztatom, hogy Marisa személyében, meg a tudományszociológiába átemelt katalizátor fogalomban, a katalizátor maga is részt vesz a reakcióban, tehát nem semleges, hanem gyorsító a funkciója. De azt is gondolom, hogy van ez a szerep, és nem figyeltünk kellően oda rá, amikor valaki ilyen sajátos szellemi keresztutakon, hatásokkal, kölcsönös rokonszenvek, ellenszenvek felerősítésével, végső soron kifejezetten jelentős teljesítményt hoz létre. Erős reakciót kiváltva. Amit én erről a korról tanultam, vagy megéltem, amit ti meséltetek erről, az az, hogy Marisa kivételes katalizátor volt ebben az időben. Ami nagyon fontos. A többi már részletkérdés, amit ti jobban ismertek. Ebből négy elemet emelnék ki.

Az első, hogy Marisa hatására lett Hegedüs Andrásból társadalomkutató, hogy úgy kezdett gondolkodni, mint egy társadalomkutató, vagy legalábbis sokszor úgy kezdett már gondolkodni, mint egy társadalomkutató, és nem mint egy társadalompolitikus. Marisa valamilyen módon a tudományos analitikus képességeknek a kezelési lehetőségeit adta át egy erős egyéniségű politikus számára, és társzerzőként, együttműködőként közvetítette, és ezzel lényegében Hegedüst behelyezte a magyar társadalomkutatás – egy adott időre vonatkozó – fősodor vonalába.

A másik, amit nagyon fontosnak tartok, ami azóta sincsen, és amit én nagyon nagy hiányának tartok az intézetnek is, meg a magyar szociológiának

is, hogy lényegében nincs kapcsolat a magyar szociológia és a magyar filozófia között. Lényegében semmifajta. Azon kívül, hogy néha találkozunk vitákon és közös kerekasztalokon beszélgetünk, semmifajta szervezett kapcsolat nincs, amitől a szociológia bizonyára laposabb, érdektelenebb, földhözragadtabb és lokálisabb lett, mint amilyen lehetne, vagy amilyennek lennie kellene.

A harmadik nagyon fontos elem volt, hogy Marisa, és Marisán keresztül akkor magatokat Budapesti Iskolának hívtátok. Ez később volt, egy lukácsi, vagy posztlukácsi kör, de ennek az erős jelenléte a kutatások első szakaszában, és bizonyos értelemben visszafelé is hatott, azaz a társadalomkutatásoknak valamilyen fajta közvetítettsége a filozófiai viták felé. Ez egy nagyon fontos, meghatározó eleme volt a hatvanas éveknek, a hatvanas, hetvenes évek elejének, és ebből a szempontból sajnálatos, hogy most nincsen.

A negyedik elem, ami lényeges volt, a kelet-európai kontinuitás kérdése, amely a szociológiában elsősorban a lengyel tudományos gondolkodásból táplálkozott. A magyar szociológia olyan volt, amilyen volt a korábbi évtizedekben, viszont a lengyel fejlettként, gazdagként, érdekesként, és mégse egyértelműen nyugatiként reagált a változásokra, s ezzel sajátos kulturális teret alakított ki.

Erre a kulturális térre reflektált az, hogy éppen Marisán keresztül új könyvek, írások, személyes kapcsolatok, a dolgozatok eljuthattak abban az időben hozzánk. Ez a magyar szociológia nagykorúsításához nagy mértékben hozzájárult. De nem akarom ezt folytatni, inkább arra lennék kíváncsi, hogy Marisa most hogy reflektál minderre. Engedjétek meg, hogy a Hegedüs András-díj ez évi kitüntetettjének, Márkus Máriának átnyújt sam az erről szóló diplomát, egy kis rézkarcot, Molnár Icsu alkotását, amit annak idején a '85-ös Lukács-vitát követően készített.

108

K É K

mondok, nagy magyar filozófussal Moszkvában, s eljön vele Magyarországra. Részt vesz a magyar társadalomtudományok hatvanas évekbeli, második, harmadik reformkori próbálkozásában. Bár az adott politikai helyzetben kudarcot vallanak, legalábbis intézményileg, egyénileg járják tovább vállalt útjukat. Újra kezdik. Igaz, most Ausztráliában. Ezért ezt a nomád szerepet nagyon fontosnak tartom. Azt gondolom, a tudományszociológus számára az egyik első ilyen nomád szerep ez, nemcsak az egyetlen, amely a hatvanas évek óta a magyar szellemi életben megjelent. Lenyűgöző, főleg attól, hogy honnan jött és hová tart. A másik, amit én nagyon fontosnak tartok, amit talán a tudományszociológiában nem szoktak alkalmazni – valamennyien talán emlékeztek a katalizátor fogalmára a középiskolából –, a katalizátor az a típusú anyag, ami fölerősíti a reakció-

Márkus Mária:

Nagyon szépen köszönöm, valóban megható és nagyon megtisztelő volt maga a díj és a méltató szavak, valószínű, hogy erős túlzásokkal, bár elvégre ez egy ilyen alkalom, és én vagyok az ünnepelt. Őszintén meg vagyok hatva, és örülök ennek a kitüntetésnek, több szempontból is. Egyrészt azért, mert ez feltétlenül valami elismerését jelenti a tevékenységemnek és szerepemnek. Ez jólesik. Ez egy újabb kapcsolatot jelent közöttem és a kollégáim között. Ez fontos számomra. Másrészt nagyon nagy örömet okoz nekem, mert a kitüntetés Hegedűs András nevéhez kapcsolódik. Ebben ugyanis én azt a készséget látom részletekről, hogy Hegedűs politikai múltja – amelyről ő maga is az élete második felében határozottan kritikái álláspontot foglalt el – nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy későbbi tudományos munkássága a saját terminusaiban értékelve legyen. Ez mindig rendkívül fontos volt Hegedűs András számára, azt hiszem, ezzel tartozunk neki. Ehhez a munkássághoz nem egyszerűen együttműködőként kapcsolódtam, hanem ez nagyon lényegesen befolyásolta további szociológiai gondolkodásomat is. Ahogy már másutt is megfogalmaztam: én megértem és elfogadom az újabb szociológiai generáció – habár nem sok képviselője van itt – bizonyos idegenkedését ezzel a munkássággal szemben. Mégis úgy gondolom, hogy egyes vonatkozásai Hegedűs András munkásságának ma is relevánsak maradtak és újragondolásukat indokoltá teszik. E hagyaték relevanciája bizonyára elsősorban magyar, vagy kelet-európai vonatkozású, de szerintem nem kizárólag. Vannak ennek a munkásságnak olyan aspektusai is, amelyek szélesebb jelentőségűek. Itt elsősorban olyan munkákra gondolok, mint mondjuk az optimalizáció és humanizáció cikkének egyes tételei, a modern bürokrácia jellegét illető megfigyelései, vagy András gondolatai

Események

a közösség lehetőségeiről és határaitól a modern társadalmakban, és így tovább. Mindezekben a szociológus szerepe úgy fogalmazódott meg, és ezt az értelmezést én magam mai napig is fenntartom, hogy az sem nem a mindent jobban tudó, útmutató ideológus, sem pedig a pusztán technikai információkat szállító szakember, hanem olyan valaki állította, aki a különböző választások és cselekvések egyes aspektusait és következményeit képes különböző módon elemezni, és aki ezekhez a választásokhoz is hozzá tud járulni a saját, másokkal egyenrangú elképzeléseivel és megfontolásaival.

Ebben a tevékenységben a szociológia két módszertani elve, a magyarázat és a megértés, amelyeket gyakran egymással szembe állítanak – egybefonódik. Ez a szempont talán segíthet bizonyos mértékig fényt deríteni azokra a változásokra is, amelyek ma a szociológián belül általában végbemennek. Itt gondolok többek között az empirikus vizsgálatok és az elméleti kutatások közötti kapcsolatra, ezek egymáshoz való viszonyának felfogására, valamint arra a magatartásra, amelyet ma előszeretettel – és amint már Tamás Pál is említette – a Public Intellectual magatartásának szokás nevezni. Hegedűs határozottan elutasította a szociológia akkori önképét, amely saját társadalmi funkcióját elsősorban abban látta, hogy adatokkal, esetleg ötletekkel szolgáljon olyan szociotechnikai beavatkozások számára, amelyek a domináns normákhoz és elvárásokhoz való igazolódást kívánták biztosítani. Ehelyett ő olyan kutatások felé vonzódott, amelyek az emberek egyéni és csoportos autonómiáját, valamint döntési szabadságát szándékoztak kiterjeszteni. Olyan kutatások irányába tehát, amelyek nem manipulatív jellegűek, hanem szélesítik a cselekvő emberek látókörét. Hogy ez mennyire és miben volt sikeres, vagy sikertelen, és miféle illúziók ter-

helték ezeket a próbálkozásokat, ezt természetesen szintén érdemes végiggondolni, de talán ez nem az az alkalom. Mindezekben persze Hegedűs András nem állt egyedül a szociológusok között, és ma – ha nem is feltétlenül tőle származóan – ilyen jellegű szempontok, egyre szélesebben elfogadottá váltak a szociológián belül. Itt elsősorban az úgynevezett *határok és elválasztások* problémáját érdemes megemlíteni. Manapság a szociológia és a többi társadalomtudomány közötti elválasztó vonal erősen relativizálódott. Tulajdonképpen megfordult az a tendencia, amely a 19.

109

K É K

század szociológiai megközelítéseit jellemezte, de amely a 20. század nagy részében is fennmaradt, hogy a szociológia csak akkor pályázhat a tudomány státusára, ha területét és határait szigorúan meg lehet vonni. Ez talán természetes is volt egy új diszciplína kialakulásakor, ma azonban ebben a formában tovább nem fenntartható. Különösen nem, ha a szociológia meg kívánja őrizni társadalmi relevanciáját. Talán leginkább, de nem kizárólag, a szociológiai elmélet és a szélesebb értelemben vett társadalomelmélet közötti elhatárolások elvesztették, szerintem, az értelmüket. Azok fenntartása általában csökkenti nemcsak a szociológia, de a más társadalmi diszciplínák relevanciáját is.

A mai szociológián belül is az erről szóló viták egy jelentős részében, épp ezekről a problémákról vitatkoznak; az említett elhatárolások létjogosultságával, az ezzel kapcsolatos módszertani kérdésekkel, valamint a szocioló-

gia praktikus hasznosságának vélt elvesztésével vagy legalábbis visszazsúrolásával foglalkoznak. Ez gyakran úgy fogalmazódik meg, mint a szociológia általános krízisének a kérdése, ami alkalmanként létjogosultságának megkérdőjelezését is implikálja. Nem véletlen tehát, hogy ezzel szemben szaporodnak a szociológia védelmében írott munkák is, amelyek – úgy látom – két fő irányba ágazódnak el:

Egy részük – meglehetősen szelektív válogatás alapján – azt bizonygatja, hogy semmi sem változott igazában. Ilyen például, gondolom, az egyébként nem érdektelen, de az igazi kér-

gának a társadalomnak, mint a világos határokkal rendelkező intézmények centrumának korábban igen szélesen elfogadott értelmezését. Ma a társadalmi intézmények egy sora még inkább eltávolodott az emberek mindennapi életétől, fejlődési ütemük és ennek iránya deszinkronizálódott, más-más referenciapontokhoz kötődnek, és így egyre kevésbé képesek az embereknek valamiféle orientációs és biztonsági támpontokat nyújtani. Ahogy már említettem, e felgyorsuló változások időszakában jelentősen növekszik a különböző társadalmi folyamatok deszinkronizálódása is. Itt elsősorban arra gondolok, hogy amikor a változások a társadalom minden területén, a gazdaságtól a kultúrán keresztül az identitás kialakulásáig ilyen jelentősen felgyorsulnak, ez természetesen nemcsak egyenlőtlen fejlődésüket vonja maga után, hanem azzal is jár, hogy egyes területek, csoportok, személyek teljesen kiesnek a fejlődési utemből és marginalizálódnak. Elsősorban talán az ilyen egyenlőtlenségek kialakulása miatt a felelősség individualizálódása, amely szintén egy új társadalmi trendet képez ma, messze nem mindig segíti elő az individuumok autonómiáját, ehelyett gyakran éppen fordított következményekkel jár.

A társadalmi fejlődés ma nem egy rendezett lineáris progresszió formájában zajlik le, ha ilyen egyáltalán valaha is létezett, nem mint egy olyan folyamat, amelyet a múltban még kényelmesen, az egyének szintjén, az életciklus fogalmával és keretei közt tudtunk volt értelmezni, a szélesebb társadalmi szinten pedig egy spirálist alkotó, mind magasabb szinten lezajló reprodukcióként tudtunk felfogni.

A társadalmak reprodukciójának folyamata egyre rendetlenebb és zavarosabb lett. A változás nem a rutin ideiglenes megszakítását vagy korrigálását jelenti manapság, hanem maga többé-kevésbé állandósul. Ne legyen félreér-

tés, a társadalmi élet a mindennapok szintjén ma is elsősorban rutin jellegű. De ez a rutin sokkal bizonytalanabb és törékenyebb, nélkülöz minden stabil normatív megalapozást. *Ez megfigyelhető a munka jellegének átalakulásától kezdve a családi élet különböző vetületein keresztül, még az érzelmi kapcsolatokban is, ahol elkötelezettség gyakran csak a további értesítésig tart.* Általában a különböző társadalmi kötelek egyre inkább ideiglenessé válnak mára. Ez talán sehol sem olyan nyilvánvaló, mint az ifjúság körében, akiknél a serdülőkor – azelőtt is, a normálisnak tartott ambivalenciája és nyitottsága, hogy pozitívan fogalmazzam meg, egyre jobban állandósul fejlődésük további szakaszaiban. Ezt a mai szociológiai irodalom olyan fogalmak révén fejezi ki, mint a *késleltetett felnőtté válás*, vagy az utóbbi elutasítása, és így tovább, szerintem eléggé inadekvátan, mivel a felnőtté válás, itt normative az előző nemzedék mintájára van elképzelve. Ilyen felgyorsult és egyben deszinkronizált folyamatok egyrészt szignifikáns strukturális és kulturális transzformációkat vonnak maguk után, de ugyanakkor felbontják a létező normatív és szimbolikus rendszereket is, megbolygatva ezzel a meglévő identitásokat és életformákat. Ezek rekonstruálása egyre inkább a szociológiai kutatások egyik alapvető tárgyává válik ma, megkérdőjelezve az előző megközelítések központi előfeltevéseit. Míg egy felszázaddal ezelőtt a szociológusok előszeretettel beszéltek systemic equilibriumról, vagy pattern maintenance-ról vagy hasonlokról, és az ettől való eltéréseket a deviáció fogalma alá sorolták, ma ez nem lehetséges többé. Mindennek következményként *diszciplínánk*, amely mindig is az eltérő megközelítések vitájában létezett, most *tovább pluralizálódott*. Ennél is fontosabb azonban a kutatások re-orientálódása olyan vizsgálatok felé, amelyek bizonytalansággal, ambiguitással, az élet növekvő kontingen-ciájával szembeni magatartások és coping stratégiák, tehát kibírás és

110

K É K

dést megkerülő Gordon Marshall munkája a *Praise of Sociology*-ban, 1990-ben jelent meg, de nyilvánvalóan lehetne ide sorolni másokat is.

A másik oldalon olyan munkákat érdemes talán megemlíteni, mint például Zygmunt Bauman számos, e tárgyról íródott könyvét és cikkét, vagy – az előzővel nem azonos ugyan, de ebben a vonatkozásban bizonyos hasonlóságokat mutató – Anthony Giddens munkásságát. Hogy csak a *Social Theory and Modern Sociology*-t említsem, '87-es munkáját, vagy későbbi, *Defence of Sociology*-t, ami '96-ban jelent meg.

Mindezek háttérében a társadalmi fejlődés folyamatának a mai világra jellemző általános felgyorsulása áll. Ez a tendencia bizonyos mértékben persze már a modernitás kezdetétől érvényesült, ma azonban olyan kiélezett formát öltött, amely lényegesen új társadalmi következményekkel jár. Ez a fejlődés ma megkérdőjelezi ma-

Események

túljutási stratégiák, mert a coping mind a kettőt magába foglalja, elemzésével foglalkoznak. Az autonóm jövő választásának az a feltétele, hogy az emberek képesek legyenek mobilizálni azokat az erőforrásokat, amelyek múltjukban és jelenükben rejlnek, hogy képesek legyenek összekapcsolni a „hova megyünk?” kérdését azzal, hogy honnan jövünk, és hol vagyunk ma. Ehhez azonban azt is látnunk kell, hogy a sorsuk, tapasztalataik és problémáik hogyan kapcsolódnak hozzá más emberek sorsához, tapasztalataihoz és problémáihoz. A szociológia hozzájárulhat ennek a meglátásához és megértéséhez azáltal, hogy felfedi azokat a mechanizmusokat, amelyeken keresztül az emberi szenvedések, elhagyatottságok, boldogtalanságok és bizonytalanságok az új viszonyok között produkálódnak és megvilágítja azokat a stratégiákat, amelyeket az emberek ezekkel a megpróbáltatásokkal szemben használnak, elemezve ezek sikereit és kudarcait. Ma a szociológiának azt is végig kell gondolnia azonban, hogyan lehetne feltárni az együttélésnek olyan új formáit, amelyekben a civilitás és az emberségesség orientáló erővel bírhat olyan társadalmakban, amelyek egyre inkább idegenekből tevődnek össze, egy olyan világban, ahol egyre több idegennel kerülünk nemcsak ilyen vagy olyan kapcsolatba, hanem akikkel sorsunk is szorosabban fonódik össze. Valóban furcsa időket élünk ma. Úgy tűnik, hogy Michael Ignatieffnek igaza van, amikor azt állítja, hogy az emberi testvériség mítosza ma negatívum van alátámasztva korunk szörnyűségei által. Ezek a szörnyűségek ugyanis elkerülhetlenné teszik, hogy megtanuljuk azt, hogy morális kötelességeink vannak az idegenekkel szemben is. Ezeknek a morális kötelességeknek igen kevés közük van a legális kötelességekhez, amelyek specifikusak, és csak azokra vonatkozhatnak, akikkel valamiféle közvetlen társadalmi kötelék fűz minket.

Az eddig elmondottakat nem valamiféle manifesztumnak szántam, és remélem, ti sem ilyennek fogadtátok. Csak azért említettem ezeket a problémákat, mert ezek nemcsak a háttérét, de részben a tárgyát is képezik saját gondolkodásomnak, oktatási munkáimnak és a kutatásaimnak. Mivel nem először találkozunk, elsősorban a régi gárdából, de volt szerencsém itt másokkal is beszélgetni az évek folyamán. A legtöbb ember itt többé-kevésbé tudja, hogy mi a fő érdeklődési köröm, de azért röviden összefoglalom. Most már egy idő óta elsősorban egy igen szélesen értelmezett politikai szociológiával foglalkozom. A problémák, amelyek izgatnak, és amelyekre választ keresek, nagyon különbözőek. De azt hiszem, hogy egy közös logika köti össze, mégpedig olyan kérdésekre vezethetők vissza, hogy mi a közember helye a társadalom alakításában, hogyan szélesíthető itt a választások autonómiája, hogyan birkózunk meg ezen belül a mások szabadságával, amely nyilvánvalóan hozzájárul létünk kontingenciájához, hogyan értelmezzük saját tapasztalatainkat, és hogyan találhatjuk meg bennük azt, ami másokhoz köt minket.

A legáltalánosabb formában a kérdést, amelyre kutatásaim zöme irányult, talán úgy lehetne átfogóan megfogalmazni, hogy melyek azok a kulturális – a kultúrát megint csak igen szélesen értve – feltételek és eszközök, amelyek az embereknek az életük és a társadalmi közegük formálásában való aktív részvételét lehetővé teszik.

Az idetartozó problémákat számos módon és számos szempontból igyekeztem megközelíteni. Így írtam a *civil társadalomról*, az *emberséges társadalomról külön-külön*, és *ezek egymáshoz való viszonyáról*; a *társadalmi mozgalmakról*, a *szükségletek autonómiájáról* és az *ezek feletti kontrollra irányuló mechanizmusokról*, valamint az *egyéni és*

csoporthoz való viszonyáról és *az ezek egymáshoz való viszonyáról*, a *recognition, misrecognition* vagy *rejection* formájában.

Különösen ez az utóbbi téma volt az, amely elvezetett engem a *jelenlegi kutatásom* felé, és pedig a *történelem és emlékezet problematikájának* irányába.

Az érdeklődésnek sokkal korábbi előfutárai is vannak a saját egyéni történelmemben. Az identitás konstrukciójának folyamata ugyanis szorosan kapcsolódik az emlékezethez, és így összefügg a történelem konstrukciójával is. Emlékezni természetesen csak az individuumok emlékeznek, de en-

111

K É K

nek az egyéni emlékezetnek számos társadalmi vetülete is van. Amennyiben nem perszonális jellegű az emlékezet, hanem a többi ember tapasztalataira is vonatkozik, az emlékezések eredményei szembesülnek egymással. Az emlékezet kollektív emlékezteté válik azáltal, hogy beszélünk az emlékeinkről, összehasonlítjuk és szembevetjük őket egymással. De már az is, hogy *mire és hogyan emlékezünk*, a *privát emlékeket is beleértve*, *nem független a különböző csoportokhoz való tartozásunktól sem*. Ez a háttérük nagy mértékben befolyásolja azt, hogyan viszonyulunk a múlthoz, hogyan alakítjuk azt át, dekontextualizáljuk, és hogyan és mit felejtünk. Ez tehát egy kölcsönösen alakító folyamat, mivel az emlékezetnek ebből a munkájából emelkedik ki saját magunk új megértése, annak a megértése, hogy kik vagyunk és hova megyünk. Itt talán érdemes megjegyezni, hogy az emlékezet két alap-típusát lehet megkülönböztetni. Egy-

részt az emlékezet, mint valamiféle rögzített text, valamifajta objektiváció, legyen az múzeum, szobor, kegyhely vagy a jogrendszer, s persze az irodalom, no meg a történetírás is idetartoznak. Másrészt pedig az emlékezet, mint maga az emlékezés folyamata. Ezek érdekes módon viszonyulnak egymáshoz és befolyásolják is egymást.

A változás az emlékezés mindkét szintjén zajlik le, de különböző ütemben és különböző láthatósággal. Az objektiváció formáit öltő emlékezet nyilvánvalóan stabilabb, de itt is változhat és változik is a szimbólumok értelmezése azoknak a szembesítési

A történelemnek az emlékezésen keresztül újra és újra átfogalmazott sztorija soha sincs befejezve, mindig nyitva marad az új interpretációk és az új emlékek számára. Mivel a múltról szóló sztorik mindig a kivetített jövőt szolgálják, erre a nyitottságra nagy szükség is van. *Az emlékezetben elraktározott információk ugyanis új eszmék és új imagináris megfogalmazását segítik elő.*

Nem kell túl messzire mennünk ahhoz, hogy felidézzük az emlékezet és a történelem közötti kapcsolat látható epizódjait. Ha végigolvassuk például a Terror Háza körüli vitákat, ezekből világosan kitűnik, hogy itt lényegében a nyilvános szférában végbemenő, a történelmet konstruáló emlékekért s ezek értelmezéséért ütköznek össze a vélemények.

A történelem újraértelmezése természetesen korántsem szükségszerűen jelenti annak meghamisítását. Amennyiben az valóban erre irányul, az leginkább úgy értelmezhető, mint a történelem hatalmi érdekek által való manipulálása. Az, hogy az érdeklődés e téma iránt, habár vannak ennek korábbi előfutárai is, ma egyre elterjedtebb, az a modernitásnak az előbbieken említett felgyorsulásához kapcsolódik és azokhoz a bizonytalansági tényezőkhez, amelyek a human conditiont jellemzik a mi időkben. Van azonban ennek a témának egy specifikus vetülete is, és konkrétan ennek elemzésével foglalkozom jelenleg. És pedig a fejlődés felgyorsulásának azzal a dramatikus és traumatikus folyamatával, amely a közép-kelet-európai, és egyes más, úgynevezett tranzícióban lévő országokra jellemző ma. Itt a történelemnek a társadalmi kohézió keresésében végbemenő re-interpretálása specifikus jelentéssel, illetve úgy is mondhatnám, hogy jelentés-többlettel bír. *A történelem*

átinterpretálása, lezárása, nyitása itt köztünk morális kérdésként vetődik fel. Hogy az emlékezés normális munkája itt egyáltalán megkezdődhessenek, ehhez előbb valamiféle kollektív katarzisa van szükség. Mi az igaz? Kik az áldozatok és kik a cinkosok? Kik voltak a mai nemzedék apái/anyái? Hol szakad meg a történelem? Megszakad-e egyáltalán? A múlt szelekciója, és egyes momentumainak elfelejtése mellett itt a megbocsátás szükségessége, annak a lehetősége vagy akár lehetetlensége is felvetődik. Kinek és hogyan kell, vagy lehet megbocsátani? Mi az, amit nem szabad elfelejtetni? Ki kinek tartozik felelősséggel a múltért?

A magyar sajtó tele van ezeket a problémákat polemikusan tárgyaló cikkekkel, és ennek anyagát próbálok jelenleg valamilyen formában feldolgozni.

Néhány nappal ezelőtt ott voltam H. Sas Judit új könyvének bemutatásán. Ez alkalmat adott arra, hogy lássam, mi minden további, vagy más kérdéseket lehet itt, e téma körül felvetni. Ez különösen jólesett, mert valahogyan azt az érzést ébresztette bennem, hogy mégis csak, bármilyen távolságban, de valahogyan továbbra is együtt gondolkodunk. És remélem, ez még sokáig így lesz.

Egy dolog jutott eszembe, ezzel kapcsolatban, amit Pali mondott. Számomra, nomádikus gondolkodásnak nevezve, meg kell gondolnom, hogy valóban vállalom-e? Én mindig inkább a sok otthonomban gondolkoztam. És az nem teljesen ugyanaz. Én itthon éreztem magam, de ez ugyanúgy megismétlődik Ausztráliában és más helyeken is. Úgyhogy nem tudom, hogy nomád vagyok-e, de sok otthonom van – az biztos.

(Tibori Tímea)

112

KÉK

folyamatoknak a következtében, amelyek a civil társadalom nyilvános szférájában nyerne kifejezést. Ezek egy része újabb textualizációkhoz, objektivációkhoz vezethet, vagy pedig a régiek re-interpretálásához. Ebből is világosan kitűnik, hogy a felejtés is szervesen hozzátartozik az emlékezéshez, habár nyilvánvalóan specifikus motivációi és mechanizmusai is vannak. A társadalmi csoportok a saját identitásukat a különböző emlékezetek egymással való szembesítésének folyamatában konstruálják és rekonstruálják. Ez ma nem feltétlenül vezet a múlt egy közös képének kialakítására, mivel a kollektív emlékezetben elsősorban az rögződik meg, aminek a mai helyzet és a jövőre vonatkozó álmok tekintetében van relevanciája, ezek pedig ma nagy mértékben pluralizálódtak.

Szerzőink

Antalóczy Tímea (1969, Budapest), szociológus, MIE mb. intézeti igazgató.

Ács Péter (1968, Pécs), egyetemi tanársegéd a Pécsi Tudományegyetem BTK kommunikációs tanszékén, PhD-hallgató, tudományterülete a hálózati kommunikáció.

Béres Csaba Zoltán (1969, Budapest), egyetemi tanársegéd a Pécsi Tudományegyetem TTK informatika tanszékén, földrajz PhD-hallgató, tudományterülete a térinformatika.

Demszky Alma-Mira (1973, Budapest), szociológus, jelenleg Németországban (Chemnitz) végzi PhD-tanulmányait.

Filó Csilla (1969, Kaposvár), felnőttképzési és művelődési menedzser, egyetemi tanársegéd a Pécsi Tudományegyetemen, földrajz PhD-hallgató, tudományterülete a humanerőforrás fejlesztés.

Füstös László (1949, Pápa), kandidátus, az MTA Szociológiai Kutatóintézet tudományos főmunkatársa, sokváltozós adatelemző.

A. Gergely András (1952, Budapest), politológus, kulturális antropológus, az MTA Politikai Tudományok Intézetének tudományos főmunkatársa, az Etnoregionális Kutatóközpont tudományos igazgatója, az ELTE BTK Kulturális Antropológia Tanszékének oktatója, lapunk egyik társszerkesztője.

Gregorius Pangákisz (1940, Szardínia) görög társadalomtudós, a Trákiiai Egyetem Ökológiai- Családgazdaságtani Tanszékének tanára. Fő témáinak köre a politikai irányítási gyakorlat és az oktatáspolitikai rendszere.

Kamarás István (1941, Munkács), szociológus, egyetemi oktató.

Kapitány Ágnes (1953, Szentgottihárd), az MTA Szociológiai Kutatóintézetének főmunkatársa. Oktat az ELTE BTK Kulturális Antropológia Tanszékén.

Kapitány Gábor (1948, Budapest), az MTA Szociológiai kutatóintézetének főmunkatársa. Széchenyi Profesz-szori Ösztöndíjjal az ELTE BTK Antropológia Tanszékén oktat.

Kepes András (1948, Budapest), újságíró.

Nagy Krisztina (1974, Budapest), újjörög és a kulturális antropológia szakos egyetemi hallgató (ELTE, Budapest).

Nagy Péter Tibor (1963, Budapest) történész, oktatáskutató, szociológus.

Réz András (1951, Budapest), esztéta.

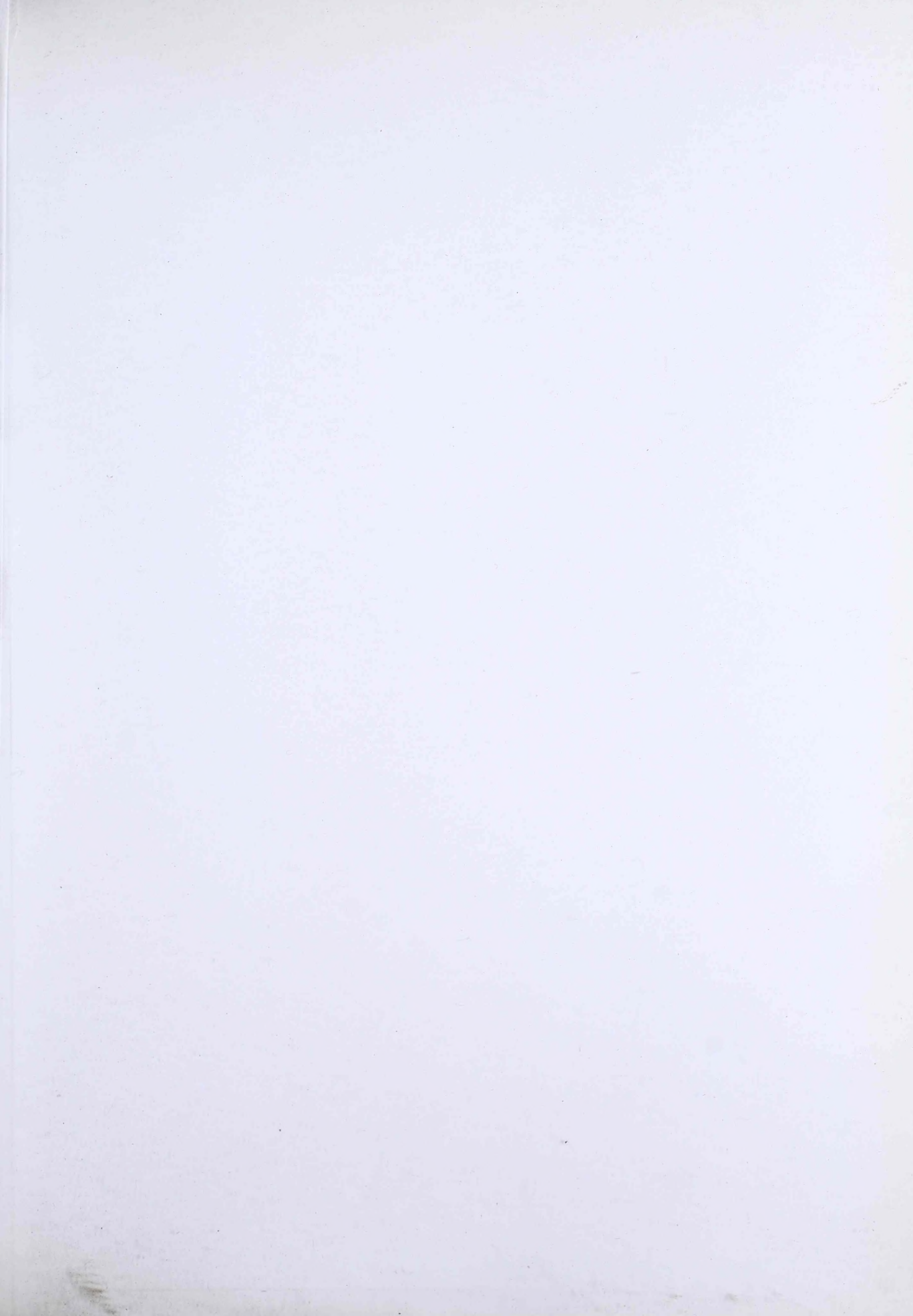
Sas Tamás (1957, Budapest), operatőr, filmrendező.

Sükösd Miklós (1960, Budapest), szociológus, CEU egyetemi oktató.

Tamás Pál (1948, Budapest), szociológus.

Tardos Róbert (1947, Budapest), szociológus.

Tibori Tímea (1950, Békéscsaba), szociológus, az MTA Szociológiai Intézetének tudományos igazgatóhelyettese, lapunk főszerkesztője.

ISBN 0113-2597

9 770113 259002